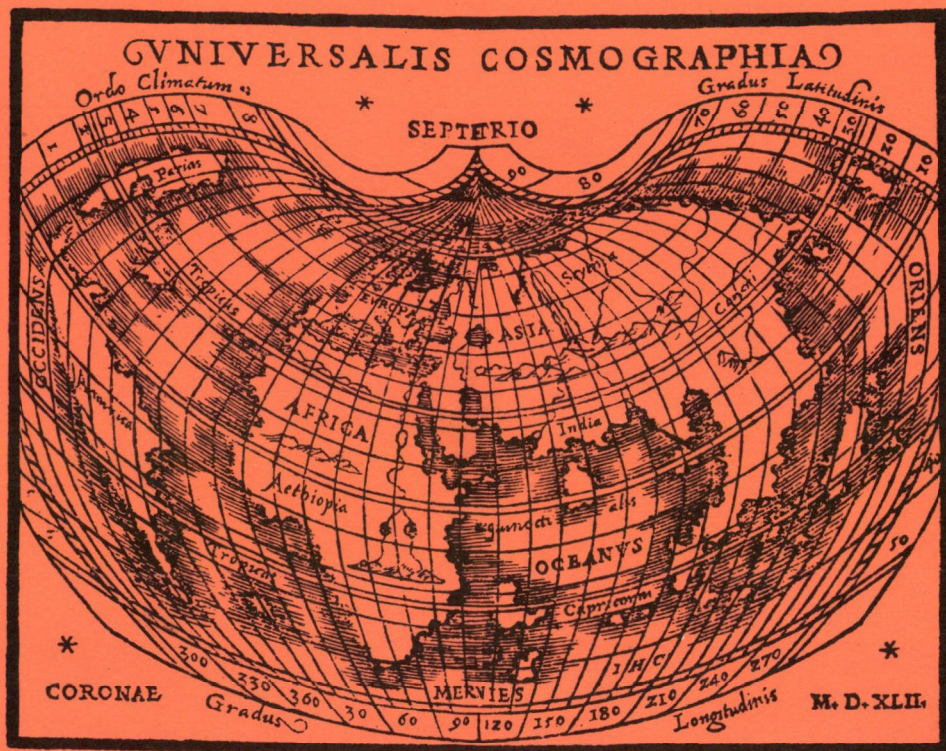

57779

57779

VILÁGTÖRTÉNET

1992. tavasz – nyár

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1992. tavasz—nyár

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOMJEGYZÉK

Volker Press: Ausztria és Németország a 18. században	3
Dieter Langewiesche: Németország és Ausztria. Nemzettévalás és államalkotás Közép-Európában a 19. században	20
Tomka Béla: Történészviták a Harmadik Birodalom gazdaságáról	33
Makai János: Egy 12. századi fejedelemségek anatómiája	44
Kaló Ferenc: A Kolokol és az orosz jobbágyszabadítás	55
Tüzes Károly: Nagy-Britannia és az Osztrák—Magyar Monarchia diplomáciai kapcsolatai, 1867—1871 (A bécsi angol követ jelenti...)	62

SZEMLE

Jean Béranger: Histoire de l'empire des Habsbourg 1273—1918. (Ism. Niederhauser Emil)	88
Peasant Economy, Culture and Politics of European Russia, 1800—1921. (Ism. Tagányi Zoltán)	91
Willy Buschak: Das Londoner Büro. Europäische Linkssozialisten in der Zwischenkriegszeit. (Ism. Jemnitz János)	94
Alistair Horne: Macmillan, 1894—1986. (Ism. H. Haraszi Éva)	96

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSzK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ára: 60,— Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatás- és Szerveztelemző Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

9220711 **AKAPRINT** Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

AUSZTRIA ÉS NÉMETORSZÁG A 18. SZÁZADBAN

Amikor Franciaország és a napóleoni császári proklamáció nyomására 1804-ben a bécsi udvar a felettebb veszélyeztetett német-római császári korona örökölhetőségének alternatíváján kezdett el gondolkodni, számba vette a Magyarország és Galícia császára méltóságot is, mivel a Habsburg Monarchia ezen részei nem tartoztak a birodalom szervezetébe.¹ A bécsi politikusok valószínűleg a birodalmon belüli helyzetük súlypont-eltolódásából vonták le a következtetést az újabb örökös tartományi nagyhatalmi állásra vonatkozóan. Bizonyos logika egy ilyen döntésben talán azért is benne rejtett, mivel ez a császári felségcím Ausztria és Csehországra történő leszűkítését, a birodalmi alkotmánnyal való szakítást — egyfajta felülről jött forradalmat — jelentett volna, mivel ezek a Német-Római Birodalom alkotórészei voltak. Hogy ez mégis megtörtént, arról még beszélünk.

Egy ilyen császári cím logikus következmény is lett volna, mivel a Habsburg uralom Janus-arcú volt, ami a kétfejű sas esetében tulajdonképpen nem is meglepő: a császári méltóság a birodalomban és a Monarchia keleten, de mindkettő mindenkor magában foglalta Csehországot és a német örökös tartományokat. Az utóbbiak következésképpen mintegy összekötő láncszemek voltak, miközben nem felejtendő el, hogy 1648-tól 1803, ill. 1805-ig Dél-Németország jelentős területe: az ún. Elő-Ausztria is egészen a Rajnáig a Habsburgok tulajdonát képezték.

A német örökös tartományok tehát összekapcsolták a birodalmat és a Monarchiát, az örökös tartományok és a birodalom közötti összes császári szerepkonfliktusok esetében — amelyek ugyanolyan régóta megvoltak, mint amióta a Habsburgok a római királyi, ill. császári koronát viselték — a Habsburg császárok rendszerint előnyben részesítették az örökös tartományokat, amelyek kétségtelenül közelebb álltak az érdekeikhez, mint a birodalom, amelyet választások útján mindig újra és újra meg kellett szerezniük. Ebből az következett, hogy az örökös tartományoknak különösen kedveztek, ami egyre inkább kiemelte az örökös tartományok különleges szerepét a birodalmon belül, és amiből végül — ha jóval később is, mint ahogy azt sokan gondolják — az önálló osztrák államiság nőtt ki, amely a maga nemében nem választható el a Habsburgok császárszerepétől. A Habsburgok számára arról volt szó, hogy a császárok a birodalom örökös tartományai számára a lehetőség szerint sok jogot és lehetőleg kevés köteleességet rögzítsenek. Ez olyan folyamat volt, amely messze a késő középkorba nyúlt vissza. Az 1648. év azonban mégis jelentős mérföldkő volt.²

A vesztfáliai béke pontot tett annak a császári birodalmi expanziós politikának a végére, amelyet elsősorban II. Ferdinánd folytatott sok tanácsadójának kritikájától kisérvé.³ A birodalmat rendi birodalomként határozták meg, amely a birodalmi gyűlésben öltött testet, a császárt pedig a „primus inter pares” szerepére korlátozták. A régebbi, nemzetállami és kisérvésű német történetírás a vesztfáliai béke eseményét a császár megaláztatásaként és a német kisállamiság rögzítéseként határozta meg.

Időközben éppen ezt az álláspontot — kezdve Hugo Hantsch-sal és Max Braubachhal és iskolájával, Heinrich Lutzon, Karl Otmar Freiherr von Aretinen és Rudolf Vierhan-

son át újabban egészen a birodalom szerkezetével történő intenzív foglalkozásig — revízióknak vetették alá.⁴ Mellőzőm most ennek az egyre bonyolultabbá váló vitának az ismertetését és megkísérlem saját értelmezésemet előadni. Helyes volt az a vélemény, hogy a hatalmakkal — Svédországgal és Franciaországgal — a hátuk mögött a német rendek szűk határokat vontak a császár számára. Így a vesztfáliai béke valóban a német területi államiság Magna Chartája volt, amelynek jogait rögzítették. Eközben azonban gyakran átsiklottak afölött, hogy egyrészt a német területeknek csak egy nagyobb része tudott valójában ennek a pozíciónak megfelelni, másrészt pedig most már Ausztria számára is előírták a territorializálás és a konfesszionizálás folyamatát, amely a Habsburgoknak az osztrák—cseh rendi ellenzék felett aratott győzelmével későn történt meg. Ezzel azonban a Habsburgok újabb expanziós politikájuk számára szilárd bázishoz juthattak, amely nemcsak Magyarország felé irányult, hanem a spanyol örökség felé is, beleértve Itáliát és Németalföldet, sőt újra a birodalom felé is.

Mindazonáltal döntő különbség alakult ki. 1648-ban a birodalmat ténylegesen rendi birodalomként tervezték meg, olyan koncepciót alkottak meg, amelyet a császár már nem volt képes megdönteni. Következésképp a bécsi udvar már III. Ferdinánd idején alkalmazkodott az új törvényes helyzethez, de megpróbálta azt elképzelései szerint alakítani. Ez azt jelenti, hogy a császár olyan sajátos befolyásolási módszereket fejlesztett ki a birodalomra vonatkozóan, amelyek rendszerint régebbi hagyományokban gyökereztek — és ez nagyon gyorsan kellett, hogy sikerüljön neki, hogy ti. még egyszer uralkodó szerepet játsszék, mely szerep I. Lipót és I. József uralkodásával kapcsolódott össze és azután a VI. Károly idején kibontakozó örökösödési válságra való tekintettel már erősen megingott.

A Habsburgok helyzete a birodalomban mindenféle kísérlet ellenére, hogy ti. a birodalmat a császár nélkül vagy a császár ellenében szervezzék meg, ahogy arra mindennek-előtt a mainzi választófejedelem, birodalmi főkancellár, Johann Philipp von Schönborn kísérletet tett, a 17. század második felében megszilárdult.⁵ A német birodalmi rendek érdekeinek sokféleségével szemben a császári udvarban a cselekvés egysége állt. A bécsi udvar a törökök és a franciák elleni védelmet arra tudta felhasználni, hogy a birodalmi szervezet nagy részét császári irányítás alatt fogja össze. A birodalom kontingensei nemcsak 1663-ban és 1683-ban játszottak nagy szerepet a török elleni védharokban, hanem a császári offenzívákban is, amelyek a Habsburg határokat messze délkelet felé tolták ki, és egész Magyarországot és Erdélyt megszerezték az Ausztriai Ház számára.⁶ Továbbá a birodalom vezetője központi szerepet játszott nyugaton is Franciaország ellenében a birodalmi határok megszilárdításában. Ettől kezdve a birodalmi császári méltóság újra legitímálódott. De már ezzel is egyértelművé vált, mit jelentett a Habsburg-ház számára a császári szerep nimbusza. Enélkül elképzelhetetlen lett volna a birodalmi erők mozgósítása; a császári szerep a Habsburgok számára rangemelkedést, olyan presztízt jelentett, ami mélyen érezte hatását az örökös tartományok feletti uralmukban is, teljesen eltekintve a dinasztia európai rangjától.

A császári méltóság tehát a 17–18. században még mindig jelentős befolyással volt a birodalom szervezetére. Stabilizálólag hatott, és minden császárellenes ellenzékiség ellenére az uralkodóház felülkerekedett: Franciaországot több birodalmi rend nemsokára jóval veszélyesebb hatalomnak tekintette, a török háborúk pátosza még mindig együttérzéssel töltötte el őket — végül is keleten a birodalom a császáráért, nyugaton a császár a birodalomért harcolt, ahol a mérleg végül sokkal kedvezőbb volt, s mint ismeretes, ez a mérleg mélyreható következményekkel járt a magyar történelemre nézve.

A spanyol örökösödési háború a századfordulón persze még egyszer megosztotta az örökös tartományok és a dinasztia érdekeit, mivel az európai hatalmi koncertben V. Károly császár birodalmának felélesztésére nem lehetett gondolni. Világosan megmutatkozott a nagy ellentét a spanyol trónkövetelő III/VI. Károly és Ausztria önös érdekeit keményen védelmező bátyja, I. József között mind a császári itáliai és németalföldi okkupációs politikában, mind pedig az összes béketárgyaláson. I. József halála azután a dualizmust — birodalom-dinasztia-örökös tartományok — ismét dualizmussá tette, s ez a spanyol igényekről történt lemondáshoz vezetett, de az ausztriai uralomnak Itáliában és Németalföldön történő megszilárdítását is eredményezte, miközben mindkét esetben birodalmi jogi igényeket vetettek latba — egészében véve azonban ezzel a birodalommal szemben felerősödött az örökös tartományi helyzet hangsúlyozásának tendenciája, a dinasztikus és az örökös tartományi érdekek rövid ideig tartó összeütközése végül az utóbbiakat erősítette.⁷

A császári befolyás tehát a birodalomban 1700 körül új minőséget nyert. Ez a különböző hatások sokszínű szövevényén nyugodott, amelyek persze nem közelíthetők meg az államfejlődés modern kategóriáival, mivel ezek preetatikusak, arisztokratikusak és személyes jellegűek voltak. Természetesen a birodalom legfontosabb területein ott voltak a császár követői, de sokkal jelentősebbek voltak e területek Bécs felé irányuló kapcsolatai.⁸ Itt merül fel a bécsi udvar teljesen központi, részleteiben még egyáltalán nem feldolgozott problémája. Ez a 17. század végi és 18. század eleji bécsi udvar, amelyet a harmincéves háború kezdetén az előtérbe nyomuló katolikus osztrák és cseh arisztokrácia határozott meg, s erős katolikuság alakított, kész volt elfogadni a messzire kiható Habsburg politikát. Ebben az átalakulásban az osztrák nemesség az első, a cseh pedig a másodhegedűs szerepét játszotta. A tartományi rendi ellenzék szétverése ellenére az udvari arisztokrácia helyzete a regionális területen továbbható erős szereppel kapcsolódott össze, ahol a nemeseknek uradalmi és majorsági hatalmi központjai voltak. Ugyanúgy, mint a magyarországi nemesség, úgy a birodalmi nemesség is alulreprezentált volt az udvarban — a bécsi udvar azonban a birodalmi arisztokrácia számára nagy vonzerőt jelentett; a katolikus főnemesség kapcsolódást keresett ezzel a befolyásos, protekciós és esélykövetítő hellyel, gyakran kombinálva (ezt) az osztrák—cseh örökös tartományokban, kisebb mértékben a visszafoglalt Magyarországon lévő birtokkal. A bécsi udvar szociális szövevénye tehát a birodalmi szervezet belső életére is kihatott, de a bécsi udvar kizárólag katolikus jellege mindenekelőtt a katolikus arisztokrácia csatlakozását tette lehetővé — a protestánsok számára ez sokkal nehezebb volt, nekik később a persze viszonylag széles körű konvertálási mozgalomhoz kellett csatlakozniuk.⁹ A birodalomból származó családok kötődése a bécsi udvarhoz azonban az Ausztriai Ház területi befolyását és nem utolsósorban a császár birodalmi gyűlési szavazatainak gyarapodását is jelentette, ha olyan dinasztiák, mint a Liechtenstein, Schwarzenberg, Kaunitz, Auersperg, Dietrichstein uradalmakkal rendelkeztek a birodalomban is.¹⁰ A császár már a harmincéves háború óta megszilárdította befolyását a német püspökválasztásokra, amelyek persze azután gyakran rövid életű politikai számításoknak estek áldozatul, ami megakadályozta azt, hogy a megválasztottat következetesen a császár iránt elkötelezetté tegyék. De a császári befolyás itt sem volt csekély és megerősödött. Főhercegi püspökjelöltek hiányában Habsburg-barát „püspök-dinasztiákat” próbáltak alapítani, ilyenek voltak kezdetben a Königsseggek, majd a Schönbornok és a Pfalz-Neuburgi- és Lotharingiai-házak.¹¹

Így világosan kialakult egy Habsburg-klientéla, amely katolikus és főnemesi jellegű volt és lassan túlnőtt a Délnyugat-Németországra koncentrált régebbi császári párthíven.¹² Ez azonban olyan következményekkel is járt, hogy egyre több birodalmi rend magát kisebb hatalmúnak érezte és rászorultak a császár védelmére. Ez nemcsak az egyházi államokra volt érvényes — számos kisebb birodalmi rend és a birodalmi lovagság támaszt keresett a császári udvarnál a hatalmasabb birodalmi rendek túlkapásaival szemben. Ez érvényes volt evangélikus rendekre is, amelyek fennen hangoztatták a „hűség a birodalomhoz és a lutheri tanok” régi jelszavát, még ha lehetőségeik a bécsi udvarban korlátozottak is voltak. A harmincéves háború óta a császár a maga részéről ismét megszilárdította befolyását a birodalmi városokban, melyeknek császárkultusza még napjainkban is kézzelfogható az épületeken és képi ábrázolásokon, még ha ezek a városok többségükben evangélikusok voltak is — a kisebb birodalmi rendek persze nem tudtak túlságosan nagy hatást gyakorolni a császári rendekre, de ezek fontos és veszélyes fegyvert jelentettek a nagyobbak igényeivel szemben.

A császári politika magva a Bécsi Udvari Birodalmi Tanács volt¹³, melynek bírósági funkciói egyre inkább háttérbe szorították a tanácsadói funkciókat, és amely a birodalmi rendek által létrehozott speyeri, 1689 óta wetzlari Legfelsőbb Birodalmi Törvényszék¹⁴ fölébe kerekedett, s mivel mentes volt mindenféle pénzügyi gondoktól, gyorsabban és hatékonyabban működött, mint a Legfelsőbb Birodalmi Törvényszék, és különleges lehetőségekhez jutott a császárnak fenntartott jogokból. Ezzel az Udvari Birodalmi Tanács gyakorlatilag a legtöbb „politikai” eljárás urává vált, mindenekelőtt a birodalom déli és nyugati régi központi területei számára. Az Udvari Birodalmi Tanács előtt lezajlott perek kiterjedtek a fejedelmek egymást közti viszálykodásaitól kezdve alattvalóik ellenük irányuló pereire, melyek révén a hatalmas parasztfelkelések szinte teljesen megszűntek a birodalomban.¹⁵ Idetartoztak a vallási, az adósságügyi, a tartományi rendek szerepe, a földesurak házassági ügyei és sok más ügy körüli viszálykodások. Ez azt jelentette, hogy a császári udvar beavatkozhatott a területek ügyeibe, miután érvényt tudtak szerezni a regionális konfliktusok rendezésének és ezzel össze tudták kapcsolni a császári érdekeket — mindenekelőtt a kisebb és közepes nagyságú birodalmi rendek esetében. De a bajor választófejedelem is kénytelen volt meghátrálni a 18. században tartományi rendjeinek fenyegetése elől, amelyek a választófejedelem abszolutisztikus törekvéseivel szemben az Udvari Birodalmi Tanácshoz folyamodtak.¹⁶

Az Udvari Birodalmi Tanács befolyási lehetőségei a német területekre jelentős társadalomtörténeti következményekkel jártak: ezek például szabályozták a tartományi urak magatartását, mindenekelőtt a kisebbeket alattvalóikkal szemben — és itt még mindig nagy lehetőség nyílik a kutatásra. Az Udvari Birodalmi Tanács bíraskodása mély hatást gyakorolt német tartományi fejedelmek parasztpolitikájára. Egészében véve azt lehet mondani, hogy az Udvari Birodalmi Tanács törvénykezése döntő lökést adott ahhoz, hogy a császár befolyással legyen a birodalomra.

Ezzel azonban az Udvari Birodalmi Tanács különösen és a császári udvar tevékenysége általában nagy előnyt nyert a kései birodalmi gyűléssel mint a birodalmi politika alakításának fórumával szemben, jóllehet, a parlamentárisan inspirált történeti kutatás mind a mai napig mindenekelőtt a birodalmi gyűlésre irányítja a figyelmet. Az utóbbi az 1640—41. és 1653—54. évi birodalmi gyűlések után, a harmincéves háborút követően kétségtelenül nagyon megélénkült és a császár, valamint a rendek között fontos szabályozó szervvé vált; a birodalmi gyűlés 1663 óta folyamatosan ülésezett — egyre „folytono-

sabb” lett, miután a felosztatására már nem került sor. Persze a birodalmi gyűlés a császári intézkedésekkel szemben kimondottan védekező álláspontot képviselt — a birodalom feje fokozatosan itt is ki tudta építeni pozícióját, főleg mikor sikerült az együttműködés az ügyrend urával, a mainzi választófejedelem-főkancellárral és érsekekkel. De a rendi ellenzéknek is megvolt a maga platformja a birodalmi gyűlésen — az ellenzék itt alakíthatta ki saját arculatát a császárral szemben, aki a maga részéről felvonultathatta a maga klientéláját, anélkül azonban, hogy a birodalmi rendek részéről megnyilvánuló szolidaritás szabályait hatálytalanítani tudta volna.¹⁷

I. József idején a császár helyzete bizonyos mértékig csúcspontjára ért; a császári fegyverek sikerei a Franciaország elleni európai szövetségben akkoriban teljes egészében érvényre jutottak. Még ha vallásosságban I. József messze apja mögött maradt is, a bécsi udvar meghatározó katolicizmusa megmaradt, és ez azt is jelentette, hogy a császári politika révén a katolikusok folyton előnyt élveztek, még ha taktikai kivételek adódtak is. De ez a katolicizmus nem jelentett-e hátrányt abban a birodalomban, melynek vallásilag paritásos jellegét a vesztfáliai béke rögzítette? Nem szűkítette-e ez a császár cselekvési mozgáskörét? Gabriele Haug-Moritz épp most befejezett tübingeni disszertációja ennek pontosan az ellenkezőjére mutatott rá.¹⁸ A katolikusok döntő előnyökhöz jutottak annak révén, hogy a császár, a bécsi udvar és főleg az Udvari Birodalmi Tanács katolikusok voltak — kétséges esetben előnyös döntésre számíthattak. 1648 után tehát a paritásos birodalomban a katolikusok valamelyest egyenlőbbek voltak, mint a protestánsok, és ez döntő előnyt jelentett. Következésképpen a katolikusság tehát az Ausztriai Házzal való szoros kapcsolatot jelentette — az evangélikus vallás pedig inkább távolságtartást. A vallásoknak a vesztfáliai békében bekövetkezett tudatos egyenlővé tétele így nem tudta kivédeni a katolikus fél döntő előnyét, a császárság fennmaradását; az evangélikusok számára gyorsan egyértelművé vált, hogy az 1648. évi békeszerződésben rögzített valamennyi jogi biztosíték ellenére a katolikus fél meghatározó előnyöket őrzött meg. Sőt Haug-Moritz asszony továbbá meggyőzően mutat rá arra is, hogy ebben a helyzetben rejtett a döntő oka annak, hogy a protestánsok nagyobb arányban voltak jelen a birodalmi publicisztikában, ami a német politikai irodalom feltűnő jelensége. Ehhez járultak még azok az egyértelmű előnyök, amelyeket a katolikus császári udvar a birodalomból jövő katolikusok számára kínált.

Ezzel azonban a bécsi udvar által megtestesült Habsburg Monarchia belső struktúrája visszahatott a birodalomra.¹⁹ A Habsburg császár ugyanis — Magyarországot kivéve — „domesztikálta” és katolizálta az örökös tartományok rendjeit, de nem távolította el őket. Ezek továbbra is jelentős szerepet játszottak, nem utolsósorban mint a császári hitel garantálói. A bécsi udvar főurainak nemcsak földbirtokai, de palotái is a koronatarományokban, ill. fővárosaikban voltak: Prágában, Brünmben, Boroszlóban, Linzben, Grazban vagy Ljubljánában és a rendek között e helyeken szerepeltek. Hitelük ismételen elengedhetetlen volt az alakuló Monarchia messze kiható politikája számára. A birodalomban tisztán rendi alapon kormányzó császár tehát a Csehország és Morvaország számára kiadott „Verneuerte Landesordnungen” (Megújított Tartományi Rendelkezősek) szellemében nem volt teljesen abszolutista uralkodó. A bécsi udvar uralkodási stílusát rendileg biztosított félabzolutizmusnak lehetne nevezni, amelyet az udvari társaság, a növekvő bürokrácia és a hangsúlyozott katolikusság tartott össze.²⁰ Megköszönöm azt a tételt, hogy az örökös tartományok rendjei által biztosított hitelen kívül az Udvari Birodalmi Tanács védő funkciója előnyös volt a német tartományi rendek számá-

ra az örökös tartományok rendszerének megőrzése érdekében. Nem szabad lebecsülni a kétféle császári szerep közül a birodalom fejének befolyását az osztrák örökös tartományok belső struktúrája érdekében.

Természetesen a felvázolt események a magyar történelemre is hatást gyakoroltak, ahogy a magyar történelem nemcsak az osztrák örökös tartományok, de a birodalom számára is fontos volt. I. Lipót, miután helyzetét az örökös tartományokban megszilárdította, hivatalnokai, helytartói és tábornokai útján megpróbálta a magyar viszonyokat a pacifikált és katolizált örökös tartományok mintájára mintegy a vesztfáliai békének a birodalmi tartományokra vonatkozó területi intézkedései szellemében alakítani. I. Lipót Magyarországon Ausztria újabb koronatarományát látta, az örökös tartományok macacssága ugyanis innen új impulzusokat kaphatott. Egy ugyanilyen összehasonlítás a birodalom szerkezetével mint egésszel, nem felelt meg neki. De az abszolutisztikus kurzus Magyarországon erős, túlnyomóan arisztokrata ellenzékkel találta magát szembe, melynek ellenálló erejét a császári erők csak az 1711. évi szatmári kompromisszumos békével tudták visszazorítani. Ennek az volt az ára, hogy lemondtak Magyarország katolikus térítéséről és tartománnyá tételéről, ami megtartotta a rendek erős pozícióját és az egyértelmű távolságot a bécsi udvar csábító hatásától, a maga összes előnyeivel és hátrányaival. Magyarország helyzete a Habsburg birtokok rendszerében közelebb volt, mint a birodalomé, de távolabbi, mint az osztrák–cseh örökös tartományoké. Biztos, hogy a bécsi udvar Magyarországot és a birodalmat nem párhuzamosan tekintette. Érdekes lenne azonban azt megvizsgálni, mennyiben hatott egymásra a birodalmi és a magyar politika — ugyanis ugyanazon körből származó férfiakról van szó, akik végül is mindkettő felől döntöttek. A rendek ügyének teljes győzelme Magyarországon valószínűleg hatással volt az osztrák–cseh örökös tartományokra. Nehezen megválaszolando az a kérdés, mennyire határozták meg végül is I. József önmérsékletét a Pálffy Sándorral folytatott tárgyalásain a birodalomban szerzett tapasztalatok. Magyarország vallási nyitottságának nem volt párja a többi örökös tartományban, annál inkább a birodalomban, jóllehet a magyar mágánások szerepe ismételten más volt, mint a német tartományuraké. A német és magyar nemeseknek a bécsi udvarhoz való viszonyulását is érdemes lenne következetesen összehasonlítani.

A Habsburgok uralmát tehát egy ellipszisként lehetne tekinteni, középpontban az örökös tartományokkal és a birodalommal, amiben 1648 óta a súlypontok fokozatosan az örökös tartományokra tevődtek át — de az osztrák–cseh örökös tartományokat is uralmi központként lehetne tekinteni, amely körül Magyarország, az osztrák Itália, az osztrák Németalföld és a birodalom külső állásai csoportosulnak. Főleg Magyarországon és a birodalomban a rendi gyűlések jelentős szerepet játszottak. Ha 1648-ban Magyarország helyzete nyitottabb volt, mint a birodalomé, úgy 1700 után Magyarország jelentősége a bécsi udvar számára nemcsak kézenfekvőbb volt, mint a birodalomé, hanem külön szerepe ellenére időközben a többi örökös tartomány jellegéhez is közelebb került, mint a választói, a monarchia-birodalom. Hogy mindkettő — mind Magyarország, mind pedig a birodalom — legalábbis indirekt módon mindig kölcsönösen hatottak egymásra, ez kézenfekvő.

Mindkettő azonban a bécsi udvar hangsúlyozott katolikusságának szívó hatása alatt állt. Bécs a birodalmi csoportosulásokat gyakran különböztette meg „jóindulatú” vagy „rosszindulatú” jelzőkkel, amelynek során az első jellemző jegy a vallási hovatartozás volt. A német protestantizmus viszonylagos gyengesége megengedte ezt — jelentette ez

egyrészt az evangélikusok csökkent esélyeit a császári udvarban, másrészt Bécsben is lehetetlenné tette azt, hogy az evangélikusok között fokozatosan császári párthíveket toborozzanak. Az 1700 után kibontakozó megannyi vallási viszály gyakran a fejedelmek és az urak katolikus hitre történt áttérésével állt összefüggésben, és ezek kapcsolatot teremtettek a fejedelmi, most már katolikus felekezeti abszolutizmus és a bécsi politika között, amely kapcsolat gyakran nagyon megterhelővé válhatott Bécs számára.²¹ A protestánsok körében ezért ismételtlen jellegzetes fenyegetettségi érzés bukkant fel — a választófejedelmi tanácsban bekövetkezett fejlődés ezt jól illusztrálhatja.

A 16. században két ízben fenyegetett a protestáns többség veszélye, most viszont Hanovernek választófejedelemséggé történt felemelkedése ellenére reménytelen kisebbségben voltak. 1685-ben a pfalzi választófejedelemségben a neuburgi katolikus dinasztia következett, 1697-ben Frigyes Ágost szász választó, a Corpus Evangelicorum vezére tért át a katolikus vallásra, hogy a lengyel királyi trónra jelöltségét előkészítse. A 18. században hét katolikus és két protestáns választófejedelem állt egymással szemben.

Ezek a tendenciák alkalmasak voltak arra, hogy újra védekezésre kényszerítsék a protestánsokat, akik egyes rekatolizált tartományurak valláspolitikáját mint vallási túlkapásokat tekintették, melyeket Bécs fedezett, ahol persze maguk is jól érzelték, mennyire ártottak az udvarnak olyan túlkapások, mikor pl. a salzburgi érsek elűzte a protestánsokat.²² Ennélfogva a protestáns szolidaritás és bizalmatlanság a katolikus osztrák politikával szemben Németországban ismét tért hódított. Egyetlen komolyan veendő ellensúly egyedül Brandenburg-Poroszország maradt, mellette Anglia-Hannover és Dánia is másodlagos szerepet játszott. Brandenburg-Poroszország ügyesen használta ki a vesztfáliai békét, Észak-Németország hegemon hatalommá emelkedett. Ausztria teljesen felismerte a veszélyt és a 17. század vége óta igyekezett a hannoveri választófejedelemséget támogatni, noha nem minden fenntartás nélkül. Úgyhogy Hannover Észak-Németországban a császári politika ideiglenes „ifjabb partnerévé” vált. Hamarosan kirajzolódtott azonban, hogy Brandenburg-Poroszországnak mint Észak-Németország urának, a német protestánsok szószólójának és Ausztria ellenlábásának a szerepe a birodalmi politikában kulcspozícióhoz vezetett. A vallási kérdés, amely a vesztfáliai békével látszólag lecsendesedett, következképp napirenden maradt.

A vallási kérdés megkönnyítette Brandenburg-Poroszország felemelkedését, amely egyre inkább latens nagyhatalmi szerepben jutott kifejezésre. I. Frigyes Vilmos, a katonakirály összpontosítása a hadseregre és a bürokráciára, lemondása Bécs javára az udvari konkurenciáról Brandenburg-Poroszországot később teljesen az arisztokrata udvari jellegű katolikus Béccsel ellentétes modellé tette.²³ Komoly vetélytárs, több, a birodalomban már nem volt. A pfalzi választófejedelemséget a vesztfáliai békében kettéosztották, és 1685 óta katolikus dinasztia uralma alatt állt; Szászországot Brandenburg már a 17. században túlszárnyalta, Bajorországnak végképp el kellett temetnie ambícióját a spanyol örökösödési háborúban, az 1710 óta Nagy-Britanniával perszónálunióban álló hannoveri választófejedelemséget pedig a brit világhatalmi politika követeléseit túlságosan igénybe vették, amely egyre inkább prioritást élvezett. A császár számára állandóan bizonyos problémát jelentett, hogy behatoljon a német területek regionális uralmi övezeteibe. Poroszország azonban most már kétségtelen vezető szerepet vívott ki magának Észak-Németországban, s egyre inkább kezdte onnan kiszorítani Ausztriát, még ha Poroszország fenyegető túlsúlyával szemben néhány északnémet fejedelem éppenséggel Bécsben keresett magának támaszt, mindenekelőtt az északnémet püspökségek.

1740-ben azután a megváltozott helyzet nyilvánvalóvá vált. Nagy Frigyes új porosz politikája olyan helyzetben kereste az összeütközést a Habsburg Monarchiával, amikor az ősi férfi ágon kihalt Habsburg-ház egy utód dinasztiával történő felváltása nyílt kérdés volt, s még nem szerezte meg az új Habsburg-Lotharingiai-ház a császári méltóságot. A porosz megelőző csapás 1740-ben amilyen brutális, olyan zseniális is volt. Szilézia nemcsak igen gazdag tartomány volt, mely katonailag közvetlenül nemcsak a brandenburgi központi területeket fenyegette, hanem a birodalomban a Habsburg befolyás nagy jelentőségű sarkköve is volt, egyfajta ujj, amely Észak-Németország felé mutatott. Szilézia elfoglalása és megtartása súlyosan megrázta Ausztria birodalmi helyzetét, megakadályozta a Habsburg-Lotharingiai császárválasztást, s megerősítette Poroszországot mint Észak-Németország urát és most már mint európai nagyhatalmat is. Ausztria veresége eklatáns volt, a katonai-bürokratikus Poroszország fölénye az udvari, arisztokratikus Béccsel szemben egyértelmű kifejezést nyert. A következő lépés a Wittelsbach VII. Károly császársága, amivel figyelmen kívül hagyták az új Habsburg-Lotharingiai-dinasztia igényeit.²⁴

De éppen a bajor kísérlet, amely túl későn jött a Wittelsbachok számára, mutatta meg az osztrák pozíció erejét. A Wittelsbach trónkövetelő, hasonlóképpen szász sógora, I. József leányainak férjeiként igyekeztek megszerezni az állítólagos csödtömegből az örökös tartományok egy részét. A csapás, amely mindenekelőtt a cseh területek ellen irányult, megtört a Monarchia ellenálló erején, ezek a nőági örökösödésen túl is elfogadták a Monarchia dinasztikusan legitimizált, rendileg és nemzetközileg biztosított egységét, persze rendi struktúrájuk garantálása mellett.

Így 1740-ben nemcsak az új nagyhatalom, Poroszország erősödött meg, hanem a valamivel régebbi Ausztria is kiállta a tűzpróbát. Ezzel azonban Wittelsbach VII. Károly császársága is kudarcra volt ítélve. A bajor császárnak sohasem sikerült önálló pozíció: kivívnia. Jóllehet legitim megválasztása nem volt kétségbevonható, amint arra Bécs kísérletet tett, de a birodalmi szervezet nagy része várakozó álláspontra helyezkedett. Kiderült, hogy a Habsburg-klientéla nem egy absztrakt császárhoz, hanem a konkrét Ausztriai Házhöz kötődött. Így halt meg 1745-ben VII. Károly mint Franciaország kitarthatója és a porosz politika védenca és eszköze, midőn saját, éppen az ellenség által felszabadított fővárosába visszatért.

A Wittelsbach-császár sakkfigurává vált és egyáltalában nem volt abban a helyzetben, hogy az egymással szemben álló nagyhatalmak között eljátssza a döntőbíró szerepét. Egyértelmű volt, hogy a birodalom vezetőjének egy Habsburgnak kellett lennie — vagy ne legyen senki sem. Egy evangélikus császárságra vonatkozó tervek pedig periferikusak voltak.²⁵ Ausztria örökösője, Mária Terézia a háborút a legelőkelőbb cím birtokosaként, Csehország és Magyarország királynőjeként harcolta végig. De ezzel nyilvánvalóvá váltak nagyhatalmi helyzetének igazi alapjai. Ez ismét következményeket kellett, hogy maga után vonjon. Már 1745-ben sikerrel tudták keresztülvinni a korábban VII. Károly ellenében alulmaradt fejedelmi férj, Ferenc Lotharingiai herceg, Toscana nagyhercege császárságát.²⁶

I. Ferenc azonban ott próbálta folytatni, ahol 1740-ben abbahagyták — de ez már egyáltalában nem volt egészen ugyanaz a helyzet. Egyrészt Nagy Frigyes Poroszországa 1763-ig folytonos nyomás alatt tartotta Ausztriát, 1756-tól újra háborúval — azok a tervek, miszerint 1751–1755 között a Habsburg-Lotharingiai-dinasztia helyzetét II. József királlyá választásával biztosítsák,²⁷ meghiúsultak. A hétéves háború nemcsak nyugta-

lanságot okozott a birodalomban, de ismét gyengítette a császár helyzetét, főleg Észak-Németországban. Utána pedig I. Ferenc császár birodalmi politikája egészen egyértelműen Mária Terézia árnyékában állt, azaz az örökös tartományok érdekeivel háttérben, és pedig oly mértékben, amilyenben soha azelőtt. Birodalmi politikájának érdekében I. Ferenc császár nem rendelkezett saját mozgástérrel, még ha a birodalmi szervek továbbra is ugyanúgy működtek, mint VI. Károly idején, miután Münchennek ki kellett szolgáltatnia a birodalmi aktákat — Bécs egyébként a Wittelsbach-császár részére az ő aktáinak kiadását folyton megtagadta. A politikai kezdeményezések azonban kizárólag Mária Teréziától indultak ki. Ezek azok az események, amelyeket lényegében véve nem kutattak. Ezekben nemcsak a császár alárendelt, kielégítetlen szerepe felesége oldalán jut kifejezésre, hanem a Habsburg örökös tartományokbeli és nagyhatalmi politika teljesen egyértelművé vált fölérendeltsége is; a Monarchia előnyt élvezett a birodalommal szemben. Reformintézkedésekre került sor mindenekelőtt a központi hatóságok körében²⁸ és a felvilágosult eszmék behatolására, de a császárné bizonyára nem kérdőjelezte meg a vezető csoportokkal való alapvető konszenzust, sem az osztrák—cseh udvari arisztokráciával, amelyet persze kényszerkölcsönökkel a háborúk finanszírozása érdekében erősen fizetésre kötelezett, sem pedig a magyar főurakkal. A külső nyomás, amely a német dualizmus jegyében alakult ki, kétségkívül kedvezett a császárné fejedelmi abszolutizmusával szemben álló ellenzéknek — az örökös tartományok problémái azonban egyértelműen az előtérben maradtak. Igen figyelemreméltó módon azonban éppen Mária Terézia érezte a lelke mélyén, mit jelentett a Német-Római Birodalomban tisztelt császári méltóság által biztosított legitimáció hiánya az örökös tartományokbeli helyzetére nézve, teljesen eltekintve attól, milyen szerepe volt a dinasztának az európai nagyhatalmak családi-lag meghatározott rendszerében.²⁹ A császári méltóság hosszú időn át történt birtoklása azt eredményezte, hogy a császári cím azokon a területeken is presztízskölcsönzővé vált, ahol annak államjogiilag nem volt hatása, mint pl. Magyarországon.

Még ha a birodalmi politikát a hagyományos stílusban folytatták is, és újra kezdett hatékonyvá válni, most keményen beleütközött a német dualizmus problémájába. Az újonnan létrejött nagyhatalom, Poroszország a Birodalmi Udvari Tanács politikájával is szembehelyezkedett, megerősítette saját felekezeti polarizáló törekvéseit, s megpróbálta az evangélikus rendeket maga köré gyűjteni;³⁰ Poroszország a birodalmi adók garantálásával néhány északnémet területet szilárdan a maga oldalára állított. Ezzel azonban felerősödtek a Németország kettéosztására irányuló tendenciák, sőt ezek, a szövetségek 1756. évi felbomlásával, újabb impulzusokat kaptak.³¹ Ekkor a régi ellenfelek, Ausztria és Franciaország délen egyezkedtek, Poroszország és Nagy-Britannia-Hannover pedig északon — ez azt jelentette, hogy Ausztria délen megszilárdította uralmát, még ha Franciaország, úgy mint régen, most is ügyelt nyugati határaitra. A délnémet fejedelmek cselekvési mozgástere azonban majdnem teljesen összeomlott; ezek most már nem tudták Bécset és Versailles-t egymás ellen kijátszani. Ebből kifolyólag sikerült a császári birodalmi politikának Dél-Németországban 1756 után döntő előnyökhöz jutni — ennek ára volt a fokozatos visszavonulás északról, mivel Hannover mint a császárság junior-partnere és Poroszország ellenfele most már nem a régi szerepet játszotta, mint a császár ifjabb partnere és Poroszország ellenlábasa. Poroszország vezetőhatalmi szerepe így megszilárdult. Természetesen megvoltak továbbra is a versengési övezetek, mindenekelőtt a katolikus Vesztfália volt az Ausztria és Poroszország közötti összeütközések színtere, amelyek pl. a püspökválasztásokon jutottak kifejezésre. Másrészt Poroszország Brandenburg-Ansbach Hohenzollern fejedelemségekkel délen hídfőállást épített ki.³²

II. (Nagy) Frigyes felismerte a helyzetet és elődeinek nyomdokain egyre aktívabb birodalmi politikát folytatott, amely a birodalom protestáns fejedelemségeiben felhasználta a dinasztikus kapcsolatokat — ez a vallás iránt viszonylag közömbös porosz királynak azzal vált a hasznára, hogy evangélikus klientélát vont össze maga körül. Poroszország Ausztria-ellenes nagyhatalmi politikájának volt egy eddig alig figyelemre méltatott jellegzetesen birodalmi politikai összetevője is. II. Frigyes a birodalomban lett Ausztria legjelentősebb ellenfele — Aretin szerint az „ellencsászára”. Frigyes mindazonáltal nem akart császár lenni, még ha az osztrák követ, Belgioso Frigyesnek saját evangélikus egyházáról tett frivol megjegyzéseiből egy ízben azt a következtetést vonta is le, hogy a porosz konvertálni akart — ezt a követ csak a porosz császárjelöltség előjátékaént foghatta fel.

Az 1763. évi békekötés azután végre meghozta a Habsburg-Lotharingiai-ház számára a régóta várt dinasztikus biztosítékot 1764-ben József főhercegnek római királlyá választásával. Már 1765-ben, azaz viszonylag gyorsan, II. József apja váratlan korai halálával császár lett.³³ Mária Terézia féktelenül utánatolakodó fiát az örökös tartományok társuralkodójának szerepével próbálta meg kártalanítani, miközben II. József császárságát nem vonhatta kétségbe. II. József belevetette magát a birodalmi ügyekbe, hogy túllépjen a pusztá birodalmi adminisztráción; tervei jóval messzebbre jutottak, mint amikor valaha I. Ferenc a birodalmi politikával foglalkozott.³⁴ Bár a császárné megtartotta kezében a közpolitika gyeplőjét, de József nem József lett volna, ha saját hatáskörében nem próbált volna új szempontokat felvetni. A császár kitűnő képzést kapott a birodalmi alkotmányról, s azonnal felismerte, hogy a birodalom mindenekelőtt jogi rendszer volt, és hogy a birodalmi szervezetre való befolyást a birodalmi törvényszékek feletti megerősített uralommal lehetett elérni. Egy birodalmi jogreform a császár hatalmi helyzetét kellett, hogy megszilárdítsa. A Birodalmi Udvari Tanáccsal kezdte, melyet a császári birodalmi politika hatékony eszközévé tett. A Legfelsőbb Birodalmi Törvényszéknél 1767-ben tett nagy vizitációja, amelyet a fiatal császár hozott lendületbe, kísérletet tett arra, hogy a Birodalmi Udvari Tanáccsal versengő második legfőbb birodalmi törvényszéken is megszilárdítsa a császári befolyást. A Legfelsőbb Birodalmi Törvényszék szintén a császár birodalmi politikájának fontos eszköze kellett, hogy legyen — II. József a birodalom érdekében világosan felismerte az igazságszolgáltatás központi jelentőségét. Nemsokára azonban heves ellenzékkel találta magát szemben, a rendek féltek a császári beavatkozástól. Végül ugyan megtörtént a Legfelsőbb Birodalmi Törvényszék reformja, nagyobb lett a hatékonyság, de semmiképpen sem a remélt megerősödött császári befolyás. 1776-ban II. József csalódottan visszavonult.³⁵

Már itt megmutatkozott a birodalmi alkotmányba történt megerősödött császári beavatkozás. A jozefinista politika nem adta föl — még ha a császári lehetőségek korlátai egyértelműek lettek is. Ismeretes, mennyire hatott II. Józsefre példaképe, II. Frigyes porosz király. Ez persze megfelelt a császár elvi hajlamainak is, ti. hajlott arra, hogy a dolgokat elvont-elméleti szempontból lássa, és gyakran kevés érzéke volt a történelmileg kialakult hagyományok és az emberek mentalitásában gyökerező irracionális dolgok iránt. Ez meglehetősen jellemző az örökös tartományokkal kapcsolatos politikájára. Erich Wangermann néhány évvel ezelőtt rámutatott elvontan nivelláló és racionalizáló gondolkodásának az arisztokrata bécsi udvar hagyományos alapstruktúráival történő összeütközésére, amely a császárt végül két olyan jellegzetesen felvilágosult személlyel is szembeállította, mint Pergen és Kaunitz.³⁶

II. Józsefnek, „az állameszme Loyolai Ignácá”-nak különösen kevés érzéke volt a birodalom és abban a Habsburg befolyás ősi játékszabályai iránt. Ez a probléma már Má-

ria Terézia esetében is jelentkezett. Problematikusabb volt az, hogy csekély érdeklődést mutatott a délnyugat-németországi hagyományos osztrák párthívek iránt, mint a császári koronának „bolondsipka”-ként történt pongyola megnevezése.³⁷ II. József lemondott kezdeti birodalmi reformpolitikájáról — a „birodalmi reform” kifejezés tulajdonképpen 18. századvégi jelszó és (lényegében) „Frigyes-féle” birodalmi politikát folytatott. Mária Terézia sohasem heverte ki Szilézia elvesztését, József ezt Bajorország megszerzésével próbálta kompenzálni. A koncepció egyszerű volt: csere Belgiummal, amely ugyan tőkeközpontként és csapatokat verbuváló területként fontos volt, de messze volt és bele volt keverve Nyugat-Európa konfliktusmezőibe. Bajorország ellenben területrendezést, megerősített pozíciót jelentett Dél-Németországban, miközben a Pfalz-Wittelsbach Károly Tivadart, Bajorország örökösét a királyi méltósággal járó rajnai állam reménye lelkesítette. A csere terve azonban alkalmas volt arra, hogy szétzúzza a birodalmi szervezetet, amibe József hidegvérűen bele is törődött — mindazonáltal ebben egy további fontos tényt ismert föl. A birodalmi alkotmány a német dualizmus jegyében Ausztriának mint versengő nagyhatalomnak jóval kisebb mozgásteret hagyott, mint a konkurens nagyhatalomnak, mert Ausztria császári kötelességei révén sokkal erősebben le volt kötelezve. József azonban kétszer is csődöt mondott a bajor cseretervvel: 1778–79-ben és újra 1785–86-ban, másodszor már egyeduralkodóként. Egy taktikai balszerencse mindkét-szer megkönnyítette a porosz politika számára, hogy a birodalmat a császár ellen mozgósítsa, sőt másodszor egy „fejedelmi szövetség” formájában. Az utóbbit II. Frigyes felhasználta céljainak érdekében, jöllehet a többi partner esetében a császár kalandorpolitikájának kritikája a reformok utáni vágygal, azaz a birodalmi szervezet megmentésével kapcsolódott össze. II. József súlyos vereséget szenvedett, amely a dualizmus jegyében ismét Poroszország taktikai előnyeit erősítette meg.³⁸ Érdekes módon abból, hogy egyike a vezető „birodalmi reformereknek” a fejedelmi szövetség tagjai közül, Károly Ágost weimari herceg a reformok mellett foglalt állást, nőtt ki később az ő magyar királyi jelölése.³⁹

Az örökös tartományok helyzete Józsefnél egyértelműen ismét elsőbbséget élvezett. Ez egyházpolitikájában is megmutatkozott — a közös püspöki érdekek ellenére rendkívül elutasító volt a birodalmi egyházzal szemben: a birodalom számos kisebb prelátusával nem törődött, nem foglalkozott a salzburgi cseretervvel, amely szerint az érseket Lüttichbe kellett volna áthelyezni, és főleg nem foglalkozott a passauai egyházmegye leválasztásával, amikor II. József a passauai hercegérsek, gróf Leopold Ernst Firmian halála után 1782-ben egy váratlan akció keretében az örökös tartományi területet, az egyházmegye területének túlnyomó részét elvonta Passautól és egy új belső-ausztriai egyházmegyei rendnek vetette alá.⁴⁰ Ez egy birodalmi fejedelemséggel történt nyíltan goromba bánásmódot jelentett, aki azonnal mozgósította társait.

A jozefinista politikának azonban volt még egy másik oldala is. Ahogy a császár világosan felismerte a Monarchia nyomasztó problémáit, úgy megérthette azt is, hogy az egyházi államok és a kis világi territoriumok mint a császár hívei egyértelműen elaggó erőket képviseltek, amelyek állandóan veszítettek jelentőségükből és számos esetben strukturális okokból erősen el voltak adósodva. Az osztrák-cseh arisztokráciával, a Monarchia tartóoszlopaival összehasonlítva, amely a majorsági gazdálkodás vagy egy gazdaságilag jól kiépített földesúri birtoklás feltételei között meglehetősen jól élt, a megkövült agrárviszonyok és a birodalomtól közvetlenül függő egzisztencia terhei a birodalom kis urainak nagy része számára már nem bizonyultak elviselhetőnek.⁴¹ A klientélához kötődés a birodalomban ekképp fék volt, alapjában véve súlyosabb, mint a mo-

dernebbül gazdálkodó arisztokrácia a Monarchiában. Egy meghatározó reform ügyének azonban egyik pártot sem lehetett megnyerni. Minden ellenvetés ellenére azt lehet mondani, hogy II. József halálával elszállt a birodalmi szervezet megújításának utolsó reménye. Mindazonáltal a császár „birodalmi reformokat” célzó kezdeményezései végül is szilárd örökös tartományi érdekpolitikává alakultak át.

A francia forradalommal való harcra Németország elavult rendi világa már képtelen volt.⁴² Ausztria kezdeti habozás után elszánt védekezés mellett határozta el magát, amelynek során a Poroszországgal való régi versengést a közös forradalomellenesség ugyan áthidalta, amelyet azonban a Lengyelország felosztásait illető vetélkedés ismét kiélezett. II. Ferenc császár szakítása a felvilágosult-reformer törekvésekkel, a következetes forradalomellenesség, amelynek során azonban a felvilágosult tendenciák a Birodalmi Udvari Tanácsban mindamellet meg lehetőségek sokáig éltek tovább, megfelelt a bécsi udvar és az őt uraló udvari arisztokrácia hagyományainak. Ennélfogva éppenséggel logikus következmény lenne az anakronisztikussá vált birodalmi alkotmány fenntartása. Az osztrák politika azonban éppen ezt semmiképpen sem tette meg fenntartás nélkül. A Bajorországgal szembeni régi expanziós tervek végigkísérték és terhére voltak az 1793-ban megüzent birodalmi háborúnak, amely a Monarchia elleni 1792. évi francia hadüzenetet követte. A császári hadsereg Dél-Németországban állomásozott és ott a császári hatalmat fitogtatta, úgy, ahogy azt a harmincéves háború napjai óta nem tapasztalták, de a forradalommal és következményeként létrejött belső viszályokkal szembeni hatékony védelem mégis súlyos pénzügyi terheket jelentett, melyekre éppen a Habsburgok kisértelmei nem voltak képesek — itt mindenekelőtt ennek a klientélának az összeomlása volt készülődésben. A császári hadsereg a közepes nagyságú államok számára is súlyos terhet jelentett, ezek azonban ezt mégis jobban ki tudták védeni — másrészt fennmaradását addig a pontig megőrizte, ahol a köztársaság egyre kompromisszumkéesebb lett. Az osztrákok azonban nem kedvelték meg magukat — ezzel előkészítették az utat a francia szövetségi tervek számára — a közepes nagyságú államokkal, amelyek az 1756 (renversement des alliances) előtti hagyományhoz kapcsolódtak. Ausztria háborús politikája a másik oldalon konzerválta a helyzetet az örökös tartományokban és véglegesen befagyasztotta a jozefinista reformokat.⁴³

Poroszország 1795-ben a bázeli békében kilépett a háborúból és ezzel gyakorlatilag a birodalmi szervezet iránti szolidaritást is felmondta — egész Észak-Németországot saját, a Franciaország által garantált semlegességi zónájába vonta.⁴⁴ Észak a háborútól gyötört Dél számára egyfajta ígéret földje lett, amely akkoriban megteremtette a feltételeket a német klasszika tüneményes fellendülése számára. Poroszország egyértelmű lépéseket tett az osztrák politikával szemben és Bécs rámenős vonalvezetését a délnémet államok körében tetemesen lejáratta. Ezek igen rossz előjelek voltak a császári katonai hatalom gyakorlása szempontjából Dél-Németországban. Ez meggátolta a zendüléseket, de egyértelmű ellentétben állt a bécsi politika koncepciótlanságával. Így nem meglepő, hogy a direktórium és Napóleon révén mérséklődött forradalom jegyében a nagyobb délnémet államok végül is a Franciaországgal való kiegyezést keresték. Ausztria ellenben az előterep megszállásával határain belül biztosította a régi rend fenntartását.

Az új évszázaddal azonban az osztrák pozíció Németországban fokozatosan összeomlott. Ez a bécsi állam irányítóinak, Cobenzlnek és Colloredonak a tehetségtelenségével függött össze; a császár már 1797–98-ban titokban kénytelen volt feladni a Rajna bal partját és katasztrofális vereségeket követően az 1801. évi lunéville-i békében véglegesen el kellett fogadnia ezt a leválasztást és olyan kompenzációkba kellett belenyugodnia,⁴⁵

amelyeket 1803-ban a Reichsdeputationshauptschlussban rögzítettek, és mind klientélájának rovására mentek: a birodalmi egyház és a birodalmi városok többnyire eltűntek.⁴⁶ Sőt, a birodalmi szervezetet újjáalakították anélkül, hogy a császár Napóleon és Oroszország mellett ebbe komolyan beleszólhatott volna. Amikor Ausztria 1805-ben szembeszállt Napóleonnal, megtörtént a második tisztogatás: eltűntek a birodalmi grófok, az új fejedelmek és a birodalmi városok maradványai.⁴⁷ Ezt megelőzően azonban a délnémet középállamok Napóleon pártjára álltak és vele együtt Ausztria ellen vonultak, úgy hogy Bécsben egyenesen a választófejedelmek lázadásáról beszéltek.

Ezzel azonban ütött az ősi birodalom és a Habsburg uralom órája. Ezt már 1804-ben jelezte az, amikor Napóleon felvette a franciák császára címet és egyúttal fenyegető gesztusokat tett a birodalmi szervezet felé. Néhányan, mint pl. a mainzi választófejedelm-főkancellár és érsek, Dahlberg akkoriban úgy vélték, hogy Napóleon megújítja a birodalmi struktúrát.⁴⁸ Az új francia császárság mindenesetre 1804-ben Ausztriát nemcsak az európai dinasztiák együttesében, hanem a birodalmi szervezeten belüli legitimitációjában is fokozott versengési nyomás alá helyezte. Bécs akkor saját császári méltóságának kihirdetésével reagált. Az államkancellária érvelései itt nem követhetők nyomon — ezek a nehézségek az új méltóság meggyökereztetését illetően jelentősek voltak. A magyarországi és galíciai császári méltóság gondolatáról már esett szó. Ez lett volna a logikus következmény és a helyes birodalmi-jogi megoldás, mivel az osztrák és a cseh örökös tartományok a birodalmi szervezethez tartoztak. Ezekre nem lehetett semmiféle, a birodaloméval versengő császári méltóságot alapozni. De egy magyar-galíciai császári cím is jelentős eltávolodást jelentett volna a birodalomtól és Németországtól. sőt annak a semmibevételét is jelentette volna, hogy Ausztria a Habsburg államszövetség központi területe volt; ezen felül mindenekelőtt II. József idején már nemzetközi jogi intézkedéseket foganatosítottak, amelyek a fennálló birodalmi szervezet ellenére egyértelműen Ausztriát tartották a Monarchia központi területének — új öntudat, de hangsúlyozott különállás kifejeződéseként. A szakvéleményekben is ismételten utalás történt a Habsburg Monarchia érdekében a császári méltósághoz történő kapcsolódásra, ez pedig Bécshez és Ausztriához kötődött. Egy magyar-galíciai császári cím bizonyára mind az örökös tartományokra, mind pedig a birodalomra meglepően és eltávolítóan hatott volna. Így került sor Bécsben az osztrák császárság forradalmi aktusára, melynek meggyökereztetését tudatosan függőben hagyták, amely azonban nevével és címével mégis megkérdőjelezte a birodalmi szervezet integritását. Alapjában 1805–06 fordulóján a Napóleon kegyéből királyok és nagyhercegek csupán a birodalom fejét utánózták, amikor uralkodói címekkel a birodalmi struktúra felrobbantását előkészítették. A császári korona letelele II. Ferenc, most már I. Ferenc osztrák császár által 1806. augusztus 6-án Napóleon nyomására ismét csupán logikus következmény volt.⁴⁹

Eleinte úgy tűnt, mintha Ausztria visszavonult volna Németországból — meg is fosztották a birodalomba beleékelődő területeitől, Tiroltól és Elő-Ausztriától, visszavetették az Inn-Salzach vonalra, kiszorulva Németországból. A birodalom egykori központi területei Napóleon protektorátusa alatt a Rajnai Szövetségben egyesültek⁵⁰ — a császári klientéla megmaradt részei többnyire beolvadtak a közepes nagyságú államokba. De Poroszország sem tudta a vélt úrt kitölteni, még egy északnémet egyesülés terveivel sem. Az 1806 őszen bekövetkezett katonai katasztrófa Poroszországot az Elba mögé vetette vissza és a Rajnai Szövetséget kiegészítette Szászországgal és más közép-német államokkal.

Az Ausztriai Ház számára ezzel megszűnt a császárság és az örökös tartományok közötti évszázadokon át tartó kettős szerep, de német pozíciójának árán. 1809-ben az osztrák

rák politika élén álló Stadion gróf kísérletet tett arra, hogy ezt a csapást még egyszer ki-
küszöbölje és csődöt mondott — de megőrizte Ausztria igényét arra, hogy a német
ügyekbe beleszóljon. Egyelőre azonban a Monarchia magára volt utalva, és egyértelmű
kontinuitásban fejlesztette ki konzervatív államiségét. A régi Európa élharcosa nem kö-
vette a Rajnai Szövetségben és Poroszországban foganasított reformokat és lényegében
véve megmaradt a félbeszakított jozefinista reformoknál. Az 1813—15. évi katonai győze-
lem még megerősítette ezt a fejlődést. Ausztria azonban nem vonult ki Németországból;
a Német Szövetség mindenekelőtt Bécs számára kedvező, sőt bizonyos tekintetben sok-
kal kedvezőbb megoldást teremtett, mint amit az ősi birodalom nyújthatott. A konszoli-
dált német középállamok elismerésével, azaz a Németország irányában tett területrende-
zési tervek feladásával Ausztria mint fő hatalom a szövetségben belül döntő befolyással
rendelkezhetett. Azonban egyre világosabbá vált monarchiájának saját dinamikája,
mégha a napóleoni korszak idején véghez nem vitt reformjainak súlyos megter-
helésével — a Németországtól való eltávolodás további előfeltétele alakult ki; aminek
persze nem kellett volna kényszerűen bekövetkeznie.

Amikor a Németország és Ausztria közötti 18. századi kapcsolatokról esett szó, ebben
Magyarország állandóan jelen volt — mint a Monarchia fontos része közvetve mégis be-
folyásolta annak Németországhoz való viszonyát, éppenúgy, ahogy a császári pozíció a
birodalomban a Szent Istváni Korona országaira is visszahatott. Mindazonáltal nem an-
nak bizonyításáról volt szó, hogy Magyarország nemcsak 1989-ben osztozott a német
gondokban, hanem arról, hogy egy kis időszakban kimutassuk, mennyire sürgető a be-
szélgetés és együttműködés német és magyar történészek között.

(Fordította: Soós István)

Jegyzetek

- 1 Ez annak az előadásnak a szövege, amelyet 1989 szeptemberében az MTA Történettudományi Intézetében Budapesten tartottam. Az idézetek a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ministerium des kaiserlichen Hauses fondjaiból valók. A címetek lásd mindenekelőtt: *Volker Press*: Österreichisches Kaisertum und Niederlegung der Reichskrone 1804/6. In: Zeitschr. f. Neuere Rechtsgesch.
- 2 *Volker Press*: Die Erblande und das Reich von Albrecht II. bis Karl VI. (1438—1740). In: Robert A. Kann/ Friedrich Prinz (Szerk.), Deutschland und Österreich. Wien/München 1980. 44—88.; *Uő*: Die kaiserliche Stellung im Reich zwischen 1648 und 1740 — Versuch einer Neubewertung. In: Georg Schmidt (Szerk.), Stände und Gesellschaft im Alten Reich. Stuttgart 1989. 51—80.
- 3 *Fritz Dickmann*: Der Westfälische Frieden. Münster, 1985.⁵
- 4 *Vö. V. Press*: Kaiserliche Stellung (lásd a 2. jegyzetet, különösen az 51—53.)
- 5 *Georg Mentz*: Johann Philipp von Schönborn, Kurfürst von Mainz, Bischof von Würzburg und Worms, 1605—1673. I—II. k. Jena, 1869—99; *Karl Wild*: Johann Philipp von Schönborn, genannt der deutsche Salomo, ein Friedensfürst aus der Zeit des Dreißigjährigen Krieges. Heidelberg, 1896; *Friedhelm Jürgensmeyer*: Johann Philipp von Schönborn (1605—1673) und die römische Kurie. Mainz, 1977.
- 6 *Vö.*: *Thomas M. Barker*: Double Eagle and crescent. Vienna's second Turkish siege and its history. Set- ting, Albany, 1967.
- 7 I. Józsefről lásd: *Karl Otmar Freiherr von Aretin*: Kaiser Joseph I. zwischen Kaisertradition und öster- reichischer Großmachtpolitik. In: Historische Zeitschrift No. 215, 1972, 529—606, most átdolgozva is. In: *Uő*: Das Reich. Friedensgarantie und europäisches Gleichgewicht. Stuttgart, 1986, 255—313.; *Charles Ingrao*: In Quest and Crisis: Emperor Joseph I and the Habsburg Monarchy. West Lafayette/Indiana, 1979.; *Volker Press*: Josef I. (1705—1711 — Kaiserpolitik zwischen Erblanden, Reich und Dynasty. In: R. Melville, C. Scharf, M. Vogt und U. Wengenroth (Szerk.): Deutschland und Europa in der Neuzeit. Festschrift f. Karl Otmar Frh. v. Aretin z. 65. Geburtstag, 1. Halbband. Stuttgart, 1988, 277—297.
- 8 *Klaus Müller*: Das kaiserliche Gesandtschaftswesen im Jahrhundert nach dem Westfälischen Frieden (1648—1740). Bonn, 1976.

- 9 *Thomas Fellner—Heinrich Kretschmayr*: Die österreichische Zentralverwaltung. Erste Abt., 1—3. köt. Wien, 1907.; *Hubert Christoph Ehalt*: Ausdrucksformen absolutistischer Herrschaft: Der Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert. München, 1980; *Robert J. W. Evans*: The making of the Habsburg Monarchy 1550—1700. Oxford, 1979. (németül 1986.); *Uő.*: The Austrian Habsburgs. The Dynasty as a Political Institution. In: A. G. Dickens (Szerk.): The courts of Europe. Politics, patronage and royalty, 1400—1800. London 1977.; *Volker Press*: The Habsburg Court as Center of the Imperial Government. In: The Journal of Modern History, No. 58. 1986. Supplement, 23—45.
- 10 Egyébként nem mindegyik érte el a birodalmi rendiséget. *Harry Schlip*: Die neuen Fürsten. Zur Erhebung in den Reichsfürstenstand und zur Aufnahme in den Reichsfürstenrat im 17. und 18. Jahrhundert. In: Volker Press—Dietmar Willoweit (Szerk.): Liechtenstein — Fürstliches Haus und staatliche Ordnung. Geschichtliche Grundlagen und moderne Perspektiven. Vaduz — Wien, 1988.² 249—292.; *Thomas Klein*: Die Erhebungen in den weltlichen Reichsfürstenstand 1550—1806. In: Blätter für deutsche Landesgeschichte, 122. 1986. 137—192.; *Volker Press*: Die Entstehung des Fürstentums Liechtenstein. In: Wolfgang Müller (Szerk.): Das Fürstentum Liechtenstein. Ein Landeskundliches Portrait. Bühl-Baden, 1981. 63—91.
- 11 *Hans Erich Feine*: Die Besetzung der Reichsbistümer vom Westfälischen Frieden bis zur Säkularisation 1648—1803. Stuttgart, 1921. Új kiadás: Amsterdam, 1964.
- 12 *Volker Press*: Patronat und Klientel im Heiligen Römischen Reich. In: Antoni Maczak (Szerk.): Klientel-System im Europa der Frühen Neuzeit. München, 1988. 19—46.
- 13 *Oswald von Gschliesser*: Der Reichshofrat. Bedeutung und Verfassung, Schicksal und Besetzung einer obersten Reichsbehörde von 1559 bis 1806. Wien, 1942.; *Wolfgang Sellert*: Über die Zuständigkeitsabgrenzung von Reichshofrat und Reichskammergericht, insbesondere in Strafsachen und Angelegenheiten der freiwilligen Gerichtsbarkeit. Aalen, 1965.; *Uő.*: Prozeßgrundsätze und Stilus Curiae am Reichshofrat. Im Vergleich mit den gesetzlichen Grundlagen des reichskammergerichtlichen Verfahrens.
- 14 *Rudolf Smend*: Das Reichskammergericht. 1. köt.: Geschichte und Verfassung. Weimar, 1911.; *Sigrid Jahns*: Die Assessoren des Reichskammergerichts in Wetzlar. Wetzlar, 1985.; *Volker Press*: Das Reichskammergericht in der deutschen Geschichte. Wetzlar, 1987.
- 15 *Winfried Schulze*: Bäuerlicher Widerstand und feudale Herrschaft in der frühen Neuzeit. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1980.; *Uő.* (Szerk.) Aufstände, Revolten und Prozesse. Stuttgart, 1983.; *Werner Troßbach*: Bauernbewegungen im Wetterau-Vogelsberg-Gebiet 1648—1806. Fallstudien zum bäuerlichen Widerstand im Alten Reich. Darmstadt-Marburg, 1985.; *Uő.*: Soziale Bewegung und politische Erfahrung. Bäuerlicher Protest in Hessen 1648—1806. Weingarten, 1987.
- 16 Legutóbb: *Ludwig Hammermayer*: Staatliche Herrschaftsordnung und altständische Repräsentation. In: Max Spindler—Andreas Kraus (Szerk.): Handbuch der Bayerischen Geschichte. 2. köt. München, 1988. 1236—1266. itt: az 1257—1266.
- 17 *Újabb: Anton Schindling*: Die Anfänge des Immerwährenden Reichstags zu Regensburg. Ständvertretung und Staatskunst im barocken Reich. Habil. Schrift. Würzburg, 1982. Kézirat; *Uő.*: The Development of the Eternal Diet in Regensburg. In: The Journal of modern history, Uo. 58., 1986. Supplement, 64—75.
- 18 *Gabriele Haug-Moritz*: Württembergischer Ständestaat und deutscher Dualismus. Ein Beitrag zur Geschichte des Reichsverbands in der Mitte des 18. Jahrhunderts. Diss. Gépírat. Tübingen, 1989. A mű a szűkebb történelmi problémákra az idevágó alapkérdéseket is tárgyalja.
- 19 *R. J. W. Evans*: The making of the Habsburg Monarchy.
- 20 A Bécsi udvarra vö. a 9. sz. jegyzetben idézett irodalmat.
- 21 Erre lásd Gabriele Haug-Moritznak a 18. sz. jegyzetben idézett disszertációját.
- 22 *Gerhard Florey*: Geschichte der Salzburger Protestanten und ihrer Emigration 1731—32. Wien-Köln-Graz, 1977.; *Franz Ortner*: Reformation, katholische Reform und Gegenreformation im Erzstift Salzburg, 1981. 215—261.
- 23 *Carl Hinrichs*: Friedrich Wilhelm I., König in Preußen. Eine Biographie: Jugend und Aufstieg. Új kiadás: Darmstadt, 1974.; *Gerhard Oestreich*: Friedrich Wilhelm I. Preußischer Absolutismus, Merkantilismus, Militarismus. Göttingen, 1977.; *Heinz Kathe*: Der „Soldatenkönig“ Friedrich Wilhelm I., 1688—1740, König in Preußen. Eine Biographie. Berlin, 1976.
- 24 *Fritz Wagner*: Kaiser Karl VII. und die großen Mächte 1740—1745. Stuttgart, 1940.; *Andreas Kraus*: Bayern im Zeitalter des Absolutismus. In: Max Spindler—Andreas Kraus (Szerk.): Handbuch der bayerischen Geschichte. 2. köt. München, 1988.² 458—532., benne az 514—532.; *Volker Press*: Das wittelsbachische Kaisertum Karls VII. Voraussetzungen von Entstehung und Scheitern. In: Andreas Kraus (Szerk.): Land und Reich, Stamm und Nation. Probleme und Perspektiven bayerischer Geschichte. Fest-

- gabe für Max Spindler zum 90. Geburtstag. 2. köt. München, 1984. 201—234. *Peter Klaus Hartmann*: Karl Albrecht — Karl VII. Glücklicher Kurfürst — unglücklicher Kaiser. Regensburg, 1985. Rainer Koch—Patricia Stahl (Szerk.): Wahl und Krönung in Frankfurt am Main. Kaiser Karl VII. 1742—1745. I—II. köt. Frankfurt am Main, 1986.
- 25 *Heinz Duchhardt*: Protestantisches Kaisertum und altes Reich. Die Diskussion über die Konfession des Kaisers in Politik, Publizistik und Staatsrecht. Wiesbaden, 1977.
 - 26 *Alois Schmid*: Bayern und die Kaiserwahl des Jahres 1745. In: Pankraz Fried—Walter Ziegler (Szerk.): Festschrift für Andreas Kraus zum 60. Geburtstag. Kallmünz, 1982. 257—276.
 - 27 *Meinhard Olbrich*: Die Politik des Kurfürsten Karl Theodor von der Pfalz zwischen den Kriegen (1748—1756). Bonn, 1966. 123—189.; *David Baynes Horn*: The origins of the proposed election of a king of the Romans, 1748—1750. In: English Historical Review. No. 42. 1927. 361—370. *Reed Browning*: The Duke of Newcastle and the Imperial Election Plan. 1749—1754. In: Journal of British Studies, No. 7. 1967/68. 28—47.
 - 28 *Friedrich Walter*: Die österreichische Zentralverwaltung in der Zeit Maria Theresias. Wien, 1938. *Uő.* Die Theresianische Staatsreform von 1749. Wien, 1958.
 - 29 Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien. Ministerium des kaiserlichen Hauses.
 - 30 *Erről: Volker Press*: Friedrich der Große als Reichspolitiker. In: Heinz Duchhardt (Szerk.): Friedrich der Große, Franken und das Reich. Köln-Wien-Graz, 1986. 25—56.
 - 31 *Adolf Beer*: Die österreichische Politik in den Jahren 1755 und 1756. In: Historische Zeitschrift, No. 27. 1872. 282—373.; *Uő.*: Zur Geschichte des Jahres 1756. In: Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichte, No. 17. 1896. 109—160.; *Richard Waddington*: Louis XV et le renversement des alliances. Paris, 1896.; *Jakob Strieder*: Kritische Forschungen zur österreichischen Politik vom Aachener Frieden bis zum Beginn des Siebenjährigen Krieges. Leipzig, 1906.; *Otto Karl Ebbecke*: Frankreichs Politik gegenüber dem deutschen Reich in den Jahren 1748—1756.; Diss. Freiburg, 1931.
 - 32 A birodalmi közigazgatás kései szakaszához alapvető: *Karl Otmar Freiherr von Aretin*: Heiliges Römisches Reich 1776—1806. Reichsverfassung und Staatssouveränität. I—II. köt. Wiesbaden, 1967.
 - 33 II. Józsefről legújabb: *Timothy C. W. Blanning*: Joseph II and enlightened despotism. New York, 1971.; *Paul P. Bernard*: Joseph II. New York, 1968.; *Elisabeth Bradler-Rottmann*: Die Reformen Kaiser Josephs II. Göppingen, 1973.; *François Fejtő*: Joseph II. Kaiser und Revolutionär. Graz-Wien-Köln, 1987. ³ *Karl Gutkas*: Kaiser Joseph II. Eine Biographie. Wien-Darmstadt, 1989.; *Lorenz Mikoletzky*: Kaiser Joseph II. Herrscher zwischen den Zeiten. Göttingen—Zürich—Frankfurt am Main, 1979.; *Volker Press*: Kaiser Joseph II. — Reformen oder Despot? In: Günter Vogler (Szerk.): Europäische Herrscher. Ihre Rolle bei der Gestaltung von Politik und Gesellschaft vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Weimar, 1988. 275—299. Továbbá a fontos gyűjteményes kötetek: Österreich zur Zeit Kaiser Josephs II. Mitregent Kaiserin Maria Theresias, Kaiser und Landesfürst, Ausstellung Stift Melk. Wien, 1980.; ³ Anna M. Drabek és mások (Szerk.) Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Wien, 1982.; Österreich im Zeitalter der Aufklärung. Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II. Wien, 1985.
 - 34 *Erről K. O. Freiherr v. Aretin*: Heiliges Römisches Reich. Legújabb. *G. Haug-Moritz*: i. m.
 - 35 *Rudolf Smend*: Das Reichskammergericht I: Geschichte und Verfassung. Weimar, 1911. Új kiadás: Aalen, 1965.; *Arnold Winkler*: Über die Visitationen des Reichskammergerichts und die von 1713 bis auf Joseph II. (1765) währenden Vorbereitungen zur letzten Visitation. Schulprogramm. Wien, 1907.; *Uő.*: „Kaiser und Reich“. Das Reichskammergericht zu Beginn der letzten Visitation des höchsten deutschen Reichsgerichts. Schulprogramm. Wien, 1906.; *Volker Press*: Das Reichskammergericht in der deutschen Geschichte. Wetzlar, 1987.
 - 36 *Ernst Wangemann*: Von Joseph II. zu den Jakobinerprozessen. Wien—Frankfurt am Main — Zürich, 1966.
 - 37 *Volker Press*: Schwaben zwischen Bayern, Österreich und dem Reich 1486—1805. In: Pankraz Fried (Szerk.): Probleme der Integration Ostschwabens in den bayerischen Staat. Bayern und Wittelsbach in Ostschwaben. Sigmaringen, 1982. 17—18. *Uő.*: Vorderösterreich in der habsburgischen Reichspolitik. In: Hans Maier—Volker Press (Szerk.): Vorderösterreich in der frühen Neuzeit. Sigmaringen, 1989. 1—41.
 - 38 *K. O. Freiherr v. Aretin*: i. m., passim; *Uő.*: Bayerns Weg zum souveränen Staat. Landstände und konstitutionelle Monarchie 1714—1818. München, 1976. 64—119.; *Paul P. Bernard*: Joseph II and Bavaria. Two Eighteenth Century Attempts at German Unification. Den Haag, 1965.; *Volker Press*: Bayern am Scheideweg. Die Reichspolitik Kaiser Josephs II. und der Bayerische Erbfolgekrieg. In: Festschrift Andreas Kraus. Kallmünz, 1982. 277—307.
 - 39 *Robert Gragger*: Preußen, Weimar und die ungarische Krone. Berlin, 1923.; *Willy Andreas*: Carl August von Weimar und das Angebot der Ungarischen Krone. In: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte No. 64. 1956. 291—311.

- 40 *Heinrich Ferihumer*: Die kirchliche Gliederung des Landes ob der Enns im Zeitalter Kaiser Josephs II. Linz, 1952.; *K. O. Freiherr v. Aretin*: Heiliges Römisches Reich. 137—147.
- 41 Legújabb: *Völker Press*: Die kaiserlichen Debitkommissionen. Zur Finanzkrise der deutschen Territorien im 17. und 18. Jahrhundert. In: Bernhard Diestelkamp (Szerk.): Sammelband eines Kolloquiums in Wetzlar 1990. Előzőleg: *Völker Press*: Die aufgeschobene Mediatisierung. Finanzkrise der Kleinstaaten und kaiserliche Stabilisierungspolitik, In: 32. Versammlung deutscher Historiker. Beiheft in Geschichte im Wissenschaft und Unterricht. 1979. 139—141.
- 42 *Heinrich Scheel*: Süddeutsche Jakobiner. Klassenkämpfe und republikanische Bestrebungen im deutschen Süden Ende des 18. Jahrhunderts. Berlin, 1980.²; *Kurt von Raumer*: Deutschland um 1800. Krise und Neugestaltung. Von 1789 bis 1815. In: *Brandt-Meyer-Just*: Handbuch der Deutschen Geschichte, 3/1. köt. Wiesbaden, 1980. 24—119.; *Sydney S. Biro*: The German Policy of Revolutionary France. A Study in French Diplomacy during the War of the First Coalition 1792—1797. Vol. I—II. Cambridge, Mass., 1957.; *Timothy C. Blanning*: The French Revolution in Germany. Occupation and Resistance in the Rhineland 1792—1802. Oxford, 1986.
- 43 *Völker Press*: Österreich, das Reich und die Eindämmung der Revolution in Deutschland. In: Helmut Berding (Szerk.): Soziale Unruhen in Deutschland während der Französischen Revolution. Göttingen, 1988. 237—258.; *Uő.*: Die Französische Revolution und das Heilige Römische Reich. In: Heiner Timmermann (Szerk.): Die Französische Revolution und Europa 1789—1799. Saarbrücken-Scheidt, 1989. 219—239.; *Uő.*: Warum gab es keine deutsche Revolution? Deutschland und das revolutionäre Frankreich 1789—1815. In: Dieter Langewiesche (Szerk.): Revolution und Krieg. Paderborn, 1898. 67—85.
- 44 *Willy Real*: Der Friede von Basel. In: Baseler Zeitschrift für Geschichte. Uo. 50. 1951. 27—112. Uo. 51. 1952. 115—128. *Uő.*: Von Potsdam nach Basel. Studien zur Geschichte der Beziehungen Preußens zu den europäischen Mächten vom Regierungsantritt Friedrich Wilhelms II. bis zum Abschluß des Friedens von Basel 1786—1795. Basel, 1958.; *Hans Hausscherr*: Hardenberg und der Friede von Basel. In: Historische Zeitschrift. Uo. 184. 1957. 292—335.
- 45 *August Fournier*: Gentz und Cobenzl. Geschichte der österreichischen Diplomatie 1801—1805. Wien, 1880.; *Uta Krüger-Löwenstein*: Rußland, Frankreich und das Reich 1801—1803. Zur Vorgeschichte der dritten Koalition. Wiesbaden, 1972. Még mindig fontos: *Adolf Beer*: Zehn Jahre österreichischer Politik 1801—1810. Leipzig, 1877.
- 46 A birodalmi deputáció fő határozatahoz lásd: *Klaus D. Hömig*: Der Reichsdeputationshauptschluß vom 25. Febr. 1803 und seine Bedeutung für Staat und Kirche, unter besonderer Berücksichtigung württembergischer Verhältnisse. Tübingen, 1969.
- 47 *Rudolfine Freiin von Oer*: Der Friede von Preßburg. Ein Beitrag zur Diplomatiegeschichte des Napoleonischen Zeitalters. Münster, 1965.
- 48 Dalbergre ld. *Karl Freiherr v. Beaulieu-Marconnay*: Karl von Dalberg und seine Zeit. I—II. köt. Weimar, 1879.; *Werner Hertel*: Karl Theodor von Dalberg zwischen Reich und Rheinbund. Grundgedanken seiner Politik vom Regierungsantritt bis zur Gründung des Rheinbundes (1802—1806). Diss. Gépírat. Mainz, 1952.; *Rudolf Reinhardt*: Fürstprimas Karl Theodor von Dalberg (1774—1817) im Lichte der neueren Forschung. In: Tübinger Theologische Quartalschrift. Uo. 144. 1964. 257—275.
- 49 A régi birodalom lehanyatlására lásd *Heinrich Ritter v. Srbik*: Das österreichische Kaisertum und das Ende des heiligen Römischen Reiches 1804—1806. In: Archiv für Politik und Geschichte. 8. 1927. 133—171, 301—335.; *Uő.*: (az előző mű átdolgozott, de nem kiadott változata); *Hellmuth Rössler*: Napoleons Griff nach der Karlskrone. Das Ende des alten Reiches 1806. München, 1957. Továbbá: *Völker Press*. Der Untergang des Heiligen Römischen Reiches deutscher Nation. In: Eberhard Müller (Szerk.): „... aus der anmuthigen Gelehrsamkeit“. Tübinger Studien zum 18. Jahrhundert. Dietrich Geyer zum 60. Geburtstag. Tübingen, 1988. 81—97.
- 50 *Theodor Bitterauf*: Geschichte des Rheinbundes, 1. köt. Die Gründung des Rheinbundes und der Untergang des alten Reiches. München, 1905.; *Erwin Hölzle*: Das Napoleonische Staatensystem in Deutschland. In: Historisches Zeitschrift, 148. 1933. 277—293.; *Eberhard Weis*: Napoleon und der Rheinbund. In: Armgard v. Reden-Dohna: (Szerk.) Deutschland und Italien im Zeitalter Napoleons. Wiesbaden, 1979. 57—80.; *Uő.*: Der Einfluß der Französischen Revolution und des Empire auf die Reformer in den süd-deutschen Staaten. In: Francia, 1. 1973. 569—583.; *Uő.*: (Szerk.) Reformen im rheinbündischen Deutschland. München, 1984.; Helmut Berding und Hans-Peter Ullmann: (Szerk.) Deutschland zwischen Revolution und Restauration. Königstein, 1981.; *Elisabeth Fehrenbach*: Traditionale Gesellschaft und revolutionäres Recht. Die Einführung des Code Napoléon in den Rheinbundstaaten, Göttingen, 1983³; *Uő.*: Verfassungs- und sozialpolitische Reformen und Reformprojekte in Deutschland unter dem Einfluß des napoleonischen Frankreich. In: Historische Zeitschrift, 228. 1979. 288—306.; *Franz Ludwig Knemeyer*: Regierungs- und Verwaltungsreformen in Deutschland zu Beginn des 19. Jahrhunderts. Köln, 1970.

NÉMETORSZÁG ÉS AUSZTRIA. NEMZETTÉVÁLÁS ÉS ÁLLAMALAKULÁS KÖZÉP-EURÓPÁBAN A 19. SZÁZADBAN

A cím a történettudomány egyik visszatérő témájára utal, amely mindig erősen politikai töltésű volt. A téma historiográfiai vizsgálatának felújítása napjainkban elősegítené az Európa-házzal kapcsolatos vitákat és ezzel összefüggésben Németország helyzetének történeti megalapozását. A kérdés a következő: hogyan definiálhatjuk a német nemzet fogalmát? Miként formálták át a közép-európai államalakulatok a német nemzetet?

Itt magától értetődően csupán arról lehet szó, hogy olyan szempontrendszert kell kidolgozni, amely ezt a témát a mai történettudomány kérdésfeltevéseivel, módszereivel és teóriáival úgy tárgyalhatná, hogy nagyapáink és dédapáink politikai és világnézeti csatározásait ne vívjuk meg még egyszer. Ezt elkerülni nyilvánvalóan nagyon nehéz, mert a közös német—osztrák múlt nem 1866 és 1871 között végződött, hanem az I. világháború után mint aktuális követelés újjáéledt. 1938 ezért sokak számára elsősorban mindannak megvalósítását jelentette, ami a 19. században nem sikerült.

Az a tény, hogy a közös nemzeti út így végződött, napjainkig megterheli a német—osztrák történelemről való gondolkodást. A téma mindmáig tartó politikai érzékenységet bizonyítják azok az indulatos viták, amelyeket a tervezett Német történelem Ausztriában elnevezésű berlini múzeum váltott ki, és amelyek most is tartanak.¹ Bár a múzeum az NSZK-ban is erősen vitatott, de más belpolitikai okokból. A Szövetségi Köztársaság nyilvánosságában más kép él a közös múltról, nem úgy emlékeznek erre az időszakra, mint a mai állam nemzeti identitása elleni merényletre, miként Ausztriában.

Az NDK-ban lezajlott legújabb változás ugyan heves nyilvános vitákat váltott ki a német nemzetről, ezekbe a jövőt illető nemzeti reménykedésekbe azonban Ausztriát senki nem vonta be. Amennyiben a német nemzet ideájától ma még bármilyen politikai formáló erő származik, ennek az eszményképnek a gyökerei csak 1871-ig nyúlnak vissza. Az a kisémet nemzet, amely akkor mint állam létrejött, úgy tűnik, hogy pusztulása ellenére is győzedelmeskedik. Ez érvényes a mai történettudomány legnagyobb részére, amely a 19. századdal foglalkozik. Elég egy pillantás a nagy összefoglaló munkákra, amelyekben a szakma mérleget készít a kutatások eredményeiről és a nyilvánosságra hatni akar. Az NDK és az NSZK történészei figyelemre méltóan megegyeznek abban, hogy a nemzeti állam, amely 1866-tól kezdett kialakulni, határozza meg azt a perspektívát, amelyben a 19. század fejlődését betetőzni látják. Két példát említünk erre: az a 12 kötetre tervezett összefoglaló munka, amely az NDK történettudomány német történeti képét reprezentálja, az 1866-os háborút centrális változásként ábrázolja, mégpedig olyan történészként, amelynek már előzményei voltak. „Minthogy az 1848—49-es forradalom veresége Németország nemzeti egyesítése nagynémet vagy kisémet megoldásának kérdésében máris előzetes döntést jelentett, ettől kezdve a németek a Habsburg Monarchiában a nemzeti különfejlődés végleges útját választották, amely egy önálló kapitalista osztrák nemzet kifejlődéséhez vezetett.”² Ausztria Németországról való leválásának mélyebb okait a szerzők Poroszország gazdasági fölényében látják, amellyel Ausztria semmit sem tudott szembeállítani.

Egészen hasonlóképpen ítéli meg a kérdést szövetségi köztársasági oldalról Thomas Nipperdey „Német történelem 1800—1866” című, bestsellerré vált könyvében. 1866 „egy modern államszervezet modern hadseregének győzelme volt egy idejétmúlt állam idejétmúlt hadserege felett”.³ Alternatívák állítólag nem voltak. „Poszt nacionális ábrándnak vélhetjük, hogy a németek nemzeti-demokratikus akaratát egy föderalisztikus Közép-Európa megnyugtathatta és kielégíthette volna”.⁴

Mindkét álláspont — azaz egy német-német egyetértés — jellemző a mai NDK, ill. szövetségi köztársasági történettudományra. Ez a konszenzus kiterjed arra is, hogy a régi birodalom felbomlásától, mindenekelőtt az 1848—49-es forradalomtól eltelt évtizedek bizonyos tekintetben az 1866-os és 1870-es döntések előzményei. Sőt itt beszélhetünk a történészek egyfajta, össznémet—osztrák szövetségéről. A német történészek ábrázolásában ugyanis Ausztria szerepe az évtizedek német történelmében csupán peremjelenség, amelynek nem érdemes sok figyelmet szentelni. Így van Nipperdey-nél és még fokozottabban Hans-Ulrich Wehler társadalomtörténetében, hogy az utóbbi évek egy másik jelentős összefoglaló munkáját említsük.⁵ Az osztrák kollégák munkáiban mindez fordítva van. Az az olvasó, aki tudását csupán a „Habsburg Monarchia 1848—1918” című nagy munkából meríti, aligha gondolhatja, hogy ez a Monarchia 1866-ig a német történelem centrális része volt.

Mindkét nézőpontot helytelennek tartom: a kisémetet és a Habsburgot egyaránt, mivel mindkettő marginalizálja Ausztria szerepét a 19. századi német történelemben. De mindenekelőtt marginalizálják az akkori lehetőségeket egy föderalista Közép-Európa létrehozására, amely a nemzetállami vágyakat más módon elégíthette volna ki, mint ahogy akár egy egységes kisémet nemzeti állam, akár egy soknemzetiségű Habsburg Monarchia. Közép-Európa föderalista és ugyanakkor nemzeti rendjének ilyen kombinációjára nyilvánvalóan nem volt mód. Ami az 1866—71-re való szelektív visszapillantásnál veszendőbe ment, megvan a korán elhunyt Heinrich Lutz „Habsburgok és poroszok között. Németország 1815—1866”⁶ című utolsó könyvében — ez a munka kivételt jelent a német történelem újabb ábrázolásai között.⁷

Ezen erősen leegyszerűsített áttekintés után, arról a historiográfiai történeti képről, amely a két német államban és Ausztriában a német Közép-Európában lezajlott nemzeti fejlődésről uralkodik, azt kívánom felvázolni, milyen kutatási programot tartok megfelelőnek arra, hogy Németország és Ausztria 19. századi fejlődésének kérdését újragondolhassuk anélkül, hogy a történelmet előre meghatározott célkitűzések szerint írtuk volna meg. Ezzel kapcsolódunk James Sheehan egy igen ösztönző tanulmányához, amelyet a német és európai történelem amerikai ismerője 1981-ben publikált.⁸ Sheehan határozottan síkraszáll a centralista perspektívától való elfordulás mellett. Szerinte nem a nemzet, akárhogy is definiálják, a német történelemben a megfelelő fókusz, hanem a lokális és regionális életrendek sokfélesége. Csak ha tudnánk például, hogy az iskolázottság, az ökonomiai fejlődés, a katonai szolgálat vagy a politikai intézmények hogyan hatottak az ember életviszonyaira, hogyan formálták át, változtatták meg tapasztalatait és magatartásmódját, ismerhetnénk fel, hogy mi is a német történelem, és milyen szerepet játszott benne a nemzet. El a centrumtól, hangzik tehát Sheehan felhívása. Különben a centralista szemlélet elfedné a történelem sokféleségét és talán éppen attól fosztaná meg, ami az ember életében fontos volt.

Sheehan ezen védőbeszéde a nemzetközi történettudománynak abba a trendjébe illeszkedik, amelyet durván úgy írhatunk körül: a struktúratörténettől a tapasztalati történelemig. Én nyílt vagyok ezzel az irányzattal szemben és támogatom is, de nem gondolom

azt, hogy az ily módon készült nagyszámú lokális tanulmány magától egy új összképpé állna össze. A Németország és Ausztria a 19. sz.-ban témára vonatkozóan a különböző talajon végbemenő gazdasági, kulturális és társadalmi fejlődési folyamatokat a különböző szinteken (centrális, regionális és lokális) analitikusan kell összegyűjteni, hogy felismerhető legyen, hol és hogyan alakultak ki újszerű nemzeti cselekvési és tapasztalati területek és mely területeket nem foglalták magukba. A kérdés tehát a nemzeti fejlődési folyamat és annak határai. Hol és miért nem vezettek nemzeti államok keletkezéséhez?

Fontos kísérletre vállalkozott ebben az irányban Peter Katzenstein⁹ amerikai történész, aki az elsősorban Karl W. Deutsch a nemzettéválásról kidolgozott társadalomtudományi elméletét alkalmazza a német–osztrák történelemre. Ez az elmélet az én áttekintésem alapja is anélkül, hogy részletesebben kifejteném.¹⁰ Az 1815 és 1848 közötti időszakot Katzenstein arisztokratikus mintának nevezi az Ausztria és a Német Szövetség Ausztrián kívüli része közötti kapcsolatokban. Az „arisztokratikus minta” számára a következőt jelenti: együttműködés a vezető elit szintjén azzal a céllal, hogy a liberális és nemzeti törekvéseket elfojtsák, egyébként izoláció — állapítja meg — Ausztria és Németország között.

Ezzel Katzenstein valószínűleg találóan írta le a fejlődés alapsémáját, de tanulmánya súlyos hiányossága, hogy Ausztriát és Németországot különálló egységeknek tekinti és mint tömböket állítja szembe egymással. Ezzel kirekeszti a következő két legfontosabb kérdést:

1. Anyira előrehaladott volt-e akkor már a nemzettéválás, hogy a Német Szövetség nem osztrák államait Németország név alatt összefoglalhatjuk és Ausztriától elhatárolhatjuk?

2. Mit neveznek ebben az esetben Ausztriának ebben az időszakban? Katzenstein Ausztriát úgy definiálja, mint a Habsburg Birodalom nem magyar részeit. Ez egy politikai-jogi definíció, amely semmi esetre sem elegendő, hogy a nemzettéválási folyamat hatótávolságát és határait megválaszolja. Katzenstein álláspontja felől nincs is abban a helyzetben, hogy a nemzettéválás folyamatát Közép-Európában társadalomtörténeti szempontból vizsgálja, mert eleve feltételezi, hogy Ausztria és a Német Szövetség más államai már 1815-től két nemzeti egységet alkotnak, legalábbis két nagy tömböt, amelyeket mint egységeket lehet felfogni és szembeállítani.

Ha ezt az alapvető előzetes döntést el akarjuk kerülni, és el is kell kerülni, nehogy az eredményt előzetesen befolyásoljuk, akkor ez a gyakorlatban a következőket jelenti: a német történelmet, mint nemzeti történelmet, legalábbis 1866-ig csak egy széles közép-európai perspektívából lehet megírni. Mert egy nagyobb része annak, amit a kortársak akkoriban Németországnak tartottak, egyúttal ugyanis a soknemzetiségű Habsburg Monarchiához tartozott. Éppen ezért, aki a német államokban a nemzettéválást akarja vizsgálni, mindig számításba kell hogy vegye a Habsburg Monarchiában lezajló nemzettéválási folyamatot is. Ez az előfeltétele annak, hogy felismerhessük, az 1866-os katonai vereség, amely bár súlyos, de semmi esetre sem megsemmisítő volt, miért vezetett ahhoz, hogy Ausztria hirtelen kivonuljon Németországból, noha minden nagy német állam katonailag az ő oldalán állt, nem a poroszokén, és bár az európai nagyhatalmak diplomáciája is idővel Ausztria mellett avatkozott volna be.¹¹

A Habsburg államvezetés hirtelen elhatározása, hogy egyetlen, a poroszok ellen elvesztett csata után visszavonuljon Németországból, meggátolt minden lehetőséget a katonai vereség politikai kárainak korlátozására. A Habsburgok ezen magatartását a történeti irodalomban rendszerint teljesen magától értetődőnek ábrázolják, úgyhogy erre

nem érdemes több szót vesztegetni. Poroszország győzött és Ausztria eltűnt Németországból — holott idáig mindent megtett, hogy pozícióját a Német Szövetségben Poroszországgal szemben megtartsa. Ezt a teljesen előkészítetlen változást az osztrák Németország-politikában én egyáltalán nem találom magától értetődőnek. Ezt a hirtelen készséget a Németországból való kiválásra, társadalomtörténetileg csak akkor tudjuk megmagyarázni, ha sikerül kimutatni, hogy a nemzettévalási folyamat a Német Szövetségben és a Habsburg Monarchiában milyen mértékben készítette ezt elő. Hiszen ezek a folyamatok mind azonos irányba haladtak: mégpedig a Habsburg Monarchia felbomlásának irányába a nemzetiségek államalkotása révén. A német, valamint az olasz nemzetállam keletkezése csak az első lépés volt ezen az úton. Hogy miért ezeket a lépéseket tették meg elsőként, és a maradék Habsburg rész miért állt fenn tovább — nem tartom értelmetlen kérdésnek. Ha ezeket a kérdéseket társadalomtörténetileg akarjuk megválaszolni, a nemzettévalás folyamatát a Habsburg Birodalom, a Német Szövetség és az olasz államok háromszögében kölcsönhatásukban kell elemezni.

Ezzel egy kutatási terv körvonalazódik, amelyet itt természetesen még csak jelezni is alig tudunk. Ehhez hiányoznak a szükséges előmunkálatok. Nem akartam viszont lemondani arról, hogy legalább utaljak arra, milyen európai keretbe illeszkedik az a német—osztrák nemzettévalási folyamat, amelyet a következőkben felvázolok. Először a 19. század első felére utalok, egészen az 1848-as forradalmi hullám végéig, azután a kisnémet nemzetállam kialakulásáig, majd az osztrák—magyar kiegyezésig tartó fejlődés következik a második lépésben. A fejlődést mindig három területen kísérem figyelemmel: a politika, a gazdaság és a társadalmi-kulturális szint szférájában.

Mindenekelőtt a politika területét vegyük szemügyre. A német államok a bécsi kongresszuson való újjáalakulástól az 1848-as márciusi forradalom kitöréséig intézményesen semmivel sem járultak hozzá a nemzettévaláshoz. Ellenkezőleg, a Német Szövetséget olyan szervezetté tették, amely teljesen a stagnálásra, az 1815-ben létrehozottak fenntartására törekedett. Kifelé az európai politikában ez azt jelentette: a Német Szövetség békemegőrzőként működött. Belülről a fennálló őrzője, a reformtörekvésektől óvó szervezet volt. Ezért nem lehetett sohasem a Német Szövetség a nemzeti remények eszköze.¹² Mindemellett a német államok, amelyek a Német Szövetséget a liberális és nemzeti törekvésekkel szemben védőbástyaként használták, akaratlanul is hozzájárultak a politikai nemzettévaláshoz. Mert a reformok, amelyeket a német államok egy része a napóleoni uralom nyomása alatt vezetett be, elsősorban az állami önfenntartást vagy az újonnan megszerzett területek konszolidációját szolgálták. Mégis ezek a reformok megindították a társadalom mobilizációját és minden állami repressziós törekvés ellenére sem voltak többé már megakadályozhatók, s a német Vormärz időszakában a nemzettévalás centrális részei lettek, sőt azt éppenséggel elősegítették.¹³

Mint fő tendenciát felismerhetjük: minél erősebben hatott a napóleoni korszak kihívása a német államokra, annál erősebb az államok reformra való készsége és annál jobbabb a nemzettévalási folyamat előfeltételei. Hadd illusztráljam két példával ezt.

A porosz reformokhoz hozzátartozott, ellentétben a legtöbb más német állammal, hogy bevezették a korlátozás nélküli iparűzési és letelepülési szabadságot.¹⁴ Ez a céhek és a községek akaratával szemben bevezetett állami kényszermodernizálási művelet volt, amely fontos hozzájárulást jelentett a nemzettévaláshoz, mivel az iparűzési és letelepülési szabadság kiszakította régi kötöttségeikből az érintett embereket és egy nagyobb egységre utalta őket — ebben az esetben gazdaságilag a terjeszkedő piacra, szociálisan pedig a porosz államra. A szociális gondoskodás inséges időben többé már nem az anya-

község, azaz rendszerint a születési hely feladata volt, mint korábban, hanem a lakóhelyé, ahová az egyén letelepült.¹⁵ Másképpen fogalmazva: ez az állami reformaktus sok ember életkörülményeit összeilálta és cselekvési terét kitágította. A reformok által ugyanis minden egyes ember jogot szerzett a céhek engedélye nélküli iparűzésre, valamint arra, hogy lakóhelyét szabadon válassza meg, és anyaközsége hozzájárulása nélkül házasodhasson.¹⁶ Az emberek mobilisabbak lettek azáltal, hogy az állami reformok arra kényszerítették őket, hogy a régi határokat és lokális kötöttségeket túllépjék. Ezek a reformok ezzel a társadalmi nemzettéválás minden egyes formájának alapvető előfeltételét teremtették meg: kitágították az emberek gondolkodási horizontját és cselekvési terét.

Második példaként nézzük a kora parlamentáris intézményeket! A délnémet államok hozták ezeket létre, hogy újonnan megszerzett területeiket a régi állammal egységbe olvassák össze és egyúttal az állami pénzügyeket biztos alapokra helyezték. Mindkét cél megvalósult. Amit azonban az állami reformerek nem láttak előre: az új parlamentek korlátozott együttműködési lehetőségük, ill. részben rendi összetételük ellenére összállami reprezentatív szervezetekké váltak, amelyek a politikai nyilvánosság centrumaivá nőttek fel, és végül a negyvenes években mind határozottabban az egyes államok határai fölé emelkedtek. Az egyes állami Landtagok tehát olyan intézményekké fejlődtek, ezekben olyan politikai elit iskolázódott, amely végül már egy német nemzeti államot követelt.¹⁷

Azt, hogy ez a fejlődés individuálisan miként zajlott le, példaképpen figyelemmel kísérhetjük az ősi sváb családból származó Ludwig Uhlandnál. Úgy lépett fel kezdetben, mint a „régí jó jog” határozott védelmezője, amelynek vissza kellett volna állítani a rendi viszonyokat. A bürokratikus központi állam ellenfeléből csakhamar liberális lett, aki elutasította az állam fennhatóságát, olyannyira, hogy — mivel Württemberg állam a reformokat megtagadta — a harmincas évektől egy német nemzeti állam létrehozásának híve lett. Ez a politikai út, az ősi jog védőjétől a liberálisig, vezette Uhlandot 1848-ban restben és lélekben Altvürttembergből Németország politikai központjába, a frankfurti Pál-templomba, ahol Uhland egy nagy német nemzeti állam mellett tett hitet — pályafutása tehát annak mintapéldája, hogy miként elte meg az egyes ember a nemzetteválás folyamatát.¹⁸

Hasonló folyamatok zajlottak le sok ember, de semmi esetre sem mindenki életében, mert nem mindenki számára voltak adottak azok a társadalmi és politikai előfeltételek, amelyek egy ilyen átalakuláshoz szükségesek. Uhland egy olyan államban élt, ahol eleven ősi rendi tradíciók voltak — nyilvánvalóan jó előfeltételek egy olyan politikai nyilvánosság keletkezéséhez, amelyben a nemzeti célképzetek kifejlődhetnek. Mindenekelőtt Uhland egy olyan államban élt, amely alkotmányt és Landtagot hozott létre, hogy azokat a területeket, amelyeket a régi birodalom csődtömegéből megszerzett egy egységes államba integrálhassa és a népeséget korlátozott reformok és részveteli lehetőségek révén württembergi állami öntudatra nevelje. Ezzel is kiszélesítette az állam az ember horizontját — ez további fontos lépést jelentett a nemzettéválás útján.

Nem minden állam járta be ezt az utat, mert nem mindegyik látta ezt szükségesnek. A legerősebben azok az államok reformáltak, amelyek a napóleoni uralom alatt alakultak át vagy exisztenciájukban veszélyeztetettek voltak. Ez kötötte össze például a délnémet államokat Poroszországgal és határolta el őket Ausztriától. Ausztria a 19. század elején a reformmozgalmakon kívül állt, és elmentek mellette az 1830-as júliusi forradalom kiváltotta forradalmi hullámok is.¹⁹ Ez a stabilitás különböztette meg Ausztriát a Német

Szövetség legtöbb más államától. Hangsúlyozzuk: az Ausztrián kívüli Németország legnagyobb részét az állami reformra való kényszer taszította bele a német nemzettévalás folyamatába, ellentétben Ausztriával, amely a stabilitás és a reform elutasításának politikáját megengedhette magának.²⁰ Ez a siker már az 1848–49-es forradalomban, majd igazán a következő két évtizedben változott Ausztria nemzetpolitikai gyengeségévé. A liberális és nacionalista reformerők elhárításának sikeres politikája ugyanis akaratlanul is aláasta Ausztria pozícióját Németországban, mihelyt az nemzetpolitikai szempontból mozgásba lendült.

Eddig a nemzettévalási folyamatokat magas állami szinten vázoltuk: a reformok, amelyeket az állami vezetés vitt keresztül vagy engedélyezett, a parlamentek, amelyekben egy szűk társadalmi elit vett aktívan részt. A gazdaságpolitikai reformok is, ahogy például a lépésről-lépésre kiszélesített Zollverein is a nemzettévalás magas szintjéhez tartoztak. De ezek a fejlődési folyamatok jóval lejjebb hatoltak a társadalomba, és mindeközben, ahol eddig már kutatási eredmények vannak, hasonló általános tendenciák mutatkoznak, mint a felső szférában. Ausztriára ez a fejlődési folyamat alig vagy egyáltalán nem terjedt ki. Ausztria birtokában volt annak az erőnek, amely a Német Szövetség területén lezajló nemzettévalási folyamat dinamikáját a saját határánál sikerrel állítja meg és ezzel egy előre nem látott dialektikában saját nemzetpolitikai pozícióját gyengíti. Gyengülés a reform és mozgalom elleni eredményes védekezés által.

Példa erre: a negyvenes években a Német Szövetségben három tömegmozgalom jött létre, egyenként megközelítőleg 100 ezer taggal: a tornaegyletek, a dalegyletek és a szabad vallási közösségek. Ezek a mozgalmak fontos szervezetek voltak a nemzettévalás folyamatában, amely a népesség minden eddiginél szélesebb rétegeit fogta át és mobilizálta. Ezek nemzeti mozgalmak voltak. Részt programszerűen követelték a nemzetállamot — ez vonatkozik a tornászokra és dalosokra —, és ami még lényegesebb: nemzeti kapcsolatokat létesítettek, mert szervezeti hálózataikat az egyes államok határain túl is kiterjesztették. Kapcsolatokat hoztak létre egymás között, tapasztalatokat és szervezeti szabályokat cseréltek, ünnepeken, valamint nagy és kis gyűléseken találkoztak. Hatásukban és öntudatukban tehát már megelőzték a nemzeti államot. Hatókörzetük azonban a 19. század első felében Ausztria határánál végződött. Ez a három tömegmozgalom nem mondott le nemzetpolitikailag Ausztriáról, de Ausztria védekező politikája elég erős volt, hogy ezeket a mozgalmakat Ausztriából kizárja. Ez olyan siker volt, amely Ausztriát nemzetpolitikailag gyengítette, így önmagát zárta ki a nemzettévalás és nemzeti mozgalom ezen fontos szférájából.

Maradjunk még egy pillanatra a három tömegmozgalomnál. Ezek az egész társadalmat átfogó mozgalmak voltak, bár szóvivőik a művelt polgárságból származtak, tagságuk túlnyomó része azonban kispolgári körből került ki és a polgárság alatti társadalmi rétegekig hatolt. A szabad vallási egyesületek nagy számban vonzották magukhoz még a nőket is. Sylvia Paletschek²¹ kimutatta, hogy a korai német nőmozgalom ezeken a szervezeteken belül keletkezett. Ez is fontos hozzájárulást jelentett a polgári-társadalmi nemzettévaláshoz, s hatása úgyszintén nem terjedt ki Ausztriára.

Az említett három tömegmozgalomnál nemcsak a nemzettévalás fejlődése, hanem annak határai is felismerhetők. Ezen nemcsak Ausztria politikai önkizárása értendő. Egy további határ húzódott a város és vidék között. Mindhárom tömegmozgalom ugyanis elsősorban városi jellegű volt. Bár megkísérelték a vidék bevonását is, de ez csak igen korlátozott mértékben sikerült. Ez a határvonal vidék és város között ismét a nemzettévalási folyamat központi alapfeltételére utal: ez a folyamat egy olyan kommunikációval kapcsol-

latos, amely túlmutatott a kis, zárt élettereken és ezért először volt képes arra, hogy a nemzetet mint új, jövőbe mutató ideálképet fogják fel.

A kommunikációs terek ilyen típusú kiszélesedése társadalmi rétegenként alakult ki. A műveltek hajtották végre a legkorábban. Ezért kezdődött a nemzeti mozgalom úgy, mint kulturális elitek mozgalma. A 19. század első felében azonban további szélesebb társadalmi rétegekre terjedt ki a városban, ellenben a vidéki népességre alig, legalábbis a német államokban nem. Az 1848–49-es forradalom éveiben megint megmutatkozott, hogy politikai jelentősége van a város és vidék közötti határvonalnak a nemzettévalási folyamatban, de az is bebizonyosodott, hogy ez a határ átjárhatóvá kezdett válni.

Csupán a nemzettévalás és annak határai aspektusából kell tehát a forradalmi eseményeket röviden áttekinteni. Az 1848–49-es forradalom ebből a látószögből mint egy nagyszabású kísérlet tanulmányozható, amely megmutathatja nekünk, hogy a német nemzettévalás mennyire volt előrehaladott politikailag, társadalmilag és kulturálisan, valamint mennyire vett részt benne Ausztria, ill. mennyire nem.

A mi kérdésfeltevésünk szerint 1848–49-ben két nagy forradalomtípus különböztethető meg: az intézményesített forradalom és a spontán forradalom. Mindkettő lényegesen különbözik célperspektíváiban, akcióformáiban és cselekvési terében.²²

Az intézményesített forradalom jellemzői: a politika szervezeteken keresztül való gyakorlása, részvétel politikai egyesületekben, sokféle érdekcsoportban, petíciókban; olyan politika, amely képes volt össznemzeti célokat kidolgozni és mindenekelőtt az újságok révén nemzeti, azaz többé már nem lokális vagy egy-egy államra korlátozott nyilvánosságot formálni, és — ez igen lényeges — egy olyan politika, amely céljait a parlamenten keresztül akarta megvalósítani, parlamenti többségi határozatokkal, amelyek mindenkire egyaránt érvényesek kellett, hogy legyenek. A forradalmat tehát lehetőleg gyorsan legális útra kellett terelni, azaz a legalizációt intézményesítés által megvalósítani.

Az intézményesített forradalomnak ez a formája a konkrét céloknak egy széles spektrumát mutatja, és a kialakult csoportok és pártok részben hevesen küzdöttek egymás ellen. De akcióformáik és cselekvési terük tekintetében egy tömböt alkottak, amely élesen elkülönült a spontán forradalomtól. A spontán forradalom időtartama korlátozott, nem vagy alig szervezett, gyakran alkalmazta az erőszakot vagy az erőszak fenyegetését mint a kollektív tárgyalások eszközt, és mindenekelőtt perspektívájában lokális volt vagy a legjobb esetben egy állam területére korlátozódott. A nemzet és a nemzetállam nem tartoztak céljaihoz, mert a spontán forradalom nem absztrakt alkotmányos normákban gondolkodott, nem nemzeti összefüggésekben, hanem konkrét helyi követelésekben, amelyeket rövid idő alatt kellett megvalósítani.

1848–49-ben nagyszámú ilyen spontán, lokálisan korlátozott megmozdulás volt. Ezek sorába tartoznak például az 1848. márciusi és áprilisi parasztlázongások is. Megvolt a saját racionalitásuk, amely a szervezett és intézményesített forradalom racionalitásával nem volt összhangban, de valószínűleg nem kevésbé hatékony volt.²³ Az jellemzi tehát azt a gyors fejlődést, amelyet a nemzettévalás folyamata a forradalmi években megtett, mégpedig oly mértékben, hogy a spontán forradalom már az első év folyamán erősen visszaszorult a szervezett forradalom javára. Így például 1849-ben az egyesületek száma vidéken és a kis, vidéki városokban drámaian megnőtt — ez a gyors ütemben előrehaladó politikai nemzettévalás szimptomája. Az egyesületek révén találtak ugyanis kapcsolatot a vidék lakói a forradalmi mozgalommal, annak speciális akcióformáival és céljaival.

Természetesen a vidéki lakosságnak ez a készsége, hogy a nemzetet mint cselekvési teret saját céljaira elfogadja, nem egyik napról a másikra jött. Voltak előkészületek rá, nem utolsósorban a gazdasági fejlődés alapján. Erre jó példát kínál Kiebingen helység Tübingen közelében, amely Németország leginkább tanulmányozott faluja.²⁴ Egy erről a faluról szóló könyv bemutat egy férfit, aki az 1817-es éhínség alatt kivándorolt Magyarországra, majd 1843-ban visszatért és gazdasági újtó lett. Ugyanis Kiebingenben komlót termesztett. „Ezzel kezdetét vette egy aranylátszerű jelenség, amely a paraszti gondolkodást talán erősebben forradalmasította, mint a burgonya bevezetése. A komló megtörte a háromnyomásos gazdálkodás terményváltó ritmusát, és a pénz reményében az emberek feladták a régi rendet.” Új magatartásmódokat kellett elsajátítani, mert az embert a gazdaság rákényszerítette arra, hogy a régi horizont fölé tekintsen. „Úgy szemlélték a piacot, ahogy azelőtt a természetet.”²⁵

Ez a jelenség is úgy értelmezhető, mint a nemzeté váláshoz való hozzájárulás, mert az ember rákényszerült, hogy ügyeljen azokra a névtelen gazdasági összefüggésekre, amelyek korábban Kiebingen lakóinak életében nem voltak láthatóak. A parasztnak egy része tehát már kilépett régi életkereteiből, ami megkönnyítette nekik, hogy a forradalomban újszerű politikai viselkedési módokat sajátítsanak el.

Témánk szempontjából rendkívül lényeges, hogy a nemzeti dimenzióban gondolkodó szervezett forradalmi mozgalom társadalmi és térbeli kiterjedése 1848–49-ben messze menően a Német Szövetség nem osztrák részére korlátozódott. A forradalom első éve Ausztria német nyelvű részében csupán néhány várost érintett; a forradalom nagy hulláma pedig a Német Szövetségben 1849 áprilisától már csupán tisztán Ausztrián kívüli jelenség volt, mert a parlamenten kívüli forradalmi mozgalom a német Ausztriában 1848 októberében a véres bécsi forradalommal lezárult.²⁶

A kérdés a következő: hogyan interpretálható az összforradalmi folyamat a Német Szövetségben lezajló nemzeté válás fejlődése szempontjából? Értelmezésemet három pontban foglalom össze:

1. A frankfurti nemzetgyűlés kis többséggel hozott döntése a kisméretű nemzeti állam mellett, Ausztria nélkül, mutatja, hogy az a politikai elit, amely Frankfurtban összegyűlt, Ausztriát változatlanul a német nemzethez sorolta. A legtöbben csak kényszerűségből mondtak le a nagyméretű nemzeti államról és sokan remélték, hogy ez nem végleges.²⁷

2. Az a tény, hogy a széles parlamenten kívüli forradalmi mozgalom súlypontja egyértelműen a Német Szövetség nem osztrák részében volt és minden szervezeti forma, a demokratikus és a liberális egyaránt továbbra is messze elkerülte Ausztriát.²⁸ mutatja, hogy a német nemzeté válás társadalmi kiterjedése a 19. század első felében Ausztria határánál megállt. Kielezve a kérdést: a művelt elit tudatában még létezett az Ausztriát is magában foglaló német nemzet, a nemzeti tömegmozgalmak gyakorlatában azonban Ausztria már 1848–49-ben kivált a német nemzetből.

3. A német nemzeti mozgalom mindkét része, a nemzetgyűlésben tevékenykedő politikai elit és a parlamenten kívüli tömegmozgalmak egyaránt alábecsülték a Habsburg Monarchia politikai vezetésének erejét és akaratát a Monarchia csorbítatlan fennállásának és egyúttal Németországgal, a Német Szövetséggel való összekapcsolásának megőrzésére. A forradalom után meg kellett mutatkozni, vajon a Habsburg Monarchia találhat-e egy olyan utat, amely integrálhatná mégis a német nemzeté válás folyamatába anélkül, hogy a Monarchia államiságát veszélyeztetné. Természetesen a kérdés kissé retorikus, hiszen tudjuk rá a választ. De hogy az események miként vezettek az ismert vá-

laszhoz, Ausztria Németországból való kiválásához, társadalomtörténetileg még messze nincs megfelelően feltárva. Újra csak röviden utalhatunk a folyamat lényegére.

Visszatekintve a forradalom utáni évtized Habsburg politikájában alkalmasint két stratégiát különíthetünk el.²⁹ A Német Szövetségben Ausztria ismét átvette a reakció irányítását a reformmozgalmak lehetetlenné tételében. A Monarchiában magában ez a neoabszolutizmus kora volt, amely a nemzetiségek ellen irányuló centralizáció és olyan utólag megvalósított reformokkal való kombinációjaként jellemezhető, amilyeneket más német államok egy fél évszázaddal korábban már realizáltak vagy bevezettek. A kapcsolatot a német és a Habsburg belpolitika között csupán annyi volt, hogy mindkét területen parlament és alkotmány nélkül kormányoztak. Ezt az önkényuralmat a társadalom egyes részeinek participációs követeléseivel szemben a Habsburg Monarchia nem tarthatta fenn tovább. Amikor katonai gyengesége először a krími háborúban, majd Itáliában nyilvánvalóvá vált, fel kellett hagyni az abszolutizmussal. A Monarchiában alkotmányos kísérletek kezdődtek, amelyek senkit sem elégtettek ki; a Német Szövetségben 1859-ben lendületet vett a nemzetpolitika, amelyre Ausztria semmiképpen sem volt felkészülve. Az, hogy a két folyamat — azaz a neoabszolutista reformok veresége belül és a reformok blokádjának kudarca a Német Szövetségben — időben egybeesett, meggyengítette a Habsburg politikai vezetés pozícióját mindkét területen.³⁰ Ezt az összefüggést figyelembe kell tehát venni, ha a német fejlődésre szűkítjük le most az ábrázolást. A Habsburg Monarchia problémáinak ismerete nélkül ugyanis nem érthetnénk meg annak gyengeségét a német nemzeti politikában. De milyen volt Ausztria nemzetpolitikai helyzete a Közép-Európa jövőbeni formájáért vívott harcban a hatvanas években?

A német nemzettévalás gazdasági alapja még inkább, mint korábban Ausztria hátrányára tolódott el, mert a kisnémet területek gazdasági összefonódása az évszázad közepétől erősen előrehaladt. Poroszország gazdaságilag dominált és a hatvanas évek kezdetétől határozottan szegezte szembe Ausztriával a szabadkereskedelmet mint kereskedelempolitikai fegyvert. Ausztria gazdaságilag nem tudott szembeszállni, vagy legalábbis nem kísérelte ezt meg határozott módon.³¹

A Poroszország által uralt Zollverein sokkal fontosabb lett a német államok számára, semhogy Ausztriáért kockára tegyék. A Zollverein egyébként bürokratikus is összekapcsolta a tagállamokat, mert az államok vámhivatalnokokat cseréltek.³² Ausztria ebben az államhatárok feletti német bürokráciaszövetségben nem vett részt

Az 1859-től rohamosan előrehaladó politikai nemzettévalási folyamatban is Ausztria méginkább hátramaradt. Amióta pártok és egyéb érdekszervezetek alakultak ki, Ausztria általában minden, az egyes államok határai feletti kapcsolattól távol maradt vagy egészen a peremére sodródott. Az egyetlen kivételt a Reformegylet jelentette, de ez semmilyen módon nem tudott konkurálni a porosz orientációjú Nemzeti Egyesülettel — jellemző tünet, hová is irányította figyelmét a nemzeti nyilvánosság.³³ Bár a porosz alkotmánykonfliktus gátat vetett Poroszország nemzeti-politikai erejének, de Ausztria mégsem tudta kihasználni Poroszországnak ezt a sebezhető nemzetpolitikai pontját. Ugyanis a Habsburg Németország-politikai reformtervek mindig visszaretentek azon javaslatok elől, amelyeket éppen Bismarck, a porosz konfliktusminiszter kínált 1863-ban a nemzetnek: nemzeti parlamentet általános, demokratikus, férfi választójoggal.³⁴

Poroszország nemzetpolitikai fölénye a konfliktus idején éppen abban mutatkozik meg, hogy a konfliktus idején is engedélyezett nemzeti ünnepeket, így a tornászok és dalosok ünnepeit, ezeken olykor több mint 20 ezer ember vesz részt, hogy nyilvánosan kifejezze akarátát egy szabad német nemzetállam létrehozására.³⁵ Ezzel szemben

Ausztria megtiltotta, hogy a területén lévő torna- és dalos egyesületek csatlakozzanak a németországi szövetségekhez. Ezzel Ausztria folytatta azt a német nemzeti mozgalmótól való önelszigetelő politikát, amely már a 19. században is gyakorlata volt. Ausztria csak 1866 után vonta vissza ezt a tilalmat. De ez már túl késő volt ahhoz, hogy ezzel még nemzetpolitikájának híveket szerezhesen.

A fejlődés kulturálisan is Ausztria ellen dolgozott. A problémának ez az aspektusa eddig még kevésbé kutatott. Hogy itt csak egy tényezőre utaljunk: a hatvanas években politikailag megerősödő nemzeti mozgalom alapjában véve protestáns mozgalom volt. A német katolicizmus defenzív pozícióba került, nagy politikai hatóerejű össznémet offenzívára vagy esetleg egy nagynémet katolikus párt létrehozására nem mutatkozott képesnek. Ez is gyengítette Ausztria nemzetpolitikai pozícióját és erősítette Poroszországot. A kulturális „haladás” a protestantizmus, s ezzel egyúttal Poroszország mellé látszott szegődni. A protestánsok, mint például Heinrich von Treitschke, nem voltak restek ezt a nyilvánosság előtt hangoztatni.³⁶

Úgy tűnt, hogy nemzetpolitikailag minden Poroszország mellett, s Ausztria ellen hat. 1866-ban mégis minden nagy német állam katonailag Ausztria oldalán lépett hadba Poroszország ellen.³⁷ Ez a döntés azokra a határookra utal, amelyek a német nemzeti mozgalomban a politikai részvételi lehetőségek kiszélesedése ellenére még mindig érvényben voltak. A monarchiák hatalma még nem tört meg. Ők döntöttek háborúról és békéről, ellenükre egy német nemzetállam létrehozása nem volt lehetséges. Rosszul ítélik meg ezeket a tényeket az NDK-beli kollégák, amikor folyvást a forradalmi alternatívát emlegetik.³⁸ Hiszen a hatvanas években nem volt semmi esély forradalomra Németországban. A nemzeti mozgalom kénytelen volt az állami hatalom birtokosaival kooperálni. A Porosz Monarchia Bismarck vezetésével felkínált egy ilyen együttműködést, míg a Habsburg Monarchia nem. A Monarchiának ebben a döntésében visszatükröződik a nemzettévalás társadalomtörténeti folyamatának azon iránya, melyet itt nagy vonalakban felvázoltam. A politikai és a társadalmi nemzettévalás döntő tényezője Poroszország és nem Ausztria lett. De éppen társadalomtörténeti szempontból is kell hangsúlyozni, hogy ebből a társadalmi fejlődésből egyáltalán nem szükségszerűen jött létre 1871-ben a kisnémet nemzetállam. A nemzettévalásnak végbemenő társadalmi folyamata nélkül a Német Szövetségben és a Habsburg Monarchiában a kisnémet nemzetállam létrehozása nem lett volna lehetséges, de a döntés Ausztria kiválásáról Németországból végül Poroszország katonai győzelmének következtében született meg és mindenek előtt annak köszönhetően, amit Bismarck a diplomácia és a nemzetpolitika eszközeivel ebből a győzelemből kihozott.³⁹ A porosz—osztrák háború akkor másképp is végződhetett volna, így például a porosz állam területének megnövekedésével, önálló német nemzetállam kialakulása nélkül — ahogy azt a porosz király akarta.⁴⁰ Ha keresztül vihette volna akarátát miniszterével, Bismarckkal szemben, nem szükségszerűen szakadt volna meg a belső nemzettévalási folyamat. Ugyanis a gazdasági, szociális és kulturális integráció nemzetállami burok nélkül is folytatódhatott volna, éppen úgy, ahogy ilyen burok nélkül jött is létre. Egyáltalán nem „poszt nacionális ábránd”, mint ahogy Nipperdey⁴¹ gondolja, egy valamiképpen föderalista Németország, amelyet nemzetállami kapocs nem fűz össze, de összeköttetésben áll a Habsburg Monarchiával, hanem azokhoz az alternatívákhoz tartozott, amelyekkel a hatvanas években meg kellett birkóznia. Az a tény, hogy nem sikerült megvalósítani, még nem teszi pusztá ábrándképpé. Ha ma ezekre a történésekre emlékeztetünk, ez nem azt jelenti, hogy ezekben az eszmékben példaképe-

ket látunk a jövőre nézve, épp oly kevésbé, mint amennyire a Német Szövetség modellül szolgálhat az elkövetkezendőkre.⁴² Ha a közép-európai történelmi államalakulási folyamatokra emlékeztetünk, ezzel mégis hozzájárulhatunk a német újraegyesítéssel kapcsolatos aktuális vitákhoz, a majdani „Európa-ház” történelmi perspektívába való helyezéséhez, amely nemcsak egy német központosított államnak ad teret, hanem Európa közepén egy föderalistikus államrendnek is.

(Fordította: Nagy Ildikó)

(Előadásként elhangzott 1989 szeptemberében Budapesten.)

Jegyzetek

- 1 Vö.: a különböző elszórt cikkeket összefoglaló legújabb áttekintést: *Erika Weinzierl*: Österreichische Nation und österreichisches Nationalbewußtsein. In: *Zeitgeschichte*, 17, 1989. 44–62.
- 2 *Deutsche Geschichte in zwölf Bänden*. 4. Die bürgerliche Umwälzung 1789–1871. Német történelem tizenkét kötetben. Negyedik kötet: Die bürgerliche Umwälzung 1789–1871. Szerzői kollektíva: *Waltherr Schmidt* és mások, Berlin (NDK) 1984. Licenckiadás: Köln, 1984. 469.
- 3 *Thomas Nipperdey*: *Deutsche Geschichte 1800–1866. Bürgerwelt und starker Staat*. München, 1983. 785.
- 4 Uo. 792.
- 5 *Hans Ulrich Wehler*: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. Második kötet: Von der Reformära bis zur industriellen und politischen „Deutschen Doppelrevolution“ 1815–1845/49. München, 1987.
- 6 Berlin, 1985.
- 7 Nem a kisméret álláspont szellemében íródtak az „Oldenbourg Grundriss der Geschichte” c. sorozat kötetei. *Dieter Langewiesche*: *Europa zwischen Restauration und Revolution 1815–1849*. München, 1989². *Lothar Gall*: *Europa auf dem Weg in die Moderne 1850–1890*. München, 1989. Ausztria kiemelkedő szerepét a német történelemben hangsúlyozza lelkesen; *Karl Dietrich Erdmann*. *Die Spur Österreichs in der deutschen Geschichte. Drei Staaten, zwei Nationen, ein Volk?* c. munkájában. Zürich, 1989. Erdmann szerint a német történelem három államban (NDK, NSZK, Ausztria) és két nemzet (a német, azaz az NDK és az NSZK, valamint az osztrák) keretei között zajlott. A nép fogalmát nem definiálja, s nem derül ki, hogy az osztrák népesség a német néphez tartozik-e.
- 8 *James J. Sheehan*: What is German History? Reflections on the Role of the Nation in German History and Historiography. In: *Journal of Modern History*, 53, 1981. 1–23.
- 9 *Peter J. Katzenstein*: *Disjoined Partners. Austria and Germany since 1815*. Berkeley, 1976.
- 10 Jó áttekintést nyújtanak a következő kötetek: *Heinrich August Winkler* (Szerk.): *Nationalismus, Königstein*, 1978; *John Breuilly*: *Nationalism and the State*. Manchester, 1982.; *Hans Mommsen*: *Nation und Nationalismus in sozialgeschichtlicher Perspektive*. In: *Wolfgang Schieder–Volker Sellin* (Szerk.) *Sozialgeschichte in Deutschland*. 11. kötet, Göttingen, 1986. 162–185.; *Irmline Veit-Brause*: *The Historian and National Identity*. In: *The Australian Journal of Politics and History*, 1988. 44–53.; *Otto Dann* (Szerk.) *Nationalismus und sozialer Wandel*. Hamburg, 1978.; *Dieter Langewiesche*: „Nation” und „Nationalstaat”. Zum Funktionswandel politisch-gesellschaftlicher Leitideen in Deutschland seit dem 19. Jahrhundert. In: *Friedrich W. Busch* (Szerk.): *Perspektiven gesellschaftlicher Entwicklung in beiden deutschen Staaten*. Oldenburg, 1988. 173–182.; *Peter Alter*: *Nationalismus*. Frankfurt, 1985.
- 11 Félvezet alapvető: *Eberhard Kolb* (Szerk.): *Europa vor dem Krieg von 1870*. München, 1987.; *Uő.*: *Der Weg aus dem Krieg. Bismarcks Politik im Krieg und die Friedensbahnung 1870/71*. München, 1989.; *Josef Becker–Andreas Hillgruber*: *Die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert*. München, 1983.
- 12 *Wolf D. Gruner* ezt lebecsüli: *Die deutsche Frage. Ein Problem der europäischen Geschichte seit 1800*. München, 1985. Gruner azonban jó történelmi érzékkel száll síkra amellett, hogy a „német kérdés”-t ne korlátozzuk a kisméret nemzetállamra.
- 13 A reformra vö. *Elisabeth Fehrenbach*: *Vom Ancien Régime zum Wiener Kongreß*. München, 1986²; *Reinhard Koselleck*: *Preußen zwischen Reform und Revolution*. Stuttgart, 1981³; *Barbara Vogel* (Szerk.): *Preußische Reformen 1807–1820*. Königstein, 1980.; *Helmut Berding–Hans-Peter Ullman*: *Deutschland zwischen Revolution und Restauration*. Königstein, 1981.; *Kurt von Raumer–Manfred Botzenhart*: *Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert. Deutschland um 1800: Krise und Neugestaltung 1789–1815*. (Handbuch der deutschen Geschichte 3/1.). Wiesbaden, 1980.; *Hans-Ulrich Wehler*: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. 1. kötet: *Vom Feudalismus des Alten Reiches bis zur Defensiven Modernisierung der Reformära 1700–1815*. München, 1987.

- 14 Vö.: mindenekelőtt *Barbara Vogel*: Allgemeine Gewerbefreiheit. Die Reformpolitik des preußischen Staatskanzlers Hardenberg (1810—1820). Göttingen, 1983.
- 15 Vö.: *Christoph Sachße—Florian Tennstedt*: Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland. Vom Spätmittelalter bis zum 1. Weltkrieg. Stuttgart, 1980.
- 16 A délnémet államokban csak röviddel a birodalom alapítása előtt (1868—1870) engedélyezték ezt törvényesen. Vö.: *Klaus-Jürgen Matz*: Pauperismus und Bevölkerung. Die gesetzlichen Ehebeschränkungen in den süddeutschen Staaten während des 19. Jahrhunderts. Stuttgart, 1980.
- 17 Korlátozott mértékben érvényes ez a porosz vidéki Landtagokra is. Vö.: *Herbert Obenaus*: Anfänge des Parlamentarismus in Preußen bis 1848. Düsseldorf, 1984. Ez a kötet éppúgy, mint a következő Brandt könyv a sokkötetes Handbuch der Geschichte des deutschen Parlamentarismus sorozat része. Gerhard A. Ritter (Szerk.): Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. *Hartwig Brandt*: Parlamentarismus in Württemberg 1819—1870. Düsseldorf, 1987.
- 18 Vö.: *Dieter Langewiesche*: Der deutsche Frühliberalismus und Uhländ. In: Hermann Bausinger (Szerk.): Ludwig Uhländ. Dichter-Politiker-Gelehrter. Tübingen, 1988. 135—148.
- 19 Informatív áttekintés: *Clive H. Church*: Europe in 1830. Revolution and Political Change. London, 1983.; vö. továbbá *Alan Sked*: The Metternich System, 1815—1848. In: *Uő.* (Szerk.): Europe's Balance of Power 1815—1848. London, 1979. 98—121.
- 20 A reformmozgalmaktól való sikeres védekezés társadalomtörténeti előfeltételeit a Német Szövetség más államainak a határáig eddig még alig kutatták. Ezekhez az előfeltételekhez tartoznak a gazdasági elmaradottság és az ausztriai városok csekélyebb száma, hiszen a reformmozgalmak a Német Szövetségben polgári-városi mozgalmak voltak. Ezeket a feltételeket kísérli meg analizálni *Dieter Langewiesche*: Liberale Traditionen im deutschen Südwesten. In: Baden-Württemberg. Politische Traditionen- Herausforderungen der Gegenwart. Hans-Georg Wehling (Szerk.) 1990.
- 21 Vö.: *Dieter Düding*: Organisierter gesellschaftlicher Nationalismus in Deutschland (1808—1847). Bedeutung und Funktion der Turner- und Sängervereine für die deutsche Nationalbewegung. München, 1984.; *Dieter Langewiesche*: „... für Volk und Vaterland kräftig zu wirken...”. Zur politischen und gesellschaftlichen Rolle der Turner zwischen 1811 und 1871. In: Ommo Grupe (Szerk.): Kulturgut oder Körperkult? Sport und Sportwissenschaft im Wandel. Tübingen, 1990. 22—61.; *Sylvia Paetschek*: Frauen und Dissens. Frauen im Deutschkatholizismus und in den freien Gemeinden 1841—1852. (Diss. phil Hamburg, 1988.) Göttingen, 1990.
- 22 Vö. pontosabban: *Dieter Langewiesche*. Die Agrarbewegungen in den europäischen Revolutionen von 1848. In: Wege in die Zeitgeschichte. Festschrift zum 65. Geburtstag von Gerhard Schulz Jürgen Heideking—Gerhard Hufnagel—Franz Knipping (Szerk.) Berlin, 1989. 275—289. A legjobb újabb összefoglaló munka a forradalomról az újabb szakirodalomból: *Wolfram Siemann*: Die deutsche Revolution von 1848/49 Frankfurt, 1985. Kiváló helytörténeti tanulmány a forradalmi folyamat mindkét szintjéről: *Michael Wettengel*: Die Revolution von 1848/49 im Rhein-Main-Raum. Politische Vereine und Revolutionsalltag im Großherzogtum Hessen, Herzogtum Nassau und in der Freien Stadt Frankfurt. Wiesbaden, 1989.
- 23 Vö.: *Langewiesche*: Agrarbewegungen (22. jegyzet) c. tanulmánya mellett igen alapvető munka: *Manfred Gailus*: Straße und Protest. Sozialer Protest in den deutschen Staaten unter besondere Berücksichtigung Preußens an der Schwelle zur industriell-kapitalistischen Gesellschaft (1847—1849). Disszertáció, Technische Universität, Göttingen, 1990.
- 24 Vö.: *Albert Ilien—Utz Jeggle*: Leben auf dem Dorf. Opladen, 1978.; *Wolfgang Kaschuba—Carola Lipp*: Dörfliches Überleben. Zur Geschichte materieller und sozialer Reproduktion ländlicher Gesellschaft im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Tübingen, 1982.; *Utz Jeggle*: Kiebingen — Eine Heimatgeschichte. Zum Prozeß der Zivilisation in einem schwäbischen Dorf. Tübingen, 1977.
- 25 *Jeggle*: Kiebingen. 241.
- 26 Vö.: mindenekelőtt *Wolfgang Häusler*. Von der Massenarmut zur Arbeitsbewegung. Demokratie und soziale Frage in der Wiener Revolution von 1848. Wien, 1979.
- 27 Vö.: *Günter Wollstein*: Das „Großdeutschland“ der Paulskirche Düsseldorf, 1977.; *Uő.*: Mitteleuropa und Großdeutschland-Visionen der Revolution 1848/49. Nationale Ziele in der deutschen Revolution. In: Dieter Langewiesche (Szerk.): Die deutsche Revolution von 1848/49. Darmstadt, 1983. 237—257.
- 28 Vö.: *Manfred Botzenhart*: Deutscher Parlamentarismus in der Revolutionszeit 1848—1850. Düsseldorf, 1977. *Dieter Langewiesche*: Die Anfänge der deutschen Parteien. Partei, Fraktion und Verein in der Revolution von 1848/49. In: Geschichte und Gesellschaft, 4, 1978, 324—361.; *Heinrich Best*: Interessenpolitik und nationale Integration 1848/49. Göttingen, 1980.

- 29 Alapvető munkák ehhez: *Harm-Hinrich Brandt*: Der österreichische Neoabsolutismus. Staatsfinanzen und Politik 1848—1860, két kötet, Göttingen, 1978. Vö.: tömör, precíz elemzés. *Uő.*: Liberalismus in Österreich zwischen Revolution und großer Depression. In: Dieter Langewiesche (Szerk.): Liberalismus im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich. Göttingen, 1988.
- 30 Vö.: Heinrich Lutz—Helmut Rumpler (Szerk.): Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert. Wien, 1982.
- 31 Vö. mindenekelött *Wolfgang Zorn*: Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Zusammenhänge der deutschen Reichsgründungszeit (1850—1879). In: Helmut Böhme (Szerk.): Probleme der Reichsgründungszeit 1848—1879. Köln, 1968, 296—316.; *Helmut Böhme*: Deutschlands Weg zur Großmacht. Studien zum Verhältnis von Wirtschaft und Staat während der Reichsgründungszeit 1848—1881. Köln, 1972².
- 32 *Hans-Werner Hahn*: Geschichte des Deutschen Zollvereins. Göttingen, 1984. 133.
- 33 Vö. *Schlomo Na'aman*: Der deutsche Nationalverein. Die politische Konstituierung des deutschen Bürgertums 1859—1867. Düsseldorf, 1987.; *Willy Real*: Der Deutsche Reformverein. Großdeutsche Stimmen und Kräfte zwischen Villafranca und Königgrätz. Lübeck, 1966.
- 34 Vö. a következő két monumentális Bismarck-életrajzot: *Lothar Gall*: Bismarck. Der weiße Revolutionär. Frankfurt, 1980.; *Ernst Engelberg*: Bismarck. Urpreuße und Reichsgründer, Berlin, 1985. (kelet- és nyugat-német kiadásban egyaránt megjelent).
- 35 Vö. Dieter Düding—Peter Friedmann—Paul Münch (Szerk.): Öffentliche Festkultur. Politische Feste in Deutschland von der Aufklärung bis zum Ersten Weltkrieg. Reinbeck bei Hamburg, 1988.
- 36 Vö. *Dieter Langewiesche*: Liberalismus in Deutschland. Frankfurt, 1988. 180—187.
- 37 Vö. *Richard Dietrich* áttekintését (Szerk.): Europa und der Norddeutsche Bund. Berlin, 1968.
- 38 Vö. *Dieter Langewiesche*: „Revolution von oben?“ Krieg und Nationalstaatsgründung in Deutschland. In: *Uő.* (Szerk.) Revolution und Krieg. Zur Dynamik historischen Wandels seit dem 18. Jahrhundert. Paderborn, 1989, 117—133. A megfelelő szakirodalommal.
- 39 Vö. *Kolb*: Weg aus dem Krieg. (II. jegyzet).
- 40 Vö. *Gall*: Bismarck. (34. jegyzet), 373. skk. II.
- 41 Vö. Deutsche Geschichte. (3. jegyzet), 792.
- 42 *Gruner*: (12. jegyzet) úgy tűnik, ezt elfogadja.

TÖRTÉNEŠZVITÁK A HARMADIK BIRODALOM GAZDASÁGÁRÓL

Max Horkheimer közismert maximája szerint „aki nem akar a kapitalizmusról beszélni, annak a fasizmusról is hallgatnia kell”. Ez a vélemény már önmagában jelzi, hogy a nyugati társadalmi berendezkedés legitimitásának szempontjából is fontos területről van szó, s nem csupán tudományos probléma annak megállapítása, hogy a nagytőke, a „big business” — vagyis a nagybankok, iparvállalatok tulajdonosi-menedzser rétege — milyen kapcsolatban állt a náci párttal, s milyen szerepet töltött be a Harmadik Birodalom fennállása során. A vitákban tehát nagy a veszélye a napi politikai szándékok és elfogultságok, ideologikus szempontok érvényesülésének — főként Németországban.

A náciizmus és a gazdaság viszonyáról folytatott polémia politikai jellege már a 20–30-as évek során a Kominternben kialakított állásfoglalásokban is nyilvánvalóan megjelent, főként abban az alapvető kérdésben, hogy a náci hatalomra jutása mennyiben köszönhető a német nagytőke politikai és anyagi támogatásának. Ez a problémakör kronológiailag ugyan a vizsgálódásunk kezdőpontjául választott 1933 előtti időszakra vonatkozik, röviden mégis kitérünk rá, mert összefüggése igen szoros a viták másik csomópontjával, a gazdaság és a politika viszonyának alakulásával a Harmadik Birodalomban.

A második világháborút közvetlenül követő néhány évben a győztes hatalmak közvéleménye egységes volt abban, hogy a német nagytőkét egyértelmű és komoly felelősség terheli a náci háborús bűnökben, s támogatása nélkül már maga a *Machtergreifung* sem lett volna lehetséges. A szövetségesek a német gazdasági elit jónéhány tagját — pl. a hírhedt I. G. Farben vezetőit — háborús bűnősként kezelték, s ennek megfelelően el is ítélték Nürnbergben. Amikor azonban a nyugati hatalmak és a Szovjetunió egyre élesebb szembenállásával felértékelődött a nyugatnémetországi politikai stabilitás, a többi között a gazdasági elit felelősségének firtatása is alábbhagyott. Az új trend lecsapódott a történetírói munkákban is, Wilhelm Treue például a német nagyiparosok ellenállócsoportjairól közölt tanulmányt.¹ Ugyanakkor a változásokban nem csupán — sőt, nem is elsősorban — politikai tendenciák, hanem a történetírás új eredményei is tükröződtek, melyeket a 60-as évektől mind jobban hozzáférhetővé váló levéltári anyagok tettek lehetővé.

A szovjet tudomány és politika ellenben továbbra is evidensnek tartotta a nagytőke és a náciizmus, illetve a fasizmus összefonódását—identitását. Hagyományosan — az NDK-ban mindvégig — a Komintern megfelelő határozata nyomán abból indult ki, hogy Hitler a „gazdaság”, illetve annak exponensei segítségével került hatalomra.² E kijelentés igazságtartalma szempontjából nem játszott szerepet számára, hogy a monopóliumok közvetlen vagy csupán indirekt közreműködéséről volt szó. A marxista ábrázolások további gyengesége, hogy a náci politika önmozgásának nem szentelnek megfelelő figyelmet. Emellett teljesen mellőzik a gazdasági és politikai érdekek transzformációjának tanulmányozását, mivel kiindulópontjuk ezek azonossága. Miközben ragaszkodnak a dimitrovi, a kapitalizmus és a náciizmus, illetve fasizmus azonosságát feltételező defi-

nícióhoz, figyelmen kívül hagyják a nácizmust hordozó erőket, vagyis a társadalmi bázist. Így nem képesek magyarázatot adni a nácizmus egyediségére már a hatalomra jutás kapcsán sem, arra, hogy miért Németországban és nem — mondjuk — Angliában játszódtak le ezek az események.

Az ortodox értelmezést a nyugati marxista szakmai közvélemény túlnyomó része is mindvégig — ma különösen — elutasította, köztük olyan történészekkel, mint Eike Henning.³ Közben a nem marxista kutatásban is újra teret nyert az a felismerés, hogy a hagyományos elit támogatása nélkül Hitler nem juthatott volna hatalomra. A segítség mértéke és mikéntje, az elit egyes csoportjainak — főként a nehézipar nagyvállalatainak — szerepe azonban továbbra is vitatott maradt.

A marxista pozícióval szembeni legmarkánsabb — sőt, egyes vádak szerint már az apológiába hajló — álláspontot Henry A. Turner amerikai történész fogalmazta meg ebben a kérdésben. Turner „mikrohistoriái” módszerrel, főként nagy cégek levéltárainak vonatkozó anyagát feltárva vizsgálta az NSDAP pénzügyi forrásait a „Kampfzeit” idején,⁴ s a Dirk Stegmannal folytatott, „dokumentumcsata”-ként emlegetett vitájában amellett érvelt, hogy „a német nagyvállalkozók nagy többsége nem kívánta Hitler győzelmét, s ahhoz anyagilag sem járult hozzá”.⁵ E polémiában nem csupán a dokumentumok jutottak nagy szerephez, hanem az eltérő szemléletmód is. Turner az empirikus részkutatásokat részesíti előnyben, Stegmann a kapitalizmus és a fasizmus között mély, strukturális kapcsolatot lát a hatalomra segítség aktusában, s az azt megelőző választások során is a nagytőke közvetlen anyagi és egyéb támogatását feltételezi.

Turner eredménye, hogy a nagyiparosok többsége a 20-as évek végén valóban elfordult a weimari rendszertől, de kezdetben Brüninget, majd Papent, s nem a náciakat támogatták. A pártkasszába folyó összegek „legjobb esetben marginális jelentőségűek”⁶ voltak, s a kis- és középvállalkozóktól — és csupán kivételesen nagyiparosoktól — származtak.

A náci párt azért sem rendelkezhetett a nagyvállalkozók kitüntetett bizalmával, mert gazdasági programja miatt kiszámíthatatlan politikai erőnek tűnt számukra, s ez a tény megmutatkozott az adományozás mértékében is. Ezenkívül a nagyiparosok sokkal inkább képesek voltak a válság hatását ellensúlyozni, nem érezték oly mértékben fenyegetve magukat. A náciszimpatizáns nagyvállalkozók éppen azért feltűnőek, „mert kivételek voltak”.⁷ Csak Fritz Thyssen és Kirdorf állt korán és nyilvánosan Hitler mögé.

A flörtölésen túl nem lépő kapcsolatok után csupán 1932 novemberében figyelhető meg Hitler jelentősebb támogatása, amikor az pártjával már régóta döntő fontosságú politikai tényező volt. Turner szerint azonban a nagyiparosok szervezetei még ekkor sem vettek részt azokban az intrikákban, melyek a Hitler-kormány kinevezését végül lehetővé tették. Turner szerint a késői weimari köztársaságot a politika, s nem a gazdaság primátusa jellemezte. Csak az 1930-as parlamentáris válságban játszott szerepet a gazdaság, de végül ennek kimenetelét sem volt képes meghatározni. „Ha pénzen politikai hatalmat lehetett volna venni, a köztársaságot Papen 'Új Állam'-a, s nem Hitler 'Harmadik Birodalma' követte volna.”⁸

Konklúziója az, hogy „ha sok legitim ok létezik is a 20. század ipari kapitalizmusának bírálatára, a Harmadik Birodalom kialakulásáért nem tehető felelőssé”,⁹ sokkal inkább a katonai és a politikai elit volt az, amelynek hibás helyzetfelmérése közrejátszott abban. A nácizmus ugyanis „tagadhatatlanul a kapitalista rendszer gyermeke” volt, de ezt a tényt nem szabad „túlértékelni”, hiszen ugyanebből a kapitalista rendszerből származott a liberális demokrácia és a kommunizmus is.¹⁰

Turner jónéhány kijelentése megkérdőjelezhető, így különösen a nagyiparosok állítólagos „naivitása”-ra vonatkozó, hiszen sokuk számára ismertek voltak a nácik szándékai.¹¹ Hasonlóképpen nehezen fogadható el a nagyiparosok teljesen elszigetelt, individuális fellépésének állítása, még ha ez nyilvánvalóan a másik szélsőség, a „monopolizációs tömb” feltételezésének kritikájaként fogant is. Éppen ez, a náciizmus és az ipar közötti kapcsolat perszonalizációja az egyik leggyengébb pontja Turner munkáinak.¹² Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a dokumentumok csatáját akribikus forráskezelésével Turner nyerte meg, s valóban sikerült bizonyítania, hogy az NSDAP egészen 1932-ig önfinanszírozó volt, saját pénzügyi forrásokkal érte el legnagyobb választási sikereit.

A párttámogatás problémája elvezet bennünket a másik fontos — s az előzőnél jóval szerteágazóbb — kutatási területhez és vitatémához: hogyan alakult a nagytőke és a nácik, vagy átfogóbban, a gazdaság és a politika viszonya, mennyire rendelkezett a gazdaság autonómiával a Harmadik Birodalomban?

Az 50-es évek nem marxista történetírásiában — a totalitarizmuselméletek dominanciájának megfelelően — az egyértelműen alávetett, gleichsaltolt gazdaság képe élt, amennyiben a kutatók egyáltalán foglalkoztak az ökonomiával.¹³ Jelentős részük éppen azzal foglalt állást, hogy a gazdaságnak igen kis figyelmet szentelt. Sőt, ez — minden pozitív változás ellenére — máig vonatkozik olyan nagy tekintélyű szakemberekre is, mint Karl Dietrich Bracher, Klaus Hildebrand vagy Andreas Hillgruber.¹⁴

A „liberális” interpretációval szemben a hidegháború korának szovjet historiográfiája a gazdaságot mindent meghatározó „alap”-nak, s a politikát csupán „felépítmény”-nek tartotta. A séma — a Komintern VB közismert 1935-ös állásfoglalásának megfelelően, amely a fasizmust—náciizmust kizárólag a kapitalizmus fejlődésével hozta oksági kapcsolatba — úgy értelmezhető, hogy minden téren a fináncztőke, a monopóliumok határozták meg a náci birodalom politikáját, hiszen az állam „maga nem hatalom, hanem az uralkodó osztályok kezében lévő, azok hatalomgyakorlását szolgáló eszköz”.¹⁵ A monopolizáció profitvágya hajtotta Németországot a területi expanzió, a háború felé. A kapitalista és a náci érdekek közel teljes azonossága — mindenekelőtt a fegyverkezésben — volt az együttműködés alapja. Hitler, illetve a náci párt ennek megfelelően csupán a monopolérdekek képviselője lehetett — innen e megközelítés szarkasztikus elnevezése: „ügynökelmélet”.

A 60-as években egyfajta konvergencia figyelhető meg a marxista és a nem marxista kutatás között. Az utóbbiakban egyre nagyobb figyelmet kaptak a gazdasági tényezők. Ez nyilvánvalóan összefüggött a totalitarizmuselméletek háttérbe szorulásával, de a „marxista reneszánsz” is erre ösztönözte a kutatókat. A marxista oldalon elsősorban a nyugati kutatók tevékenysége következtében figyelhető meg egyfajta közeledés, de a keletnémet történetírás is produkált néhány olyan művet, amelyek legalábbis nem hangsúlyozták a korábbi időszakhoz hasonlóan az állammonopolista kapitalizmus elméletének („Stamokap-Theorie”) idevágó téziseit.¹⁶

Külön ki kell emelnünk a brit Tim W. Mason munkáit, amelyek nem csupán a marxista náciizmusértelmezések, hanem általában a Harmadik Birodalom gazdaságáról folytatott kutatások fejlődésére is megtermékenyítő hatással voltak. Mason 1966-ban írta a politika primátusáról szóló nagy feltűnést keltő cikkét. Ennek központi gondolata szerint a nagytőke jóideig ugyan képes volt hatalmának megőrzésére, de „a nemzetiszocialista államvezetés bel- és külpolitikája 1936-tól növekvő mértékben függetlenné vált a gazdaságilag uralkodó osztályok befolyásától, sőt, lényeges pontokon szembe is került érdekeikkel”.¹⁷ „A politikai vezetés egy intézményesített, messzemenően önálló hatalmi

pozíciót épített ki magának, amely megingathatatlanak bizonyult, és ami a külpolitika feletti kontroll folytán a rendszer egész célkitűzését meghatározta.”¹⁸ Az 1936 utáni éveket Mason szerint a következők jellemezték: „az ipar képviselőinek túlnyomórészt való kikapcsolása a politikai akaratképzési folyamatból; az állam gazdasági szerepének, mint megbízó, piac — s ezzel mint a termelés számára meghatározó tényező — gyors növekedése; (...) a gazdasági érdekképviseleti szervezetek kimutatható hatalmi vesztesége; a hadiipar képtelensége 1942 előtt a társadalmi termék elosztásának általa szükségességet tartott átstrukturálásának kikényszerítésére”,¹⁹ valamint a kapitalista konkurencia áthelyeződése a piacokról a nyersanyagokra, ami a hadigazdaság tipikus tünete volt, s maga is jelentős állami beavatkozást eredményezett.

Ezek a jelenségek éppúgy a polgári társadalom szétforgácsolódására vezethetők vissza, mint a nácik hatalomra jutása. A Vierjahresplan során kialakuló deviza-, és a teljes foglalkoztatottság következtében fellépő munkaerőhiány miatt verseny indult meg az erőforrásokért a nagyipar vállalatai között. Főként a hadimegrendelésekre, illetve a lakossági fogyasztásra és exportra termelő cégek — ágazatok között jött létre ily módon érdekösszeütközés. A nagytőke addig többé-kevésbé egységes érdekcsoportja felaprózódott, nem képviselt egységes frontot a náciizmus ellen. A magángazdaság ezután egyre inkább az állami célok kiszolgálójává vált. Az üzemek ugyan magánkézen maradtak, de egyre kevésbé érvényesülhetett irányításukban a békeidőben megszokott ésszerűség, hiszen kezdetben az autarkiatörekvések, később pedig a mindent maguk alá rendelő hadiszükségletek lehetetlenné tették ezt.

Eközben „a nagy cégek azonosították magukat a nemzetiszocializmussal, hogy gazdaságilag továbbfejlődhessenek. A rendszer által támogatott, profitra irányuló és expanziós törekvések (...), ha nem minden kételkedéstől mentesen is, de egy olyan rendszerhez láncolták őket, melynek célkitűzéseire (...) szinte semmiféle befolyást nem gyakoroltak”,²⁰ bár profitáltak azokból.

A Harmadik Birodalmat csak a politika primátusa alapján lehet megérteni — véli Mason. A politika elsődlegességének talán legmarkánsabb megnyilvánulása, hogy az első koncentrációs táborokban megölt zsidók között tömegesen voltak a lengyel hadiüzemekben dolgozó szakmunkások, akiknek munkaerejére nyilvánvalóan szükség lett volna a német hadsereg ellátásához. A Wehrmachtnak azonban — noha törekedett erre — nem sikerült megmentenie őket. Ugyancsak az „Endlösung”-hoz kapcsolódó példa, hogy a háború végső szakaszában a zsidóság deportálásával tovább fokozták a vasútvonalak zsúfoltságát, jóllehet ezek — főként keleten — a hadsereg utánpótlását sem tudták megfelelően biztosítani.²¹ A nemzetiszocializmus összességében nem szolgálta az állammonopolista kapitalizmus fennmaradását.

Bár Mason megállapításainak érvényét oly módon korlátozza, hogy a politika Harmadik Birodalomban kialakult primátusa „a polgári társadalom és kormányainak egész történetében egyedülálló eset”,²² s a totalitarizmuselméleteket is bírálja, nem kétséges, hogy kritikája elsősorban a szovjet náciizmusinterpretációkra irányul. Az ily módon „megszóltott” hivatalos keletnémet történetírás választát Eberhard Czichon, majd Dietrich Eichholtz és Kurt Gossweiler vállalták magukra. Utóbbiak kritikája szerint Mason elmélete egyenesen a német fasizmus tudományos magyarázhatóságát tagadja. Mason ugyanis azt állítja, hogy a fasiszta politika az önrombolás felé haladt, s ezért politikáját nem lehet szisztematikusan magyarázni. Ezzel kiemeli a német történelemből ezt a korszakot, s ez a tudomány kapitulációját jelenti. Eichholtzéknál a gazdaság primátusa mint a marxista szemlélet *conditio sine qua non*-ja jelenik meg: „Ha a valóságban egy

is fennállna ezekből a tézisekből, akkor nem csupán történetileg lenne egyedülálló, hanem ellentmondana a társadalom marxizmus által felfedezett 'természeti' törvényeinek, s pusztá léte a marxista társadalomanalízis megcáfolását jelentené.”²³ — írják. Bár elismerik, hogy a politikai—stratégiai és gazdasági koncepciókat illetően különböző csoportosulások voltak a Harmadik Birodalomban (Schacht-Thyssen; Göring-I.G. Farben), s nem tagadják a dimitrovi definíció bizonyos finomításának szükségességét sem, azt továbbra is érvényesnek tartják: a fináncőke 1936 után is szilárdan birtokolta a hatalmat, s nem csupán annak passzív haszonélvezője volt.²⁴ Véggkövetkeztetésük igencsak apodiktikus: „Nem létezett 'szabadon lebegő' politika, mint Mason feltételezi Hitler politikájáról. A fasiszta, félfasiszta és a polgári-demokratikus rezsimok célfunkciója az imperializmusban állandóan imperialista, társadalmi alapstruktúrájuk pedig állammonopolista marad.”²⁵

A politika versus gazdaság primátusáról folytatott vita — minden heurisztikus értéke ellenére — leegyszerűsítésen alapul, amely az államra, illetve vezetőire szűkített politikafogalmat tükröz. Elvonatkoztat az uralomgyakorlás tényleges formájától, feltételezi két egységes, ugyanakkor egymással szembenálló hatalmi blokk létezését, figyelmen kívül hagyja a vezetők „hátszínét”. Az empirikus vizsgálatok azt mutatják, hogy az érdekviszonyok a Harmadik Birodalomban is differenciáltabbak voltak, itt sem létezett a gazdaság és politika között merev alá- és fölérendeltségi viszony, hanem e szférák szorosan összefonódtak egymással. Különösen elfogadhatatlan az a leegyszerűsítés, amely a „politika” faktorának vizsgálatába nem vonja be a pártot — annak minden járulékos szervezetével (SS, Gestapo stb.) — s a hadsereget.²⁶

Az ily módon tágitott vizsgálati perspektíva mindenképpen korszakok megkülönböztetését eredményezi. Ezt — mint láttuk — Mason is megteszi az amerikai gazdaságtörténész Arthur Schweitzer nyomán.²⁷ Schweitzer 1964-ben kiadott könyvében a náci állam és a gazdaság (big business) viszonyában az első, az általa „partial fascism” (részleges fasizmus) névvel illetett időszakot 1933-tól 1936-ig határolja el. Ezt követte a „full fascism” (teljes fasizmus). Az első szakaszt a régi és az új elit közötti együttműködés jellemezte. Szemben Ernst Fraenkelkel, aki a Harmadik Birodalmat „duális állam”-ként értékelte, aminek alapját a náci mozgalom és a kapitalizmus együttműködése jelentette, Schweitzer egy „quadripartite society”-ről ír.²⁸ Ennek az „erőparallelogrammá”-nak vektorait egyrészt a párt és az SS, másrészt a „big business” és a hadsereg alkották. „Mindegyik rendelkezett egy specifikus, közel kizárólagos ellenőrzése alatt álló befolyási területtel — írja —, de ez a négy szféra kölcsönösen függött is egymástól.”³⁰ A big business-nek szüksége volt a hadsereg támogatására, hogy a párt—SS komplexummal szemben fenntartsa hatalmát. Ez a szövetség a Harmadik Birodalom első éveiben csak egy „partial fascism” érvényesülését engedte, ezután azonban eltolódás figyelhető meg a náci párt illetve vezetés javára. A Vierjahresplan (négyéves terv) körüli vitákban omlott össze a kezdeti szövetség, mivel a vezető csoporton belül hasadás következett be, s ezt Hitlernek sikerült pozíciói javítására kihasználni. Az ipari vezetők egy része (pl. I.G. Farben) — mint a Vierjahresplan mutatja — beolvadt az államapparátusba, egy másik része végrehajtvá degradálódott. Ezután akadálytalanul érvényesülhetett a párt totális uralmi igénye.

Schweitzerhez hasonlóan, Peter Hüttenberger is az egyes hatalmi tényezők hallgatóságos „paktum”-aként írja le az 1933 után kialakult viszonyokat — az uralmi rendszer kapcsán még tárgyalandó — polikrácia-modelljében.³¹ Szerinte a „nagygazdaság” (Großwirtschaft), a Reichswehr és a nemzetiszocializmus között alakult ki ez a hármas

együttműködés már 1933 előtt, s maradt fenn ezután is egy ideig. Ezenkívül az állami bürokrácia is hozzájárult a náciizmus támogatásához, de igen gyorsan elveszítette korábbi befolyását.

Mivel a náciik monopolizálták a lakosság ellenőrzését, a politikai pártokkal nem rendelkező „nagygazdaság” és a hadsereg kölcsönösen rászorult egymás támogatására. A „hatalmi kartell” működése nem jelentette azt, hogy tagjainak érdekei mindenben meg egyeztek, de a fegyverkezés mindenképpen egy ilyen konszenzus pont volt, bár annak mikéntje már nem.

Hüttenberger szerint a gazdaság egy ideig nagyfokú autonómiával rendelkezett. Ez például „saját”, érintetlen jogi szférában és a reprezentánsnak tekinthető Hjalmar Schacht központi gazdaságirányítói helyzetében nyilvánult meg. Emellett természetesen folyamatosan birtokolta korábbi jogosítványait üzemei és piaci felett, s vezető személyzete is érintetlen maradt, csakúgy, mint képviseleti szervezetei, melyek felléptek az összességében továbbra is egységes érdekek védelmében. Maga Hitler a Munkafrontnak a bérkérdések tárgyalásából való kikapcsolásával igyekezett elsimítani a DAF és a nagytőke közötti ellentétet.

Az érdekellentét létezése már önmagában garantálta, hogy a „szövetség” ne váljon statikussá. A náci hatalmi blokkon belül is differenciálódás indult meg. Az addig egységes csoportosulás a 30-as évek közepére két részre hasadt szét: egyfelől az NSDAP-PO-komplexumra, melybe a legkülönbözőbb náci szervezetek is beletartoztak, másfelől az SS-SD-Gestapo-komplexumra. E két tömböt persze még mindig több szál kötötte egymáshoz, mint a többiekhez, de az eredetileg hármas hatalmi paktum mindenesetre négyosztatúvá vált, további állandó súlyponteltolódásokkal.

A „Führer” külpolitikai ambíciói, autarkiatörekvései egy idő után már nem voltak összeegyeztethetők Schacht rendezett külkapcsolatokat igénylő elképzeléseivel. Az összeütközés akkor következett be, amikor a kezdetben szövetségeseire igencsak ráutalt NSDAP-blokk megszilárdult. A konfliktus Hitler csoportjának győzelméhez vezetett, amihez a nagygazdaságon belüli ellentét is hozzájárult. A nagyiparon belüli hasadás vegyi- és elektromos-, illetve nehéz- és montániparra tette lehetővé a náci vezetés számára, hogy növelje befolyását az egész gazdaságban. Petzina bemutatja, hogy a nagygazdaság érdekérvényesítésének erőzítője a Vierjahresplan szerkezetében tükröződött. A gazdaság és a Wehrmacht rovására bekövetkezett hatalmi eltolódás ezenkívül látványos személyi változásokban is megmutatkozott: egyfajta „szalámitaktiká”-val előbb Schachtot távolították el, az SS-SD-Gestapo-komplexum előretörését a hadseregen belüli váltás (Blomberg-Fritsch-krízis) jelezte, s a diplomáciai apparátus élére is hamarosan új ember, Ribbentrop került.

A náci blokk előrenyomulása a szövetségben belül még 1936 után sem jelentette azonban a politika primátusát a masoni értelemben. Szintén Petzina érdeme annak dokumentálása, hogy a korabeli német viszonyok mennyire nem feleltek meg a totális állam gazdaságáról korábban — szinte a szovjet tervgazdaságnak megfelelően — kialakított elképzeléseknek, milyen nagy mértékben megmaradt a magánszféra önállósága a Vierjahresplan keretei között is.³² Utóbbi semmiképpen sem hasonlítható a szovjet ötéves tervekhez, nem volt ugyanis központi tervutasítás. Jórészt megmaradtak a kapitalista magángazdaság olyan mechanizmusai, mint a szabad áralakítás. A Vierjahresplanban „egy sor különprogram és intézmény rejtőzött, amelyeknek azonban többnyire semmiféle közük nem volt egymáshoz”.³³ A vállalatok működése „kvázi-állami” feladattá vált, mint ezt az I.G. Farben esete is mutatta. Ez azonban korántsem tekinthető valamiféle

államosításnak, hanem a gazdaságpolitika privatizálása következett be a nagy monopol-csoportok javára.³⁴ Különösen a háború során, az úgynevezett Speer-érában figyelhető meg ez a folyamat annak minden politikai, sőt katonapolitikai következményével.³⁵ Ekkor az ipari érdekvédelmi szervezetek újra nagyobb szerephez jutottak, mert a fokozottabb fegyverkezési erőfeszítések igényelték közreműködésüket. Az állami gazdaságpolitika jellege megváltozott: mondhatjuk, az állam új szövetséget kötött a nagyiparral.

Az SS gazdasági intézményeinek, s az állami üzemeknek (Hermann Göring-Werke) gyors expanziója sem szolgáltat megfelelő érvet a gazdaság alávetettsége mellett. Az SS valóban törekedett arra, hogy függetlenítse magát a magángazdaságtól, ugyanakkor össze is fonódott vele, amit nyilvánvalóan az I. G. Farben története illusztrál a legjobban.³⁶ A Hermann Göring Művek létesítése ugyan a nehézipar tradicionális erőközpontjainak heves ellenzésével találkozott, s kétségkívül az állam növekvő gazdasági szerepvállalásának, sőt, a gazdaságon kívüli szempontok fokozott érvényesülésének látványos jele, de összességében közel sem veszélyeztette a magángazdaságot még saját ágazatában sem, sőt nagy önköltségű termelésével a többi cég profitkilátásait is javította.³⁷

A gazdasági tényezők olykor rejtett formában való érvényesülésére éppen a politika primátusa mellett érvelő Mason szolgáltat érveket későbbi munkáiban. Szerinte a rezsim a 30-as évek közepe után egyre inkább célkonfliktusba került. Egyfelől szándéka volt ugyanis a nagyarányú fegyverkezés, amit azonban a lakosság, főként a munkásság támogatásának megnyerése—megőrzése céljából a közellátás viszonylag magas szintjének fenntartásával, a lakosság minimális megterhelése mellett igyekezett megvalósítani. Az anyagi engedményekre, a munkások „megvesztegetésére” azért is szükség volt — véli Mason —, mert a munkásosztály pártjainak és szakszervezeteinek széttűzése nem jelentette egyben az osztályharc végét is, az megváltozott módon folytatódott: főként a teljes foglalkoztatottság viszonylag korai elérése után passzív ellenállás formájában, de spontán sztrájkok is előfordultak. Sőt, a párt illetve a DAF és egyes Gauleitek szintén határozottan támogatták a jobb bérek és munkakörülmények elérését. Az 1937 végétől mind feloldhatatlanabbá váló egyensúlyhiányból a rezsim „előre menekülve”, a „belpolitikai kényszer” kiváltotta külső expanzióval próbált kilábalni.³⁸ Petzina — némileg finomítva a gazdasági kényszer feltételezett automatizmusán — ugyancsak valószínűnek tartja, hogy az említett célkonfliktus hozzájárult egyes külpolitikai akciók, így a Szudétaválság vagy Lengyelország megtámadásának időzítéséhez.³⁹

A háborús célok kijelölésére — Kershaw szerint — lényegesen nagyobb volt a nagytőke hatása, mint azt általában feltételezik: „ideológiai, stratégiai és gazdasági érdekek mindig kéz a kézben haladtak.”⁴⁰ Az Ausztria és Csehszlovákia irányába történő expanzió gazdasági szempontból is logikus lépés volt, s a legnagyobb német cégek ugyanúgy profitáltak ebből, mint a gazdaság „árjásításából”. Sőt, még a Szovjetunió elleni támadásnak is volt egy „gazdasági dimenziója”. Az 1939-es Ribbentrop-Molotov paktumot követő szovjet expanzió a térségben ugyanis Németország nyersanyagszállításait veszélyeztette. „Az a gondolat adta meg a döntő lökést, hogy a szovjet légierő megsemmisítheti a létfontosságú román olajmezőket, melyek a német utánpótlás több mint felét biztosították.”⁴¹

Kitüntetett figyelmet kap a Harmadik Birodalom gazdasági kapcsolatainak kutatásában Délkelet-Európa — a német terminológiának megfelelően Magyarország is ide tartozik —, mert több szerző szimptomatikusnak tartja a térséggel kialakított német viszonyt. A náci külgazdasági politikát hagyományosan a külpolitika eszközeként értelmezik, pél-

dául a térség országaival kötött kereskedelmi szerződéseket a Hans-Jürgen Schröder által „informal empire”-nek nevezett náci érdekszféra, sőt, a Großraumwirtschaft kialakítása részenek tartják.⁴³ Bernd-Jürgen Wendt szerint a német gazdaságpolitika a hosszú távú náci külpolitika része volt, s elsősorban ennek prioritásait követte. A térségnek az ipari termékek piacaként, s nyersanyagok és mezőgazdasági termékek szállítójaként kellett funkcionálnia. A németek célja az volt továbbá, hogy bilaterális és bartermegállapodásokkal mérsékeljék a devizahiány következményeit.⁴⁴ A. Milward véleménye szerint ellenben a kapcsolatok végeredménye nem azt mutatja, hogy a náci valamiféle gyarmatosítóként léptek fel a régióban. A náci Németország kül gazdasági politikája már a weimari időkben kialakult irányban haladt tovább — ebben egyetért vele Schröder is⁴⁵ —, s nem alakított ki informális birodalmat.⁴⁶ Ezt bizonyítja Bulgária esete — véli Milward —, amely jóllehet a Reichsmark-blokk oszlopos tagja volt, független külpolitikát folytathatott, s a szovjet—német összeütközés idején tulajdonképpen semleges álláspontot foglalt el. Emellett a német gazdasági orientáció óriási lökést adott az iparosodásnak a térségben — főként Ausztriában —, mutatva, hogy az itteni országok sokkal inkább haszonélvezői voltak a kapcsolatnak, mint maguk a németek. Milward már csak azért sem fogadja el a külpolitika és a kül gazdaság közötti szoros kapcsolatot, mert — mint írja — „a Reichsmark kereskedelmi blokk és a jövőbeli, Hitler és a náci párt által tervezett Großraumwirtschaft vagy Lebensraum között igen kevés földrajzi megfelelés van”.⁴⁶

A gazdasági kényszerek az ideológiai és katonai szempontokkal egyenrangúan határozták meg a náci hadviselést, sőt egyes szerzők szerint még a stratégiát is. Különösen nyilvánvalóvá válik ez, ha figyelembe vesszük, hogy a szerzők többsége ma már úgy véli, hogy vaj és ágyú termelése folyt még a háború első éveiben is, jóllehet a háború alatti és utáni irodalom hitelt adott a göringi „Kanonen oder Butter” (Vaj vagy ágyú) alternatíva létezésének, s elfogadta azt, hogy a náci állam az előbbi választotta. Elsőként Burton Klein igyekezett eloszlatni a német hadigazdálkodással kapcsolatos mítoszokat, bemutatva, hogy a német fegyverkezésben meglepő hiányok mutatkoztak. N. Kaldorral a United States Strategic Bombing Survey keretében a háborút követően tanulmányozták a német hadigazdaságot.⁴⁷ A vizsgálat eredetileg katonai célokat szolgált, az amerikai légítámadások termelésre gyakorolt hatását volt hivatott felmérni. Az anyag tudományos szempontú feldolgozása során a háború előtt, illetve első éve alatti német gazdaság nem a várt képet mutatta. A totális háborúra készülők helyett „sokkal inkább egy olyan gazdaságról van szó — írja Klein —, amelyet kezdetben viszonylag kicsiny és lokalizált háború(k) megvívására mobilizáltak, s csak azt követően, már a hadi események nyomására változott meg ez a helyzet”.⁴⁸ A német háborús kiadások 1939 előtt jóval kisebbek voltak, mint azt a kortársak többnyire feltételezték, vagy mint Hitler állította. Németország csak 1944 augusztusában—szeptemberében használta ki maximálisan lehetőségeit a fegyverkezésre. Szerinte a fegyverkezést — főként a háború előtt — a következő tényezők gátolták: az inflációtól való félelem következtében a deficitfinanszírozás mérsékelt alkalmazása, a tökéletlen tervezés, mindenekelőtt azonban a fogyasztási javak kevésbé mérsékelt termelése. Hitler — főként a háború alatt — képtelen volt egyes csoportok — például a munkásérdekeket érvényesítő Munkafront — ellenében érvényesíteni a fegyverkezési érdekeket. Ennek oka volt az is, hogy az első világháború tapasztalatai alapján Hitler személyesen sem tartotta lehetségesnek a háterszág nagy megterhelését, hiszen ebben az esetben megismétlődhetett volna a rettegett „hátfadöfés”. Ily módon a teljes mozgósítás — például a nők is — nem jöhetett szóba. Csak fokozatosan adták fel ezt a

politikát, jóideig nem érte el a brit szintet az erőforrások mobilizálása. Ezért is sikerülhetett Speernek 1944-ben háromszorosára növelnie a fegyverek előállítását. Klein konklúziója, hogy végsősoron „Amerika erőforrásai eredményezték Németország vereségét”.⁴⁹ Ismerve az USA valóban óriási gazdasági erőfeszítéseit, s a Szovjetunióknak nyújtott segítség mértékét, ez a megállapítás minden bizonnyal „árnyalásra” szorul.

Dieter Petzina és Alan Milward is osztja Klein azon tézisé, hogy a német fegyverkezés „szélességben”, s nem „mélységben” történt. Ez azt jelenti, hogy a rezsim a fegyvergyártás befejező szakaszának kapacitását, s nem a fegyverek alapanyagait előállító ágazatok termelőberendezéseinek bővítését—modernizálását preferálta. Így 1939-ben Németország viszonylag nagy mennyiségű fegyvert volt képes gyártani, de a kapacitás további bővítése nehézségekbe ütközött. Milward azonban felhívja a figyelmet, hogy a „szélességi” fegyverkezés — amely a mindenkori hadjárat gyorsan változó hadiszükségleteihez szükséges felszerelések gyártására való rendkívül gyors átalálást tett lehetővé — a Blitzkrieg-stratégia logikus gazdasági következménye volt, s a kezdeti német hadisikerek teljességgel igazolták hatékonyságát. Fritz Blaich szerint is szükség van a Klein és Kaldor nyomán a köztudatban kialakult kép módosítására. Ők ugyanis egy „modern standard” alapján alkották negatív ítéletüket a német hadigazdaságról, márpedig inkább saját céljaival kell mérni azt.⁵⁰

A weimari korszak munkavállalópárti szociáldemokrata kormányaitól megcsömörlött nagyvállalkozók többsége — különösen a nagy gazdasági válság okozta problémákkal konfrontálódva —, bár nem lelkesedett a nácikért, kétségtelenül egy autoriter megoldás híve volt.⁵¹ Ennek keresése közben — az alternatív lehetőségek eltűnésével — fokozatosan közeledtek Hitlerhez, természetesen még mindig elutasítva egy Führer-diktatúrát. A kapcsolat kialakulásában döntő szerepet játszott a náci szakszervezetellenes és anti-kommunista beállítódása, amely ellensúlyozhatta a — például a külkereskedelemben előrevetített — etatista változásokat.

A nagytőke felelőssége „nem az állammonopolista kapitalizmus ügynökségének létrehozásában” mutatható ki, „melyben Hitler (...) a fináncsőke megbízásából mint a Németország Rt. igazgatója tevékenykedett”⁵². Hitler nem a nagyipar, a big business kreálta, de közvetve igencsak segítette hatalomra jutását, mivel közreműködött annak az antidemokratikus légkörnek a kialakításában, amely döntően hozzájárult Weimar politikai rendszerének felszámolásához. Nem a náci párt finanszírozásáért, hanem a fenti értelemben terheli tehát a felelősség a nagyipar Hitler támogatásáért.

Kétségtelen, hogy a nagyipar és a náci vezetés számos közös érdekléssel rendelkezett 1933 után is, sőt kölcsönösen függtek egymástól. A konjunktúra — akár fegyverkezési programok árán történő — beindítása mellett kifejeződött ez a megszállt területek gazdasági „újja rendezésé”-ben, azaz kizsákmányolásában, amelyben a náci vezetés politikai-territoriális expanziós programja találkozott a vállalkozók profitörekvéseivel. A főként keleti területekről Németországba hurcolt kényszermunkások tömegének, a koncentrációs táborok foglyainak foglalkoztatása, s az ezekkel való bánásmód példaértékű a nagyipar összességében minimális fenntartásokkal követett kollaborációjára nézve is. Szintén jellemző, hogy a nagyiparból — ha tetszik nagytőkéből — alig találunk képviselőt az ellenállásban, míg a konzervatív katonatiszti rétegből inkább, ami csak részben magyarázható a katonaság szükségszerűen nagyobb jelentőségével az ilyen akciókban.⁵³

A náci vezetés rá volt utalva a magángazdaságra fegyverkezési programjának megvalósítása során. A beruházás, nyersanyagfelhasználás, termékkiválasztás és profitkivonás vonatkozásában korlátozott döntési jogosítványokkal rendelkeztek a gazdasági szerep-

lők, különösen a mezőgazdaságban, de az alapstruktúrákat érintetlenül hagyták: „Az 'antikapitalista' terminológia és a propagált 'német szocializmus' ellenére egy kapitalista rendszerről volt szó: a kapitalista tulajdonviszonyok érintetlenek maradtak, s az egyes cégek továbbra is a profitmaximálás elve szerint működtek.”⁵⁴ Ezek jelentették az alapját annak az összefonódásnak, amely a nácik és a monopóliumok képviselői között a gazdaságirányításban is megfigyelhető, s amely semmiképpen sem korlátozódott a sokat emlegetett I. G. Farbenre. Összefonódásról, s nem a gazdaság vagy a politika primátusáról beszélhetünk tehát, ami azonban nem jelentette az érdekek teljes azonosságát, vagy azt, hogy döntően a gazdaság exponenseit terhelné a felelősség a rezsim bűneiért. A náci rezsim önromboló dinamikája tette lehetővé, hogy mindinkább elszakadjon a bázisát jelentő szocioökonomiai rendszertől, s a párt, valamint annak „Führer”-e mind jobban érvényesítse saját politikai-ideológiai elképzeléseit.

Jegyzetek

- 1 Wilhelm Treue: Die Einstellung einiger deutscher Großindustrieller zu Hitlers Außenpolitik. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 17 (1966) 491—507.
- 2 Lásd pl. Eberhard Czichon: Wer verhalf Hitler zur Macht? Zum Anteil der deutschen Industrie an der Zerstörung der Weimarer Republik. Köln 1967. 54.
- 3 Eike Hennig: Industrie und Faschismus. *Neue Politische Literatur* 14 (1969) 439.
- 4 Henry A. Turner: Faschismus und Kapitalismus in Deutschland. Göttingen 1972; s főként: *Uő.*: Großunternehmer und der Aufstieg Hitlers. Berlin 1985.
- 5 Turner: Faschismus und Kapitalismus in Deutschland i. m. 30.
- 6 Turner: Die Großunternehmer und der Aufstieg Hitlers i. m. 413.
- 7 Turner: Faschismus und Kapitalismus in Deutschland i. m. 13.
- 8 Turner: Faschismus und Kapitalismus in Deutschland. i. m. 19.
- 9 Turner: Die Großunternehmer und der Aufstieg Hitlers. i. m. 426.
- 10 Turner: Faschismus und Kapitalismus in Deutschland. i. m. 32.
- 11 Reinhard Neebe: Die Verantwortung der Großindustrie für das Dritte Reich. *Historische Zeitschrift* 244 (1987) 359.; *Uő.*: Die Industrie und der 30. Januar 1933. In: Karl-Dietrich Bracher—Manfred Funke—Hans-Adolf Jacobsen (Hg.): Nationalsozialistische Diktatur, 1933—1945. Düsseldorf 1983. 155—176.
- 12 Joachim Radkau: Nationalsozialismus und Wirtschaft. *Neue Politische Literatur*. XV. (1970) 262.
- 13 Ernst Nolte: Big Business and German Politics: A Comment. *American Historical Review*. 75 (1969—70) 76. Wilhelm Treue: Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit. Stuttgart 1962. 685—690.
- 14 Ld. pl. Klaus Hildebrand: Das Dritte Reich. München 1987. 176—177.
- 15 Jürgen Kuczynski: Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1789 bis zur Gegenwart. Bd. 6. Berlin-Ost. 1964. 21.
- 16 Dietrich Eichholtz: Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939—1945. Bd. 1. Berlin-Ost, 1969.; Bd. 2. Berlin-Ost 1985.
- 17 Tim Mason: Der Primat der Politik — Politik und Wirtschaft im Nationalsozialismus. *Das Argument* 8 (1966) 474.; (Magyarul: *Tájékoztató* 1968. 2. szám. 171.)
- 18 Mason: Der Primat der Politik. i. m. 490.; (*Tájékoztató* 1968. 2. szám. 187.)
- 19 Tim Mason: Primat der Industrie? — Eine Erwiderung. *Das Argument* 10 (1968) 199.
- 20 Mason: Der Primat der Politik. i. m. 490. (*Tájékoztató* 1968. 2. szám. 187.)
- 21 Mason: Der Primat der Politik. i. m. 492. (*Tájékoztató* 1968. 2. szám. 188—189.)
- 22 Mason: Der Primat der Politik. i. m. 474. (*Tájékoztató* 1968. 2. szám. 171.)
- 23 Dietrich Eichholtz—Kurt Gossweiler: Noch einmal: Politik und Wirtschaft 1933—1945. *Das Argument* 10 (1966) 211.
- 24 Eichholtz—Gossweiler: Noch einmal. i. m. 211—227.
- 25 Eichholtz—Gossweiler: Noch einmal. i. m. 217.
- 26 Peter Hüttenberger: Nationalsozialistische Polykratie. *Geschichte und Gesellschaft* 2 (1976) 420.
- 27 Arthur Schweitzer: Big Business in the Third Reich. Bloomington 1964.

- 28 *Schweitzer*: Big Business in the Third Reich. i. m. 504.
- 29 Joachim *Radkau*: Nationalsozialismus und Wirtschaft i. m. 263.
- 30 *Schweitzer*: Big Business in the Third Reich. i. m. 504.
- 31 *Hüttenberger*: Nationalsozialistische Polykratie. i. m.
- 32 Dietmar *Petzina*: Autarkiepolitik im Dritten Reich. Stuttgart 1968.
- 33 *Petzina*: Autarkiepolitik im Dritten Reich. i. m. 148.; Alan *Milward*: The German Economy at War. London 1965.
- 34 *Petzina*: Autarkiepolitik im Dritten Reich. i. m. 196—197.
- 35 Hans-Erich *Volkman*: Politik, Wirtschaft und Aufrüstung unter dem Nationalsozialismus. In: Manfred *Funke* (Hg.): Hitler, Deutschland und die Mächte. Düsseldorf 1978. 273.
- 36 J. *Borkin*: Die unheilige Allianz der I. G. Farben. Eine Interessengemeinschaft im Dritten Reich. Frankfurt a. M., 1986.
- 37 Gerhard Th. *Mollin*: Montankonzerne und „Drittes Reich“. Göttingen 1988.
- 38 Tim *Mason*: Sozialpolitik im Dritten Reich. Opladen 1977. 208. és köv.; *Uő.*: Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft. Opladen 1975. 100. s köv.; *Uő.*: Innere Krise und Angriffskrieg 1938—1939. In: F. *Forstmeier*—H.-E. *Volkman* (Hg.): Wirtschaft und Rüstung am Vorabend des Zweiten Weltkrieges. Düsseldorf 1975. 158—188.
- 39 Dietmar *Petzina*: Vierjahresplan und Rüstungspolitik. In: *Forstmeier*—*Volkman* (Hg.): Wirtschaft und Rüstung. i. m. 1975. 80.
- 40 Ian *Kershaw*: Der NS-Staat. Reinbek bei Hamburg 1988. 113.
- 41 *Kershaw*: Der NS-staat. i. m. 116.
- 42 Hans-Jürgen *Schröder*: Südosteuropa als „Informal Empire“ Deutschlands 1933—1939, das Beispiel Jugoslawien. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 23. (1975) 70—96.
- 43 Bernd-Jürgen *Wendt*: Außenpolitik. In: Ch. *Zentner*—F. *Bedürftig* (Hg.): Das Große Lexikon des Dritten Reiches. München 1985. 50—53.
- 44 Hans-Jürgen *Schröder*: Deutsche Südosteuropapolitik 1929—1936. *Geschichte und Gesellschaft* 2 (1976) 5—32.
- 45 Alan *Milward*: The Reichsmark Bloc and the International Economy. In: Gerhard *Hirschfeld*—Lothar *Kettenacker* (Hg.): Der „Führerstaat“: Mythos und Realität. Stuttgart 1981. 401.
- 46 *Milward*: The Reichsmark Bloc and the International Economy. In: *Hirschfeld*—*Kettenacker* (Hg.): Der „Führerstaat“ i. m. 396.
- 47 Burton H. *Klein*: Germany's Economic Preparations for War. In: Hans W. *Koch* (Ed): Aspects of the Third Reich. London 1975. 360—370.
- 48 *Klein*: Germany's Economic Preparations for War. i. m. 366—367.
- 49 *Klein*: Germany's Economic Preparations for War. i. m. 370.
- 50 Fritz *Blaich*: Wirtschaft und Rüstung im „Dritten Reich“. Düsseldorf 1987. 240.
- 51 Ennek gazdasági okairól ld.: Knut *Borchardt*: Zwangslagen und Handlungsspielräume in der grossen Wirtschaftskrise der frühen dreissiger Jahre. In: *Uő.*: Wachstum, Krisen, Handlungsspielräume der Wirtschaftspolitik. Göttingen 1982. 302.
- 52 Thomas *Trumpp*: Zur Finanzierung der NSDAP durch die deutsche Großindustrie. In: *Bracher*—*Funke*—*Jacobsen* (Hg.): Nationalsozialistische Diktatur. i. m. 152.
- 53 *Kershaw*: Der NS-Diktatur. i. m. 120.
- 54 Avraham *Barkai*: Das Wirtschaftssystem des Nationalsozialismus. Köln 1977. 177.

EGY 12. SZÁZADI FEJEDELEMGYILKOSSÁG ANATÓMIÁJA

Andrej Jurjevicset a rosztoviai és a szuzdaliak 1157-ben választották meg Északkelet-Oroszország élére. Tevékenysége folytatása volt apja és elődje, Jurij Dolgorukij tevékenységének, amennyiben a terület megszervezése, az államszervezet kiépítése folytatódott. Az új fejedelem székhelyül Vlagyimir városát választotta, melynek szomszédságában, Bogoljubovban (Bogoljubovóban) új rezidenciát építtetett, s az utóbbiról kapta a Bogoljubszkij ragadványnevet. Uralkodásának első évei — az évkönyvek híradásaiból ítélve — viszonylag csendben, nagyobb megrázkódtatásoktól mentesen teltek el. Később azonban szembekerült közeli rokonaival, a bojárokkal, udvari szolgálóival, több főpappal, sőt a közrendű lakosság széles rétegeit is maga ellen fordította. Külpolitikájában egyebek mellett arra törekedett, hogy az 1160-as évek második felétől a nemzeti rangsorrendben elfoglalt első helyét a Rurik-dinasztia többi tagjával elismertesse. Ennek érdekében öt év alatt három nagy hadjáratot szervezett. 1169-ben Kijevet meg is szerezte, Novgorodot viszont csak a gazdasági nyomás eszközével tudta térdre kényszeríteni. Mivel Kijev feletti fennhatósága nem bizonyult tartósnak, 1173-ban hadjáratot indított annak visszaszerzésére, amely azonban a kedvezőnek mondható előjelek ellenére csúfos kudarccal végződött. A vereség után Bogoljubszkij csak addigi hegemoniáját veszítette el, s még mindig jelentős fejedelem volt, a zavaros helyzetben a mérleg nyelvét jelentette, de ennek a lehetőségnek a kihasználására már nem maradt ideje, mert 1174. június 29-én bogoljubovi palotájában összeesküvés áldozata lett.

A gyilkosság

Andrej Bogoljubszkij meggyilkolásának körülményei jobban ismeretesek, mint tevékenységének egyes mozzanatai. Ez valószínűleg a fejedelem környezetéhez tartozó kijevi Kuzmának (Kuzmiscse Kijanyinnak) köszönhető, aki 1174 és 1177 között írta meg ennek az eseménynek és közvetlen következményeinek krónikáját „Elbeszélés Andrej Bogoljubszkij meggyilkolásáról” címmel.¹ A mű teljes szövege az Ipatyij-évkönyvben maradt fenn az 1175. évnél, de egyes részletei más forrásokban is megtalálhatók. Az „Elbeszélés...” a következő eseményeket tartalmazza:²

Szombatról vasárnapra virradóra ölték meg a fejedelmet. Pénteken az összeesküvők tanácskozást tartottak. Azon részt vett Jakim Kucskovics is, akiben Andrej megbízott. Megtudván valakitől, hogy a fejedelem kivégeztette a testvérét, Jakim ezt mondta: Ma őt végeztette ki, holnap pedig bennünket. Elhatározták, hogy megölik az uralkodót. Szombaton, amint leszállt az éjszaka, összegyűltek, és fegyvert vettek magukhoz, de amikor Andrej hálósobája felé közeledtek, félelem szállta meg őket. A lépcsőfeljárattól visszafordultak, lementek a pincébe, és bort ittak. Ezután visszatértek ugyanoda. A húsz összeesküvő vezetői a Kucskovicsok, legfőképpen Jakim Kucskovics és veje, Pjotr, valamint a fejedelem kulcsára, a jász Anbal voltak. Amikor Bogoljubszkij hálósobájához értek, egyikük egy Prokopij nevű milosztnyiknak adta ki magát, de Andrej gyanút fogott. Erre feltörték az ajtót, s berontottak. A fejedelem felugrott, kardjáért nyúlt, amely

Szent Boriszé volt, de nem találta, mivel Anbal aznap elvitte onnan. Ketten Bogoljub-szkijra vetették magukat. Ő az egyiket legyűrte, a többiek pedig azt hitték, hogy a fejedelem van alul, s társukat sebesítették meg. Utána azonban meglátták áldozatukat, akivel keményen kellett küzdeniük, mert erős volt. Karddal, szablyával és kopjával támadtak rá. Amikor azt hitték, hogy megölték, fogták sebesült társukat, és elmentek. A fejedelem azonban nyögve elvonszolta magát a lépcsőlejárathoz. Az összeesküvők, meghallván a hangját, visszatértek. „Elvesztünk! Minél gyorsabban keressétek meg!”¹³ — mondták ijedten. A vérnyomokat követve a lépcsőtorony oszlopa mögött találták meg, és ott végeztek vele. Pjotr ekkor levágta a jobb kezét, megölték Prokopijt is, majd kirabolták a palotát.

Később a kijevi Kuzma keresni kezdte ura holttestét. „Ott fekszik, kivonszoltuk a kertbe. De ne merd elvinni, mert valamennyien úgy határoztunk, hogy a kutyaéknak dobjuk. Ha valaki odamegy hozzá, az az ellenségünk, és őt is megöljük!”¹⁴ — közölték vele a merénylők. Végül Kuzma egy szőnyeget és egy köpenyt mégis kapott, hogy betakarja a fejedelem csupasz holttestét, de a templomba bevinni már nem tudta. Harmadnap megjelent Arszenij bogoljubovi apát. Kinyitatta a templomot, ahol elsírták és kőkoporsóba tették a halottat.

Miután Bogoljub-szkij halálhírért megtudták, Bogoljubov és a környékbeli falvak lakói kirabolták a fejedelmi udvart és az odaérkezett építőket.¹⁵ „És sok baj történt (Andrej — M. J.) volosztyában: a poszadnyikok és a tyiunok házait kirabolták, őket pedig és a gyetszkijeket és a mecsnyikeket megölték, házaikat kifosztották.”¹⁶ A fosztogatás Vlagyimirban is elkezdődött, s addig tartott, amíg Mikula pap az Istenanya képével járni kezdte a várost. A hatodik napon, pénteken a vlagyimiriak kérték Feodul apátot és Lukát, a Szent Istenanya vlagyimiri temploma kórusának vezetőjét, hogy készítsenek elő szállítóeszközöket, és hozzák a fejedelem holttestét a fővárosba. Feodul vezetésével el is indultak Bogoljubovba, majd a koporsót Vlagyimirba szállították. A menetet az Ezüstkapunál Mikula vezetésével papok várták a vlagyimiri Istenanya-ikkal. Bogoljub-szkijt az általa építtetett székesegyházban temették el.

A vlagyimiri fejedelem meggyilkolását ismertető fenti forrás szerzője két dologra összpontosította figyelmét: egyrészt Bogoljub-szkij tevékenységét igyekezett magasztalni, másrészt arra törekedett, hogy a tetteseket és a véres esemény következtében kialakult zavaros helyzetet kihasználó bogoljuboviakat és vlagyimiriakat minél rosszabb színben tüntesse fel. A gyilkosságot előidéző okokat nem tárta fel, mert azok az általa piedesztálra emelt uralkodót meglehetősen rossz színben tüntették volna fel. Így azonban nem sikerült igazán hitelessé tennie a történetet. Az „Elbeszélés...” azt sugallja, hogy a bojárok és társaik az egyik Kucskovics kivégzése (vagy az arra adott utasítás) miatt, valamint további önkényes lépésektől való félelmükben számoltak le Bogoljub-szkijjal, ám egy sor olyan adatot tartalmaz, amely bizonyítja: a vlagyimiri fejedelem nem csak az előkelők körében volt népszerűtlen, hanem politikája (vagy az azt képviselő, megvalósító magatartása) igen széles körű elégedetlenséget váltott ki. A gyilkosság okainak feltárásához tehát a feltehetően a kijevi Kuzma által ránk hagyott információk nem elégségesek, s ezért azokat össze kell vetni Andrej fejedelem uralkodásának többi eseményével, illetve a korszak általános jellemzőivel.

Andrej Bogoljubszkij ellenfelei és hívei

A XII. századi Oroszország társadalmi és politikai életében igen jelentős szerepet játszott a fejedelem kísérete, a két részből álló druzsina, annak ellenére, hogy felbomlásának tünetei egyre jobban kiütözköztek. A bojárok alkotta idősebb (nagyobb) druzsinában a hűbéri viszonyok kezdtek megjelenni, míg a fiatalabb (kisebb) druzsina fokozatosan fejedelmi udvartartássá alakult át. Ezek a folyamatok azonban csak a század végén váltak erősen érzékelhetőkké. A bojárok egy része az óorosz társadalom irányításának szálait kézben tartó fejedelmek körül tömörült, azok környezetét alkotta. Nekik a fejedelmek valószínűleg nem földbirtokot, hanem először adószedési jogot, majd ún. táplálást adományoztak.⁷ A 12. század óorosz fejedelmei elsősorban az arisztokrácia érdekében gyakorolták a hatalmat. Az idősebb druzsinához tartozó bojárok, mivel közvetlenül is befolyásolni akarták az uralkodói döntéseket, arra törekedtek, hogy monopolizálják a fejedelmeknek való tanácsadás jogát. Ez a jog a druzsina történetének kezdeti szakaszából maradt fenn, és annak ellenére jelentős volt a szerepe, hogy a fejedelmek nem voltak kötelesek figyelembe venni a druzsina tagjainak véleményét.⁸

A vlagyimiri uralkodó másképpen képzelte el Északkelet-Oroszország irányítását, mint az ottani idősebb druzsina, mivel arra törekedett, hogy kordában tartsa és eltávolítsa a bojárokat a fejedelemség kormányzásából.⁹ A Bogoljubszkij ellenőrzése és irányítása alatt álló északkeleti évkönyvírás természetesen nem szentelt figyelmet a fejedelem és a bojárság konfliktusának. Ebből adódik, hogy a belpolitikával kapcsolatban mindössze néhány olyan híradás ismeretes, amelyből erre következtethetünk, s a helyzet akkor sem változik meg alapvetően, ha a déli évkönyvírás adatait is felhasználjuk.

Andrej Bogoljubszkij 1161 körül öccseit (Msztjiszlav és Vaszilko Jurjevicset), unokaöccseit (Msztjiszlav és Jaropolk Rosztjiszlavicsot), valamint apja idősebb druzsinájának tagjait elűzte a fejedelemség területéről.¹⁰ Ezzel a híradással azonban, amely ráadásul nem az északkeleti Lavrentyij-, hanem a déli Ipatyij-évkönyvben maradt fenn, nem jutunk sokkal közelebb a gyilkosság okainak feltáráshoz. Csak annyit állíthatunk bizonyosan, hogy Bogoljubszkij szembekerült az egykor Jurij Dolgorukij környezetéhez tartozó előkelőkkel, akik nyilván prolongálni akarták az előző fejedelem idején megszerzett befolyásukat. Arra vonatkozóan nem kapunk választ, hogy Andrej bojárai milyen jogokkal rendelkeztek, és milyen sérelmeket szenvedtek el.

Az északkeleti bojárok sérelmeit illetően egy közvetett adattal rendelkezünk. Ebből azonban a szöveggörnyezet tendenciózussága és a bennünket érintő részletek szűkszavúsága miatt messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le. Talán mégis érdemes megemlíteni azt az Ipatyij- és a Lavrentyij-évkönyvben egyaránt szereplő híradást, amely szerint Fjodor (Feodor, Feodorec) püspöktől, Andrej Bogoljubszkij pártfogoltjától sokat szenvedtek az emberek. Egyesek falvaikat, fegyvereiket, lovaikat veszítették el, mások rabok lettek, börtönbe kerültek, és kirabolták őket.¹¹ Feltételezésünk szerint falvaik a bojároknak lehettek, de nem világos előttünk, hogy a Fjodor által kifosztottak hibáztatták-e a fejedelmet balsorsukért. Azt sem tudjuk megmondani, hogy a főpap kapzsiságának az idősebb druzsina tagjai vagy a druzsinán kívüli előkelők estek-e áldozatul. Egy dolog viszont teljesen egyértelműnek tűnik (bár nem a fejedelem által ellenőrzés alatt tartott évkönyvírás hagyatékából, hanem az „Elbeszélés...” alapján): Bogoljubszkij gyilkosai között saját bojárai ott voltak. Az „Elbeszélés...”-ból az egyik ok is kiderül: Jakim Kucskovics testvérének kivégzése után a fejedelem környezetéhez tartozók további önkényes lépésektől félték.¹²

A gyilkosság motivációjához lehet tehát sorolnunk a bojárok elűzését (esetleg kifosztását) és egyikük kivégzését, amely a 12. században egyáltalán nem volt megszokott jelenség. Az idősebb druzsina tagjainak mellőzésére megkérdőjelezhetetlen bizonyítékunk nincs, igaz, ilyennel a legfontosabb döntések meghozatalába való bevonásukkal kapcsolatban sem rendelkezünk. Ignorálásukat látszik azonban alátámasztani az Ipatyij-évkönyv egyik megállapítása, mely szerint Bogoljubszkij „az egész szuzdali föld egyeduralkodója akart lenni”.¹³

A külpolitikai természetű okokat sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy Bogoljubszkij a külpolitika irányításába a bojárokat bevonta volna. Ez eleinte nem vezetett konfliktushoz, mert az első hadjáratok győzelemmel végződtek, és a zsákmány feltehetően a vlagyimiri idősebb druzsina gazdagodását is elősegítette. Az 1164. évi volgai bolgárok ellen vezetett hadjárat idején például az óorosz csapatok egy várost elfoglaltak, további hármat pedig felperzselték.¹⁴ 1169-ben a sikeres ostrom után a győztesek két napig fosztogatták Kijevet. Nem kímélték a kolostorokat és a templomokat, még a Szófia-székesegyházat és a Tized-templomot sem. A javakat eltulajdonították, a templomokból elvitték az ikonokat, könyveket, miseruhákat és a harangokat is.¹⁵

A következő hadjáratok azonban minden bizonnyal ráébresztették a nagyobb druzsina tagjait arra, hogy Bogoljubszkij hegemonista törekvései megvalósíthatatlanok, rájuk nézve pedig tragikus következményekkel járhatnak. A Novgorod ellen indított támadás 1170 februárjában kudarcot vallott.¹⁶ A veszteség mértékére jellemző, hogy később „a novgorodiak a szuzdali foglyokat háromszor olyan olcsón árulták, mint a birkákat”.¹⁷

A bojárok elégedetlensége az 1171–72 telén vezetett újabb hadjárat idején már kiütöközt. Ekkor Andrej Bogoljubszkij Msztyiszlav nevű fiát küldte a volgai bolgárok ellen, akihez a muromi és a rjazanyi uralkodók fiai is csatlakoztak. Az Oka folyó torkolatánál a fejedelmek két hétig hiába vártak a druzsina megérkezésére, és elhatározták, hogy Borisz Zsigyiszlavics vajda (hadvezér, katonai egységek parancsnoka) vezetésével egy előretolt druzsinát indítanak a bolgárok ellen. Az oroszok váratlanul törtek az ellenséges területekre, hat falut és egy várost elfoglaltak, a férfiakat lekaszábolták, az asszonyokat és a gyerekeket pedig fogságba vetették. A bolgárok, miután tudomást szereztek róla, hogy a fejedelmek csak kis druzsinával rendelkeznek, hatezer katonát gyűjtöttek össze, és üldözőbe vették az oroszokat, de csak húsz versztányira közelíteték meg őket, azután visszafordultak. A fenti eseményeknek a Lavrentyij-évkönyvben található ismertetése tehát azt sugallja, hogy a vállalkozás a csapatok kis létszáma miatt fulladt kudarcba, sőt ennek az okát is elárulja: a druzsina nem érkezett meg időben (vagy egyáltalán nem). Kérdés, melyik druzsináról van szó. Véleményünk szerint a forrásrészlet annyira vlagyimiri szemszögből íródott, s benne a muromiak és a rjazanyiak annyira mellékszereplők, hogy a kifejezés minden bizonnyal Andrej Bogoljubszkij kíséretére vonatkozik. Msztyiszlav Andrejevics aligha rendelkezett olyan erős druzsinával, amely egy nagyobb, bolgárok elleni támadáshoz elegendő lett volna. Azt kizárhatjuk, hogy a kisebb druzsina tagjai szegültek szembe a vlagyimiri fejedelemmel, hiszen a helyzetük ezt egészen egyszerűen nem tette lehetővé. A bojárok sem nyíltan szabotálták a felvonulást, hanem burkolt formában. Az évkönyv ezzel kapcsolatban egy magyarrá nehezen fordítható kifejezést közöl, amit úgy lehetne visszaadni, hogy nagyon lassan és kedvetlenül vonultak. A vonakodás okát is megtudjuk: egyetlen embernek sem volt kedvére való az út (értsd: a támadás), s még ennek az okát is feljegyezte az évkönyvíró: nem a tél volt a megfelelő idő a bolgárokkal folytatott harcra.¹⁸ Elképzelhető, hogy a hadjárat vala-

mennyi résztvevője ezen a véleményen volt, de a kifejezés vonatkozhat csak az előkelőkre is, mivel a „ljugyi” szó az óorosz forrásokban gyakorta ilyen értelmezésben szerepel, azonban — mivel az általunk Andrej fejedelem idősebb druzsinájának tartott druzsina nem érkezett meg időben az Oka torkolatához — az igen lassan haladók az északkeleti bojárok lehettek. Természetesen elképzelhető, hogy a szabotázsra csupán az időpont kedvezőtlen megválasztása miatt került sor. Ez viszont a fentebb már ismertetett feltételezésünket erősíti meg: — minthogy az idősebb druzsina tagjai nyilván korábban is hasonló álláspontra helyezkedtek — Bogoljubszkij vagy nem tanácskozott velük, vagy nem vette figyelembe a véleményüket.

Az 1171—72 telén elszenvedett kudarc azonban sem méreteit, sem következményeit tekintve nem hasonlítható az 1173. évihez. Ebben az évben Andrej Bogoljubszkij, hogy az időközben elvesztett Kijev feletti ellenőrzését visszaszerezze, ismét hadsereget szabadított Dél-Oroszországra. Ellenfelei, a Rosztjiszlavicsok nem Kijevben védekeztek, hanem Belgorodba és Visgorodba vonultak vissza. Az északkeleti erők, valamint a Bogoljubszkijtől függő és a vele szövetséges fejedelmek druzsinái Visgorod alatt súlyos vereséget szenvedtek. A katonák egy része a Dnyeperbe fulladt, sokan pedig fogságba estek.¹⁹ A vlagyimiri csapatok veszteségeiről nem szólnak a források, de ez a tragikus végkimenetelű hadjárat nyilván még tovább rontotta Andrej fejedelem és az idősebb druzsina viszonyát. Az utolsó csepp a pohárban (legalábbis külpolitikai vonatkozásban) az lehetett, hogy Bogoljubszkij, miután a Rosztjiszlavicsok újból felvették vele a kapcsolatot, 1174-ben ismét fontolóra vette a déli ügyekbe való beavatkozást.²⁰

Az összeesküvés főszervezőit, a Kucskovicsokat a politikai természetű tényezőkn kívül személyes sérelmeik is a fejedelem ellen fordították. Ha hihetünk V. Ny. Tatyiscsevnnek, Jakim Kucskovics apját még Jurij Dolgorukij végeztette ki, lánytestvérét pedig Andrejhez adták feleségül.²¹ Bogoljubszkij természetét ismerve, joggal feltételezhetjük, hogy a fejedelemasszonynak nem lehetett könnyű a helyzete. Ez esetben teljesen érthető, ha az egyik Kucskovics kivégzése után Bogoljubszkij sógora (Jakim Kucskovics), annak veje (Pjotr) és a fejedelem felesége (Ulita) a leszámolás mellett döntött.²²

Meg kell vizsgálnunk a fiatalabb druzsina helyzetét és — lehetőség szerint — a merénylet elkövetése idején tanúsított magatartását is. Ennek tagjai közé a tárgyalt időszakban az ún. otrokok, gyetszkijek, milosztnyikok és mások tartoztak. Az otrokok korábban jelentek meg a forrásokban, mint a fiatalabb druzsina többi képviselője. Lehetséges, hogy egy részük eredetileg hadifogoly rabszolga volt. A fejedelem szolgálait látjuk bennük, akik udvari és katonai szolgálatot is teljesítettek. Katonai szerepük hasonlított a gyetszkijekéhez, míg társadalmi szerepük erősen különbözött az utóbbiakétól. A gyetszkijek idővel a legfelső kormányzati tisztségeket töltötték be. Nem a fejedelmi palotában teljesítettek szolgálatot, sőt néhányan saját házzal is rendelkeztek. A milosztnyikokról nagyon keveset tudunk. Ők legfőképpen hadi szolgák voltak, bár lehetséges, hogy a palota gazdaságának kérdéseivel is foglalkozniuk kellett.²³

Nem tudjuk, hogy a húsz merénylet közül tagja volt-e valaki a fiatalabb druzsinának. Legfontosabb forrásunk az összeesküvők közül csak három személyt említ név szerint: Jakim Kucskovics és veje, Pjotr bojárok voltak, Anbal kulcsár pedig a fejedelmi udvartartást vezette.²⁴ Csupán feltételezhetjük, hogy az utóbbi egyúttal beletartozott a fiatalabb druzsinába is. Elképzelhető, csak éppen nem bizonyítható, hogy ezen druzsinának a fejedelem udvarában szolgálatot teljesítő tagjai részt vettek a gyilkosságban, vagy legalább egyetértettek azzal.

A Novgorodi Első Évkönyv egyértelműen azt állítja, hogy Andrej Bogoljubszkijt saját milosztnyikjai ölték meg,²⁵ s ehhez a megállapításhoz M. Ny. Tyihomirov is csatlakozott, sőt úgy vélte, a novgorodi forrásban foglaltakat az Ipatyij-évkönyv is alátámasztja²⁶. Egy ilyen rövid tanulmánynak nem lehet célja historiográfiai áttekintést adni, a fenti nézettel kapcsolatban azonban a szakirodalomban olyan reagálás található, amelynek ismertetését szükségesnek tartjuk. I. Ja. Frojanov részben az évkönyvíró, részben Tyihomirov álláspontját cáfolandó, a következőket írta: a források elemzése felborítja Tyihomirov logikáját. A Bogoljubovban lezajlott véres drámáról rosszul informált novgorodi évkönyvíró adatában kételkedni kell. Szerinte Andrejt azon az éjszakán ölték meg Vlagyimirban, amikor Bogoljubovban aludt. Kételkedünk benne, hogy a novgorodi szobatudós az alapvető részletet helyesen világította meg. Elég átnézni az összeesküvők összetételét, hogy meggyőződjünk szavaink helyességében. Tyihomirov a gyilkosság főkolomposaihoz sorolja a névtelen szolgát, elfelejtve említeni, hogy a szolgát Jakim Kucskovicsnak hívták. Nem említi a másik Kucskovicsot sem. A bojárok részvétele az összeesküvés szervezésében és végrehajtásában a történészek előtt teljesen világos. De őket nem lehet milosztnyikoknak nevezni. Ez azt jelenti, hogy a novgorodi évkönyvíró tévedett.²⁷ Mi több, semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy egy milosztnyikról kiderült: végig kitartott a fejedelem mellett. Nyilván ezért ölték meg őt is Bogoljubszkij gyilkosai.²⁸ A szintén a fiatalabb druzsinához tartozó poszadnyikok, tyiunok, gyetszkijek és mecsnyikek hasonló sorsra jutottak, azzal a különbséggel, hogy velük a népharag végzett.²⁹ Mindent egybevetve, tehát nagyon óvatosnak kell lennünk a fiatalabb druzsina tagjai magatartásának megítélésakor, mert ha néhányuknak a gyilkosságban való részvétele feltételezhető is, a többség minden bizonnyal nem fordult szembe a fejedelemmel és rendszerével.

Az „Elbeszélés...” valóságos kincsesbányája a 12. századi orosz történelemmel foglalkozó kutatóknak. A „dvorjanye” kifejezés (igaz, „dvoranye” alakban) is ebben tűnt fel először, bár nem a hosszabb, hanem a rövidebb változatot tartalmazó forrásban, a Lavrentyij-évkönyvben, mégpedig a következő formában: Andrej Bogoljubszkij meggyilkolása után „Bogoljubov lakói és a dvorjanyinok kirabolták a fejedelmi házat”³⁰. A dvorjanyinok kezdetben nyilván a fejedelmek részben szabad, részben függésben levő szolgálói voltak. Összetételük változáson ment keresztül egyes katonai elemek csatlakozása miatt, akik kiszorultak a fiatalabb druzsinából, és a fejedelmi udvarban telepedtek le. A 12. század végétől a fiatalabb druzsina fokozatosan összeolvadt a fejedelmi udvarral.³¹ Ha az „Elbeszélés...”-nek az Ipatyij-évkönyvben található változatát összevetjük a Lavrentyij-évkönyvével, fogalmat alkothatunk az udvari szolgák Bogoljubszkijhoz való viszonyáról. A Lavrentyij-évkönyv ugyanis teljesen elválasztja a dvorjanyinokat a poszadnyikoktól, tyiunoktól, gyetszkijektől és mecsnyikektől, amikor azt állítja, hogy az előbbieket rabolták, míg az utóbbiakat kirabolták, sőt meg is ölték őket.³² A dvorjanyinok tehát szembefordultak a fejedelemmel. Ténykedésük nem merülhetett ki csak a bogoljubovi palota fosztogatásában, mert véleményünk szerint segítségük (vagy legalábbis passzivitásuk) nélkül a merénylők nem tudták volna tervüket megvalósítani. Arra vonatkozólag is van adatunk, hogy miért volt ilyen a magatartásuk: a Nyikon-évkönyv egyértelműen közli, hogy az udvarban szolgálatot teljesítők nem szerették Andrejt.³³ Nyilván az uralkodó természete volt a feszültségforrás.

Igen fontos momentumnak tartjuk, hogy Anbal sem tartott ki Bogoljubszkij mellett, sőt mint az udvartartás vezetője, következésképpen mint a dvorjanyinok főnöke az össze-

esküvőknek a legnagyobb támogatást nyújtotta. Vele kapcsolatban egy másik szempont is felmerül, nevezetesen a származása. Anbal jáász volt, s az udvarban szolgálatot teljesítők közül Kuzmicsse sem volt északkelet-oroszországi.³⁴ A zárkózott és bizalmatlan Bogoljubszkij valószínűleg azért fogadott be idegeneket a környezetébe, ez egyébként távolról sem volt rendkívüli jelenség a tárgyalt időszakban, mert bennük jobban megbíztak. Számítása azonban csak részben vált be.

Az Ipatyij-évkönyv egyértelműen rámutat arra, hogy az egyháziak egy része is szemben állt az uralkodóval, a gyilkosság utáni harmadik napon ugyanis Arszenyij apát kijelentette: sokáig tekintettel voltak bizonyos, általa „sztarejsije igumeni”³⁵ nek nevezett egyháziakra, de vajon helyes-e a fejedelem holttestének sokáig úgy (temetetlenül) a templom ajtaja előtt) hevernie.³⁵ Ezek szerint a „sztarejsije igumeni” (apátok vagy egyszerűen magasabb rangú papok) korábban megakadályozták a gyászszertartás elvégzését és Andrej Bogoljubszkij eltemetését. Arszenyij apát követelésére a bogoljubovi papok végül kinyitották a templomot, bevitték oda a holttestet, kőkoporsóba helyezték és Arszenyijel együtt temetési énekeket énekeltek. Ugyancsak a bogoljubovi apát javasolta, hogy a zavargások elülte után a fejedelem földi maradványait szállítsák Vlagyimirba.³⁶

A szakirodalom azzal a kérdéssel külön is foglalkozott, hogy milyen volt a vlagyimiri Uszenszkij-székesegyház papjainak politikája, magatartása a gyilkosság idején. Az alábbi megállapításokat jórészt magunk is helytállónak tartjuk. A „klérus” tagjai teljesen egykedvűen viszonyultak a fejedelem sorsához. Arszenyij, a bogoljubovi kolostor apátja a vlagyimiri papok utasítása nélkül cselekedett, mert ők nem akartak Bogoljubovba menni. Csak pénteken érkeztek meg, akkor sem saját kezdeményezésükre, hanem valamilyen „vlagyimiriak” utasítására. Ezek alapján azt kell feltételezni, hogy a vlagyimiri papság felső rétege egyáltalán nem táplált baráti érzelmeket Andrej iránt. Ha közvetlenül nem is vett részt az összeesküvésben, teljességgel rokonszenvezett a fejedelmi hatalom ellen irányuló megmozdulással.³⁷

A fővárosban megkezdődött fosztogatást végül Mikula pap csillapította le, aki pontosan meg nem nevezett világiakkal, valamint részben név szerint megjelölt papokkal együtt részt vett a vlagyimiri temetés megszervezésében is.³⁸ Az egyházi vezetők és Bogoljubszkij felhőtlen viszonyának azonban ez éppúgy nem bizonyítéka, mint ahogyan a „sztarejsije igumeni” magatartása sem bizonyítja a fejedelem és az összes magasabb rangú pap szembenállását. Arszenyij, Mikula és a többiek fellépésének hátterében egyszerűen csak a zavaros helyzet megszüntetésére irányuló törekvés is állhatott. Mindenesetre aligha lehetne azt a feltételezést bizonyítani, miszerint az északkeleti papság egésze szembekerült volna az egyház (és saját) céljainak megvalósítására oly sokat áldozó Bogoljubszkijjal. Inkább arról lehet szó, hogy a gyilkosság után, a végtisztesség megadásának akadályozásával egyes magas rangú papok az egyházi ügyekbe való túlzott fejedelmi beavatkozásért igyekeztek bosszút állni, vagy személyes sérelmeiket akarták megtorolni.

Személyes sérelmek az északkeleti papságot (úgy a magas, mint az alacsonyabb rangú egyháziakat) Fjodor püspök, Bogoljubszkij kreatúrája részéről érték. Fjodor ugyanis nemcsak a világiakat, de a szerzeteseket, az apácákat és a papokat is kíméletlenül kínozták: egyeseket lefejeztetett, vagy levágatta a szakállukat, másoknak kisüttette a szemét és kivágatta a nyelvét, másokat pedig a falra feszítettett, s szívtelenül gyötörve őket arra törekedett, hogy megszerezze az egész vagyonukat. Fjodor, akit csak a fejedelem nevezett ki püspökké, de sem a metropolita, sem a pátriárka nem szentelte fel, végül hasonló

módon végezte. A kijevi érsek parancsára kivágták a nyelvét, sőt mint gonosztevőnek és eretneknek levágták a jobb kezét, és megvakították.³⁹ A Fjodorral kapcsolatos évkönyvrészletek meglehetősen elfoglaltak vele szemben, ám még így is feltételezhető, hogy tevékenysége hozzájárult a Bogoljubszkij-ellenes légkör kialakulásához.

A tragikus helyzetben csak kevesen álltak a fejedelem mellett. Az „Elbeszélés Andrej Bogoljubszkij meggyilkolásáról” mindössze két ilyen személyt említ: Prokopijt és Kuzmát.⁴⁰ Azonban a kijevi Kuzmával kapcsolatos adatokat fenntartással kell kezelnünk, mivel valószínűleg éppen ő jegyezte fel az eseményeket. Ily módon fennáll annak a veszélye, hogy saját szerepét saját érdekeinek megfelelően állította be. A milosztnyik Prokopijjal kapcsolatban ez az aggály kevésbé merülhet fel, viszont annál inkább elgondolkodtató, hogy Bogoljubszkij, aki az egész orosz föld feletti hegemoniát meg akarta szerezni, 17 évi uralkodás után az általa építtetett rezidencián szinte teljesen egyedül volt kénytelen életre-halálra megküzdeni nagyobb druzsinájának és udvartartásának felfegyverzett tagjaival.

A bogoljubovi és a vlagyimiri felkelés

Fontos adalékokkal szolgál a fenti képhez, bár számos kérdésre adós marad a válasszal, a gyilkosságot követő megmozdulások ismertetése. Miután az összeesküvők kirabolták Bogoljubszkij palotáját, fegyvereseket kezdtek gyűjteni, mert tartottak a vlagyimiri druzsinától.⁴¹ Sajnos, ez utóbbinak az összetételére vonatkozóan nincsenek adataink, legfeljebb hipotéziseink. Például feltételezhetjük, hogy a főváros hadrafogható férfairól van szó. A forrás szerzője látszólag logikai baklövést követett el a bogoljubovi bojárok és a vlagyimiri druzsina viszonyának bemutatásakor. Szerinte az előbbieket üzenetet küldtek Vlagyimirba, melyben közölték: nem csak ők tervelték ki a történeteket, hanem a fővárosban is vannak cinkosaik, mire a vlagyimiriak azt válaszolták, hogy aki cinkosuk, az tartson velük (a gyilkosokkal), nekik (a vlagyimiriaknak) nincs szükségük rájuk. Eddig egyértelmű az „Elbeszélés...”, viszont közvetlenül ezután azt állítja, hogy a druzsina szétszórt, tagjai pedig fosztogatni kezdtek.⁴²

A fenti ellentmondást akkor is feloldhatjuk, ha sem a bogoljubovi bojároknak adott választ, sem a rablás tényét nem kérdőjelezzük meg. A fosztogatásból a vlagyimiri druzsinára vonatkozóan messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le, mert egyrészt nem tudjuk, tagjai milyen épületeket, illetve kiket raboltak ki, másrészt elképzelhető, hogy a gyilkosság után az „alkalom szüli a tolvajt” (itt: a rablót) esete következett be. Mivel Bogoljubszkij igyekezett az új városok, elsősorban Vlagyimir kereskedő—iparos lakosságára is támaszkodni,⁴³ a vlagyimiri zavargások — bizonyítékok híján — nem foghatók fel a már halott uralkodó és rendszere elleni fellépésként. Az, hogy a fővárost és a bogoljubovi rezidenciát egyaránt fosztogatták, szintén nem jelenti a vlagyimiri druzsina nagyobb része és az összeesküvők közös politikai platformjának meglétét, legfeljebb a kedvező lehetőség mindkét helyen való kiaknázását.

Másként kell viszont megítélni a bogoljubovi felkelést. Az események egyik vonulatát ott is a fosztogatás képezte: amit a bojárok és a dvorjanyinok meghagytak, azt a bogoljuboviak vitték el, sőt még a közeli falvak lakói is csatlakoztak hozzájuk. Elgondolkodtató, hogy a Bogoljubszkij meghívására érkezett építőmestereket szintén kirabolták. Ebben politikai motívumok aligha játszottak szerepet. Azonban az utóbbi megmozdulás a fiatalabb druzsina ellen is irányult: a felkelők a poszadnyikokat, tyunokat, gyetszkijeket és mecsnyikeket meggyilkolták.⁴⁴ Andrej Bogoljubszkij fiatalabb druzsinájának tagjai az

adók, illetékek és bírságok kivetését, illetve beszédését minden bizonnyal jelentős mértékben saját meggazdagodásukra használták fel, és visszaéléseikkel az egész rendszert, sőt magát a fejedelmet is gyűlöletessé tették.

A kutatók körében heves vita bontakozott ki a Bogoljubszkij halálát követő fosztogatással kapcsolatban, melyet I. Ja. Frojanov értékelése váltott ki. Konceptiójának lényege a következő: a történészek ezeket a rablásokat általában mint az osztályharc eseményeit értékelik, de bennük a társadalmi tiltakozás mellett az ősközösségi gondolkodásmód motívumai is megtalálhatók. Az elhunyt fejedelmek anyagi javainak elrablása néprajzi adatok alapján új jelentést kap. A lényege érthetővé válik, ha elismerjük, hogy a 11–12. századi Oroszországban a fejedelmek jelentős mértékben a táplálás miatt éltek jól. Ez a szabad népesség sajátos fizetése volt a fejedelem által irányított társadalmi szolgáltatásokért. A fejedelmi munka ellentételezésének ilyen, a lényegét tekintve archaikus rendszere elősegítette a fejedelmi vagyon részben társadalmi tulajdonként való felfogását.⁴⁵ V.T. Pasuto elutasította Frojanov elgondolását. Úgy vélte, az elhunyt fejedelmek vagyonának elrablása az osztályharc egész Európában ismeretes megnyilvánulása volt, és az eseményeket másképpen nehéz is megérteni, mivel ezeket a fejedelmi adminisztráció képviselőinek meggyilkolása kísérte.⁴⁶ Így foglalt állást M. B. Szverdllov és Ja. Ny. Scsapov is. Ők a poszadnyikok, tyiunok, gyetszkijek és mecsnyikek kifosztásával kapcsolatban osztályharcról és feudális termelési viszonyokról írtak.⁴⁷ Ju. V. Krivosejev, a frojanovi irányvonal képviselője viszont az ellentábor érveit tartotta megalapozatlanoknak. Szerinte az adott esetben csak a közhatalom formálódó apparátusa elleni osztályharc elemeiről lehet beszélni. A fejedelmi adminisztráció visszaélt a helyzetével, s a társadalmi egyensúly megbomlott. Ez vezetett a hivatalos személyek meggyilkolásában és fosztogatásában megnyilvánuló robbanáshoz. „A működő hagyományos tudattal együtt” ez is a nép elégedetlenségének oka volt.⁴⁸

A magunk részéről az egyik irányzat értékelésével sem tudunk azonosulni, mert mindkettő a saját koncepcióját kívánja alátámasztani az „Elbeszélés...” adataival. Pasuto és kollégái az osztályharcot akarják kimutatni egy olyan társadalomban, amelyben ekkor még folyamatban volt az osztályok kialakulása, Frojanov és Krivosejev pedig a rablásokat az obscsinai viszonyok megsértésének következményeként fogják fel. Mindent egybevetve, nem vitatjuk, hogy a frojanovi megközelítés az események árnyaltabb bemutatását teszi lehetővé, azonban néhány esetben egyetértünk az ellentábor kritikájával. Így például Pasuto jogosan kételkedett abban, hogy egyes fejedelmek anyagi javainak elrablását egy, az osztályviszonyok kialakulása előtti társadalomra jellemző szokással lehet összefüggésbe hozni.⁴⁹ Szerintünk (is) nagyon erőszakoltnak tűnik az afrikai bantu elképzeléseit a 12. századi oroszok szokásaival összevetni⁵⁰, s ezáltal Andrej Bogoljubszkijt egy bantu törzsfőnökkel párhuzamba állítani. Ráadásul Frojanov nem is tudta bizonyítani, hogy a fejedelmi vagyon elrablása Oroszországban általánosan bevett szokás volt. Jurij Dolgorukij esete⁵¹ csak azt bizonyítja, hogy ő hasonlóan népszerűtlen volt Kijevben, mint a fia Vlagyimirban.

*

Bogoljubszkij halálát a fejedelemség addigi története során még soha nem tapasztalt zűrzavar követte. A hatalmi harcból, melyet öccsei és unokaöccsei vívtak, végül az előbbiek kerültek ki győztesen. Közülük az idősebb, Mihalko Jurjevics (1174–1176) bosszút állt bátyja gyilkosain: utasítására a Kucskovicsokat és Anbalt felakasztva „lőtték agyon”,

15 bűntársukat pedig lefejezték. A fejedelemszöveget kő nehezékekkel ellátott kosárba „varrták”, és egy tóban süllyesztették el, majd a többiek holttestét utána dobták.⁵² A Mihalko által megkezdett konszolidációt Vszevolod Jurjevics (1176—1212) fejezte be. A történetírók által „Bolsoje Gnyezdó”-ként emlegetett Vszevolod lényegében Andrej Bogoljubszkij politikáját folytatta, igaz, jóval nagyobb diplomáciai érzékkel. A Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség az ő uralkodása alatt élte fénykorát.

Jegyzetek

- 1 B. A. Ribakov: Kijevszkaja Rusz i russzkije knjazsesztva XII—XIII. vv. Moskva (M.), 1982, 483.
- 2 Polnoje Szobranije Russzkij Letopiszej (a továbbiakban: PSZRL). T. II, M., 1962, 580—595.
- 3 Uo. 587.
- 4 Uo. 590.
- 5 Uo. 592. Az orosz szöveg ez esetben nem egyértelmű. Úgy is értelmezhető, hogy az építők szintén részt vettek a fosztogatásban.
- 6 Uo. 592.
- 7 A bojár földbirtoklás kérdéseivel itt már csak azért sem kívánunk részletesen foglalkozni, mert az egy igen bonyolult és nagy vitákat gerjesztő kérdéskörhöz, nevezetesen a feudalizmusnak a tágabb értelemben (a 13. század közepéig) vett Kijevi Ruszban való kialakulása problematikájához vezetne el bennünket. Csak az adott területtel, tehát a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemséggel kapcsolatos két ellentétes nézetet említjük meg. M. Ny. Tyihomirov szerint a bojárok feudális földtulajdona a szuzdali földön már a 12. század második felében elterjedt jelenség volt: M. Ny. Tyihomirov: Drevnyaja Rusz. M., 1975, 197—198. (A műnek az a része, amelyre hivatkoztunk, először 1955-ben jelent meg.) Tyihomirov azonban olyan csekély számú adatot sorakoztatott fel, hogy állítása semmiképpen nem tekinthető bizonyítottnak. Az ellentétes nézetet például A. A. Zimin képviseli. Eszerint a bojár földbirtoklás a Szuzdali Fejedelemségben a 12. században még nem volt elterjedt jelenség: A. A. Zimin: Holopi na Ruszi. M., 1973, 246—253.
- 8 Az idősebb (és részben a fiatalabb) druzsina bemutatása: I. Ja. Frojanov: Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityicseszkij isztorii. Leningrad (L), 1980, 43, 73, 76—77, 81, 87—88.
- 9 P. P. Tolocsko: Drevnyaja Rusz. Kijev, 1987, 145.
- 10 PSZRL. T. II, 520.
- 11 PSZRL. T. I, M., 1962, 355—357. T. II, 552.
- 12 PSZRL. T. II, 585.
- 13 Uo. 520. Ez a kitétel a Nyikon-évkönyvben is megtalálható, azzal a különbséggel, hogy ott rosztovi és szuzdali föld szerepel: PSZRL. T. IX. M., 1965, 221.
- 14 PSZRL. T. I, 353.
- 15 PSZRL. T. II, 545.
- 16 Novgorodszkaja Pervaja Letopisz sztaresevo i mladsevo izvodov (a továbbiakban: NPL). M.-L., 1950, 33. PSZRL. T. II, 560. T. IX, 242—243.
- 17 V. O. Kljucsevszkij: Kursz russzkij isztorii. Cs. I. Szocsinyenyija. T. I, M., 1956, 323.
- 18 Az 1171—1172. évi hadjárattal kapcsolatos valamennyi adat forrása: PSZRL. T. I, 364.
- 19 A hadi események részletes ismertetése: PSZRL. T. II, 575—578.
- 20 PSZRL. T. II, 578—580.
- 21 V. Ny. Tatyiscsev: Isztorija Rosszijszkaja. T. III, M.-L., 1964, 249.
- 22 Tatyiscsev szerint Bogoljubszkij sógora, valamint felesége haragudott a fejedelemre, és kereste a megfelelő időpontot a meggyilkolására. Azonban Vlagyimirban nem, csak Bogoljubovban tudták végrehajtani a tervüket: V. Ny. Tatyiscsev: I. m. 249.
- 23 A fiatalabb druzsina bemutatása: I. Ja. Frojanov: I. m. 90—95.
- 24 PSZRL. T. II, 585—586, 590.
- 25 NPL. 34.
- 26 M. Ny. Tyihomirov: I. m. 234. (A hivatkozott rész első megjelenése: 1952.)
- 27 I. Ja. Frojanov: I. m. 93—94.
- 28 PSZRL. T. II, 586, 589.
- 29 Uo. 592.

- 30 PSZRL. T. I, 369—370.
- 31 *I. Ja. Frojanov*: I. m. 95—97.
- 32 PSZRL. T. I, 370.
- 33 PSZRL. T. IX, 221.
- 34 PSZRL. T. II, 590.
- 35 Uo. 591.
- 36 Uo. 591—592.
- 37 *Ju. A. Limonov*: Letopiszanyije Vlagyimiro-Szuzdalszkoj Ruszi. L., 1967, 81—82.
- 38 PSZRL. T. II, 592—593.
- 39 PSZRL. T. I, 356. T. II, 552—553.
- 40 PSZRL. T. II, 586, 589, 590—591.
- 41 Uo. 589.
- 42 Uo. 589—590.
- 43 Kratkaja isztorija SZSZSZR v dvuh csasztyah. Cs. I, M., 1983, 46.
- 44 PSZRL. T. II, 592.
- 45 *I. Ja. Frojanov*: I. m. 144—145.
- 46 *V. T. Pasuto*: Po povodu knyigi I. Ja. Frojanova: Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityicseszkoj isztorii. — Voproszi isztorii, 1982/9, 177.
- 47 *M. B. Szverdlov, Ja. Ny. Scsapov*: Poszledsztvija Szevernovo podhoda k isszledovanyiju vazsnoj tyemi. — Isztorija SZSZSZR, 1982/5, 183.
- 48 *Ju. V. Krivosejev*: Szocialnaja borba i problema genyezisza feodalnih otnosenij v Szevero-Vosztocsnoj Ruszi XI-nacsala XIII vv. — Voproszi isztorii, 1988/8, 59.
- 49 *V. T. Pasuto*: I. m. 177.
- 50 *I. Ja. Frojanov*: I. m. 145.
- 51 Uo. 144.
- 52 *V. Ny. Tatyiscsev*: I. m. 113. A Novgorodi Első Évkönyv egyik melléklete szintén beszámol ezekről az eseményekről, bár meglehetősen ellentmondásosan. Eszerint is Mihalko állt bosszút a gyilkosokon, rögtön ezután viszont az olvasható, hogy Vszevolod bosszulta meg bátyja halálát, elfogatta, kosarakba „ültette”, és egy tóban elsüllyesztette a Kucskovicsokat (csak őket!): NPL. 468. Sem Tatyiscsev, sem pedig a novgorodi évkönyv adatát nem tartjuk teljesen megbízhatónak.

A KOLOKOL ÉS AZ OROSZ JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS

Az 1847 januárjában Oroszországot családjával együtt elhagyó Herzen 1849 elején véglegesen az emigráció mellett döntött. Ezt az elhatározását az „Isten Önökkel!” c. levélben (1849. március 1.) részben az oroszországi reakció erősödésével magyarázta, másrészt viszont úgy látta, Oroszországért, annak jövőjéért így tehet többet, azáltal is, hogy a másik, az igazi Oroszországgal ismerteti meg Európát. Ezt az önként vállalt feladatot leveleiben, cikkeiben (pl.: „Oroszország”, 1849.), illetve főként az 1851-ben francia nyelven megjelent „A forradalmi eszmék fejlődése Oroszországban” c. művében igyekezett is teljesíteni. Dédelgetett tervét, a cenzúramentes, szabad orosz sajtót a kontinensen nem tudta megvalósítani. Londonba érkezése (1852. augusztus 26.) után — hosszú, nehéz munkával, a lengyel emigráció segítségével — az álom valóra válhatott.

Már a szabad orosz nyomda első termékei („György nap! György nap! Az orosz nemességhez”, 1853. július; „A megkeresztelt tulajdon”, 1853. augusztus) is azt mutatják, hogy Herzen a jobbágykérdés megoldását a korabeli Oroszország legsürgetőbb feladatának tekintette. Hasonló hangsúlyt kapott e problémakör az 1855-től, évente kétszer-háromszor megjelenő almanach, a „Poljarnaja Zvezda” (Sarkcsillag) lapjain is.

Az oroszországi belpolitikai élet pezsdülése, az események felgyorsulása, a szabad orosz nyomda termékei iránt fokozódó érdeklődés arra ösztönözte Herzent és az 1856. április 9-én Londonba érkezett jeles költőt és hű barátot, Ny. P. Ogarjovot, hogy egy gyakrabban megjelenő lapot indítsanak. Így született meg a „Kolokol” (Harang), a Poljarnaja Zvezda mellékleteként (1857–61 között ez alcímként is szerepelt), mely 1857–1858. február között havonta egyszer, majd kétszer (a hó első napján és 15-én), a későbbiekben még arra is volt példa, hogy a folyóirat hetente jelent meg.

A Kolokol első száma 1857. július 1-én látott napvilágot. Már ez is jelezte, hogy a folyóirat hasábjain folytatódni fog — a jobbágykérdést illetően is — a Szabad orosz nyomda, a Poljarnaja Zvezda vonala. Az indítószám Herzen által írt Előszava voltaképpen megismételte az előbbi folyóirat programját, röviden, jelszószerűen követelve a cenzúra eltörlését, a jobbágyfelszabadítást, a testi fenyítés megtiltását.

A Kolokol 1857-es és 1858 első hónapjaiban megjelent számai nem tartalmaztak részletes saját tervezetet, illetve a felszabadítást előkészítő bizottságok ismertté vált tervezeinek mély elemzését sem adták. Pedig Herzennek, Ogarjovnak ekkorra már volt kidolgozott elképzelése e kérdést illetően.

Ismeretes, hogy Herzen az ún. orosz szocializmus elméletét megközelítően 1849–1855 között fejlesztette ki. Ennek kialakítása kapcsolatos a Nyugat-Európa forradalmiságának megszűnéséről vallott nézetével is, de éppúgy vannak szlavofil gyökerei, mint a narodnyikizmus felé mutató jegyei. Az emberiség jövőjének zálogát Amerikában és Oroszországban — később már csak az utóbbiban — látta, amely elkerülheti a kapitalista fejlődést, s az obszcina, az orosz paraszt lévén megvalósíthatja a szocializmust. A jobbágyfelszabadítás voltaképpen az orosz szocializmushoz vezető út elengedhetetlen feltétele, természetesen abban az esetben, ha földdel együtt történik a felszabadítás, s a föld a közösség, az obszcina tulajdonába kerül. A hogyan tekintve (felülről jövő kezde-

ményezés vagy alulról elindított erőszakos mozgalom?) Herzen az első megoldás híve volt, a nemességgel igyekezett beláttatni: jobb, ha ők teszik meg az elkerülhetetlen lépést, mintsem a jobbágyok „fogjanak fejszét”, s valamiféle „Pugacsov-felkelés” vigye döntésre az ügyet. Igaz ugyan, hogy a György nap! György nap! c. cikkben nem zárkózott el az alulról jövő mozgalomtól sem, mert úgy vélte „... ha a jobbágyfelszabadítást nem lehet másképpen elérni, akkor ez az út sem drága. A szörnyű bűnök rettenetes következményeket vonnak maguk után”¹; ezt azonban — joggal feltételezhetjük — a nemesség ijesztésének szánta.

Az 1857. november 20-án a három litván kormányzóság vezetőihez, valamint 1857. december 5-én a pétervári főkormányzóhoz intézett uralkodói leiratot Herzenék nem csupán fontos kezdeményezésnek tekintették, hanem beilleszthetőnek tartották elképzeléseikbe is. Úgy látták, a leirat a jobbágyok által eddig művelt földet paraszti használatba szánja, a ház, a házhely (udvar, veteményeskert, kenderföld) megváltható, a szántóföld földesúri tulajdon marad ugyan, de a paraszt használati jogot kap.

A fentiek értelmében érthető, hogy az első hónapokban nem a részletekről esett szó, hanem a Kolokol a kérdés felvetésének fontosságát, az elodáztatatlanság tudatosítását tűzte ki célul.² S mivel a kezdeményezés az uralkodótól indult, tehát a felülről jövő, békés megvalósítás reménye csillant fel, a Kolokol elfogadta, üdvözölte ezen lépéseket.

A folyóirat ilyen jellegű megnyilatkozásai közül legjellemzőbb a 9. számban (1858. február 15.) megjelent „Három év múlva” Iszkander aláírással (Herzen írta alá így írásait!) megjelent cikk. (A cím I. Miklós három évvel ezelőtti halálára utal.) Az írás kiemelt, ritkítással szedett „*Győztél, Galileai!*” kezdő mondata megadta a cikk alaptónusát. (A hagyomány szerint Julianus Apostata, római császár (361–363), keresztény hitét elhagyva e vallás üldözőjévé vált, de halála előtt — beismerve politikájának eredménytelenségét — e szavakkal távozott az élők sorából.) Herzen felidézte II. Sándor trónra lépését, a reményt, a bizakodást, melyeket az uralkodóhoz címzett leveleiből ismerhetünk. Most úgy látta az elvárás nem volt alaptalan, a cár „Velünk együtt munkálkodik — a szép jövőért”; „II. Sándor nevét megőrzi a történelem”; „A jobbágyfelszabadítás elindítása az ő nevéhez fűződik, a jövő nemzedékei ezt nem fogják elfelejteni”.³ Az írásból az is kiderül, Herzen ekkor úgy látta, az uralkodó, a kormányzat tervei találkoztak a közvéleménnyel, együtt léphetnek fel a jobbágyfelszabadítást akadályozó erők ellen. Ebből vonta le a következtetést: nincs szükség erőszakra semmilyen formában. A reformot ellenző földbirtokosok mit tehetnek „... ha a hatalom és a szabadság, a művelt kisebbség és az egész nép, a cári akarat és a közvélemény ellenük van”?⁴

Az uralkodóhoz címzett levelek s a fenti bizakodás, a felülről jövő megvalósítás reménye alapján szokás Herzen liberális illúzióiról beszélni. Anélkül, hogy e keretek között ennek eldöntésére vállalkozhatnánk, joggal vethető fel néhány kérdés: Mennyire ítéltető el ezért a Kolokol szerkesztősege? Kitől mástól várhatták a megoldást, hiszen az uralkodót, a józanabban gondolkodó földbirtokosokat is — valamilyen formában — a változtatás gondolata foglalkoztatta? Az első lépések kelthettek olyan hatást, hogy komolyan is gondolják?! Ha a nemesség egészéhez kapcsolódik ez az illúzió, az természetesen elgondolkodtató: az ő lelkiismeretükre apellálni, azt kívánni, hogy itt van az alkalom a „bűnös apák” tetteit jóvátenni, ez valóban naivitás, bár bizonyos taktikai szempontok Herzen részéről nem zárhatóak ki. Arra is figyelmet kell fordítanunk, hogy ugyanezen írásában Herzen azt is egyértelműen kifejtette — a dicshimnuszok mellett —, hogy az uralkodó nem állhat meg ennél a pontnál, a közeledés a Kolokol részéről csak addig le-

het meg, amíg reményt látnak a folytatásra: „... mi azzal megyünk *aki felszabadít*, csak addig *amíg felszabadít*”.⁵

A Kolokol ezen időben e témával kapcsolatos írásaiban szembetűnő az is, hogy kíméletlenül elítélte az uralkodó, a kormányzat szándékát akadályozó földbirtokosokat. E vonal méginkább felerősödött, amikor otthonról olyan híreket kaptak, miszerint egyes földesurak arra kényszerítik jobbágyaikat, hogy elhagyva földjüket, házukat rosszabb minőségű földekre kénytelenek költözni. Az erőszakos áttelepítések többször visszatérő téma a folyóiratban (Ld.: 17. sz., 1858. június 15.; 23–24. sz.; 1858. szeptember 15.; 28. sz., 1858. november 15.; 30–31. sz., 1858. december 15.). Az ilyen híreket tartalmazó, közzétett levelekhez írt szerkesztőségi kommentárok a kormányzat figyelmébe ajánlják ezeket, felszólítva a cárt a földesurak szigorú megbüntetésére. Ugyanígyen felháborodással írtak azokról a földbirtokosokról is, akik a hivatalos tervszel szembeszegülve, nemhogy földet, de még a házhelyet sem akarták a parasztnak adni. Mivel ez ellentétes a kormányzati szándékkal, szigorú példastatuálást sürgettek az uralkodó részéről.⁶

1958 márciusától–áprilisától kezdődően újabb tendenciára figyelhetünk fel témánkat illetően. Egyre gyakoribbá vált a Kolokolban a szerkesztőséghez eljuttatott, a kormányzat tervezetét vagy a szerkesztők álláspontját kritizáló, vitató vélemények, levelek. Ellen-tervezetek közlése. A 13. számban (1858. április 15.) egy ismeretlen levélíró az 1857. december 5-i cári leiratot elemezve kifejtette elégedetlenségét, követelve, hogy minden földet, amivel rendelkezik, kapjon meg a paraszt, a személyes szabadság pedig ne kötődjön semmilyen feltételhez. Herzenék örömmel közölték ezt az írást. megjegyezve: „... a levéllel tökéletesen egyetértünk...”⁷

A Kolokol 19. és 20. számai (1858. július 15., ill. 1858. augusztus 1.) a reformot akadályozó földbirtokosok lépéseit elítélő leveleket közölt. A folyóirat szerkesztőinek álláspontját bíráló, radikálisabb körökből jött vélemények is közlésre kerültek. Úgy tűnik, hogy — legalábbis ekkor még — az illúziókat megkérdőjelező, az alulról jövő út perspektívájának nagyobb hangsúlyt követelő, forradalmi demokrata nézetek (pl.: 23–24. számok, 1858. szeptember 15.; 28. szám, 1858. november 15.) nem találtak egyértelmű támogatásra. Ezt bizonyítja az utóbbi számban olvasható rövid megjegyzés: „... nem mindenben értünk egyet a levél írójával.”⁸

A Kolokol e vonalába, s időben is periódusába illeszkedik az Ogarjov által kidolgozott tervezet. (14. szám, 1858. május 1.) Ez a kormányzat tervének bírálatát tartalmazta, kiemelve a határozatlanságot, sürgetve a fogalmak mögötti tartalom konkretizálását, és a jobbágyképviseletet az előkészítő bizottságok munkájában, mert enélkül a jobbágyok érdekeit senki nem képviseli, s így „...a rabság új változata...” jön el. Teljesen magától értetődőnek tartja a földdel együtt történő felszabadítást (amit a jobbágyok de facto birtokolnak; ahol laknak, amelyet megművelnek maguknak), úgy véli, „a föld nélkül történő felszabadítás nem állhat a kormányzat szándékában, mert ez teljesen ellentmond az orosz népi léleknek, ... s mert a kormány nem akarhatja a proletariátus kialakulását...”. „A földdel együtt történő felszabadítás Oroszországot ... gazdaggá teszi.”⁹

Az eddig elmondottak fő vonásaiban összecsengenek a már említett herzeni elképzeléssel, s a felszabadítás e tervezet szerint is egy lépés az obszcina-szocializmus, a kapitalista fejlődés elkerülése felé. Lényeges új elem viszont Ogarjovnál (akiről köztudott, hogy gazdasági kérdésekben jártasabb volt, a falu életét jobban ismerte Herzennél, s mivel 1856-ban, kilenc évvel később hagyta el Oroszországot, benyomásai, ismeretei közvetlenebbek, frissebbek voltak): a földdel való felszabadítás megváltással lehetséges, s

tőke híján ennek fedezetül maga a föld szolgálhat. Bonyolult számítások (hány gyeszjatyina, amit a parasztok megkapnak, mennyi marad a földesúrnál, mennyit érnek ezek a földek stb.) eredményeként úgy találta, hogy az állam egy hitelintézetén (opekunszkij szovet) keresztül lelkenként 70 rubelt ad váltóban a birtokosnak, a föld zálogba kerül, a paraszt 37 év alatt kifizeti az árat, az említett tanács visszaváltja a kamatozó értékpapírt. A földesúrnak megmaradt föld letétbe kerül e tanácshoz, értékének két harmadát váltóban megkapja a birtokos, s 37 év alatt ez is visszatérül. A váltók assignataként forgalomba kerülnek, a föld szabad forgalomba kerül, lesznek majd, akik pénzüket földvásárlásra szeretnék fordítani. Az elképzelésekkel a földbirtokosok többsége is egyet kell értsen, hiszen távlatban ez gazdagodásukhoz vezet.¹⁰ Kiemelendő még, hogy a cselédek, szolgálók (hogy ne váljanak nincstelenné, proletárrá) földet kapnak (aminek fejében a földesúr szintén váltóhoz jut), és tulajdonjogi vonatkozásban ők is az obscsinához soroltatnának, bár folytathatják eddigi mesterségüket, tevékenységüket.

A Kolokol 18. számában, mely a megjelenéstől eltelt egy év mérlegét vonta meg a jobbagykérdés tekintetében, Herzen nagyobb cikket szentelt e témának. („1858. július 1.”) Értékelve aényt, valami elkezdődött!, úgy ítélte meg, nincs lényeges előrelépés, „II. Sándor nem váltotta be a reményeket..., letért a jelzett útról...”¹¹ Összevetette I. Péter és II. Sándor korát, a megoldandó feladatokat, és azt a következtetést vonta le, hogy Péternek nehezebb dolga volt, sokak meg nem értésével, ellenállásával találta magát szemben, viszont Sándor „... reformjait az egész nép támogatja...”¹² — a nemesség rosszszatakaró csoportja kivételével.

Ismételten az ún. liberális illúzióknál vagyunk, de amíg a korábban említett esetekben feltehetjük a kérdést: várhatott-e a Kolokol szerkesztősége mástól kezdeményezést, létezett-e olyan erő, amely — az elképzelések szerint, erőszak nélkül — véghezviheti e nagy horderejű kérdés megvalósítását?, most kétségbe kell vonnunk; helyesen látta-e Herzen az együttakarást, az együttmenetelést? Igaz-e, hogy „A cár kezét próbál nyújtani a népnek, a nép igyekszik azt elfogadni, de Panyin és kompaniája ezt nem teszi lehetővé.”¹³ Feltehetően még mindig szerepet játszott az a taktika is, hogy a cárt meg kell győzni: így és *csak* így találhat megoldást, vagyis szabaduljon meg az akadályt jelentő tanácsadóktól, lépjen tovább a felszabadítás, a társadalmi reformok (sajtószabadság, bíráskodás stb.) útján. Ha így lesz, a Kolokol támogatja, „... de ha meghátrál..., *mi más úton fogunk menni.*”¹⁴, ami azt jelenti, hogy — híven a cikk epigrájához (Vivos voco!) — az orosz társadalom minden rétegéhez fordulnak.

Az előbbivel sok rokon vonást mutat „Az 1860-as év” c. cikk, mely a 60. számban (1860. január 1.) került közlésre. Előzményeként megemlítendő, hogy Herzenék külföldön is jól érzékelték az 1859 őszétől felerősödött földesúri reakciót. Feljegyzések, beadványok születtek, melyek a hivatalos elképzeléseket bírálták (ma azt mondanánk: jobbról), követelve a földnélküli felszabadítást. Az írás célja most sem több: eltántorítani az uralkodót a nagy tettet akadályozó nemesektől (Panyin, Muravjov, Orlov, Gorcsakov, Muhanov, Tyimasov stb.), s akkor lehetővé válik a Kolokol sokat emlegetett minimális programjának megvalósítása. S elhangzott még a bizakodás talán utolsó kiáltása, ami egyben figyelmeztetés is volt: „Ófelsége, ébredjen fel, az új év új évtizedet nyit, amely, lehetséges, az ön nevét fogja viselni; de nem lehet egy és ugyanazon kézzel felszabadítóként beírnia nevét a történelembe, és ostoba parancsokat aláírnia a szó szabadsága és az ifjúság ellen.”¹⁵ (Az utóbbi utalás harkovi, kazányi egyetemisták kizárására!) „Az 1860-as év” c. cikk egyezkedésre hajló hangneme, tartalmi vonatkozásai felerősítettek egy helyenként-időnként már korábban fellelhető polémiát.

Máig kiderítetlen szerző („Egy orosz ember” aláírással „Vidéki levél” címmel) írást juttatott el a Kolokolhoz, melyben radikálisabb irányvonalat, a liberálisokkal, a liberális illúziókkal való szakítást, a parasztforradalom propagálását követelte a laptól. (Ebből ki-világlik, hogy a levél írója a Csernisevskij-körhöz állt közel!) Herzen a levelet a Kolokol 64. számában (1860. március 1.) egy általa írott előszóval közölte, melyben az egységet hangsúlyozva (liberálisok, forradalmi demokraták és a szerkesztők között) elutasította a fenti követeléseket. Aláhúzta, a forradalmi demokratákkal „...nem az elvben, hanem az eszközökben, nem a lényegben, hanem a megvalósítás módjában vagyunk más véleményen...”, tehát „*Fejszére*, az elnyomottak, üldözöttek ezen ultima ratio-jára *mindaddig nem* szólítunk fel, *míg egyetlen esély, remény mutatkozik a megoldásra fejsze nélkül*”.¹⁶ Herzen itt ismét felidézte 1789, méginkább 1848 keserű tapasztalatát, hasonlólt elkerülendő ítélte el a szélsőséget, nem zárva ki azt sem, hogy sor kerülhet arra „... a nép maga fog fejszét. Ez nagyon nagy szerencsétlenség... ,erre a felszólítás valószínű nem Londonból hangzik el. Minden erőnkkel azon leszünk, hogy ez ne következék be!”¹⁷ Még ekkor is bízott, hitt abban, hogy van lehetőség a békés útra „...mert a bizottságok és néhány tartomány egyetértenek, hogy a parasztnak a szántóföldet oda kell adni...”, „... a jog a földhöz természetes, veleszületett joga a parasztnak...”¹⁸

1860 márciusa—áprilisa táján e bizakodásban némi törés következett be. Ehhez nem kis mértékben hozzájárult az is, hogy az előkészítő bizottság elnöke V. Ny. Panyint nevezte ki az uralkodó. (Herzen egy ideig úgy tudta, hogy a február elején meghalt J. I. Rosztovcev helyét Sz. G. Sztrogonov foglalta el, s őt üdvözölte, a nép ügyének szolgálatára szólította fel. (64. sz. 1860. március 1.) Az uralkodónak ez a válasza a konzervatív irányba történő elmozdulást jelentette, amit a Kolokol a 68—69. számban (1860. április 15.) közölt „Levelek Oroszországból” sejtetett, majd a 72. számban (1860. június 1.) az „Öt év alatt” c. gyűjtemény előszavában határozottabban kifejezésre juttatott. A legfelsőbb körökhöz fűzött illúziók szertefoszlani látszottak: „Azt hittük, hogy az egyeduralkodó képes megvalósítani a földdel együtt történő felszabadítás hóstettét...”, most viszont már világossá vált „... a kormányzattól nincs mit várunk.”¹⁹

Mindez nem jelentette a parasztforradalom felé történő elmozdulást, csupán annyit, hogy a „felső köröktől” Herzenék figyelme ismét a „művelt nemesi kisebbség” felé fordult. Ezt bizonyítják a Kolokol 75. (1860. július 1.), 80. számában (1860. szeptember 1.) közöltek. Az utóbbi rövid hír alátámasztotta a földesurak megosztottságát, hiszen arról szólt, hogy a herszoni guberniumban egy ebéden A. V. Obolenszkij birtokos pohárköszöntőt javasolt a „... küszöbönálló reform híveire...” (köztük A. M. Unkovszkijra), egy bizonyos P. A. Bulgakov elégedetlenül jegyezte meg: „Ezek után miért nem iszunk Pugacsov egészségére?”²⁰

1860 utolsó hónapjaiban a Kolokol lapjain ritkábban jelennek meg e témával kapcsolatos, lényegi kérdéseket érintő írások, majd 1861 elején — várva a kiáltványt, a törvény kihirdetését — ismét felélénkülés tapasztalható. Ogarjov a 89. számban (1861. január 1.) az évkezdetet gondolta a nyilvánosságához dátumának, s bár jelezte, az alapvető változás kérdéses, de az újabb reformkorban is bizakodott. Herzennek pontos információi voltak arról, hogy az uralkodó február 15-ét jelölte meg az előkészítés befejezéséért. Részleteket ugyan még nem ismert, de I. Turgenevhez és fiához írt levelei bizonyítják, már közel van a várva várt esemény. „Valószínűleg tudod, hogy március 4-én hirdetik ki a földdel együtt történő felszabadítást. A föld aránya, mennyisége nem ismert. A felszabadítás, Itália felszabadulása mellett, bizonyára az utóbbi huszonöt év legfontosabb eseménye.” — olvashatjuk az 1861. február 24-i, fiának küldött levélben.²¹

A március közepe táján kézhez kapott Kiáltvánnyal (a törvényt magát még nem ismer-te) Herzen alapjaiban elégedett volt, az első reakció pozitív és a folytatásban bizakodó: „Az első lépést megtettük!... reménykedve várjuk a másodikat... A jobbágyfelszabadít-ás csak *elkezdődött* a kihirdetéssel. Nem a pihenés, az ünneplés vár az uralkodóra — ha-nem kitartó, kemény munka; nem a pihenés, szabadság vár a népre — hanem új, bor-zasztó megpróbáltatás... II. Sándor sokat, nagyon sokat tett... Ezt sem az orosz nép, sem a történelem nem fogja elfelejteni. A száműzetés távolából üdvözljük őt... *a felsza-badítót*... *A felszabadítás* kimondatott... Ez nagy dolog, de nem minden — a szónak tet-té kell válnia, a szabadságnak valódivá.”²²

A nagy várakozást, a lelkesedést mutatja, hogy a Kolokol 95. számában (1861. április 1.) örömmünnepre szóló meghívást tettek közzé. A nagy üggyel szimpatizálókat invitáló szövegből érdemes figyelnünk arra, hogy az ünneplés a „jobbágyfelszabadítás *kezde-tének*” (kiemelés tőlem, K. F.) szól²³, ami azt jelentette, még mindig bíztak az általuk elképzelt folytatásban. (A tervezett díszebédről fiához március 21-én, I. Turgenyevhez március 28-án írt levelekből is értesülhetünk. A fiának küldött leveléből idézünk: „Ün-nepelni fogunk... az 1861. március 3-i felirat gázlámpával lesz megvilágítva. A zászlón: Emancipacia in Russia olvasható.”)

Az 1861. április 10-i ünneplés nem a tervek szerint alakult. Nem hangzott el a Herzen által korábban beígért, II. Sándort éltető pohárköszöntő, mert az összejövetel hangulatát beárnyékolta az ismert lengyel esemény. Herzen szomorúan, de egyúttal a felháborodás hangján írta: „Nem jött még el a gondtalan, örömteli ünneplés ideje, nem jött még el, hogy büszkén, nyíltan felemeljük tekintetünket...” „... Poharunkat *II. Sándorra, a pa-rasztok felszabadítójára* akartuk emelni... De kezünk lehanyatlott, a Varsóban kiontott vér nem teszi lehetővé, hogy tósztot mondjunk.”²⁴

Azt gondolom, nem csupán a lengyel ügy volt az ünneprontó. Ha a jobbágyfelszadít-ás konkrét megvalósítását Herzenék ekkor még nem ismerték, de bizton sejtették: a pa-raszság elvárásai nem teljesülnek majd. Tudtak a kormányzat katonai előkészületeiről, melyek a parasztság várható reakciójára előzetesen történtek. Herzen már ekkor feltette a kérdéseket: „Mitől féltek? A néptől. Hol a józan ész? Ugyan hogyan, miért lázadna a nép, amikor felszabadítják?”²⁵ E vonatkozásban említést érdemel az 1861. április 5-én I. Turgenyevhez írt levél is, melyben a parasztság kirablásáról ejtett szót.

A Kolokol szerkesztői rádöbbenek tehát a keserű valóságra: a parasztokat becsapták, személyes szabadságot kaptak, de a földdel kapcsolatos intézkedések nem az ő érdekei-ket vették tekintetbe. Oroszország különböző tartományaiból parasztmegmozdulásokról kaptak hírt, melyeket kegyetlenül fojtottak el a fegyverek. Az óhajtott békés megvalósít-ás illúziói szertefoszlottak. Az ily módon végrehajtott reform elégedetlenséget, paraszt-felkeléseket váltott ki, melyekben a Csernisevskij köré csoportosulók a várva várt, or-szágos méretű parasztforradalom körvonalait vélték kirajzolódni. A különböző forra-dalmi körök az önkényuralmat megdöntő felkelés előkészítésében, irányításában a Kolo-kolra is számítottak.

1861. július elsején Herzen a folyóiratban megjelentette a Mi kell a népnek című kiált-ványt. A válasz: föld és szabadság; s e szavak a parasztforradalmat előkészítő szervezet nevévé váltak. Miként alakultak az események; milyen álláspontra helyezkedett a Kolo-kol; Herzen, Ogarjov milyen elképzelést alakítottak ki az egymást feltételezetten segítő, erősítő orosz paraszti forradalom és a lengyel függetlenségi mozgalom kérdésében, mindez már túlmutat jelen írás keretein.

Jegyzetek

- 1 Herzen A. I.: Szobranijje szocsinyenij v tridcatyj tomah. Moszkva, 1954—65. T. XII. 84 (a továbbiakban Szobr. szocs.)
- 2 Szobr. szocs. T. XIII. 153
- 3 Szobr. szocs. T. XIII. 195.
- 4 Szobr. szocs. T. XIII. 196.
- 5 Szobr. szocs. T. XIII. 196.
- 6 Szobr. szocs. T. XIII. 448.
- 7 Szobr. szocs. T. XIII. 429.
- 8 Szobr. szocs. T. XIII. 433.
- 9 Kolokol, N° 14. III.
- 10 Kolokol, N° 14. II2—II4.
- 11 Szobr. szocs. T. XIII. 293.
- 12 Szobr. szocs. T. XIII. 294.
- 13 Szobr. szocs. T. XIII. 295.
- 14 Szobr. szocs. T. XIII. 298.
- 15 Szobr. szocs. T. XIV. 224.
- 16 Szobr. szocs. T. XIV. 239.
- 17 Szobr. szocs. T. XIV. 243.
- 18 Szobr. szocs. T. XIV. 240—241.
- 19 Szobr. szocs. T. XIV. 276.
- 20 Szobr. szocs. T. XIV. 304.
- 21 Szobr. szocs. T. XV. 324.
- 22 Szobr. szocs. T. XV. 52.
- 23 Szobr. szocs. T. XV. 64.
- 24 Szobr. szocs. T. XV. 65.
- 25 Szobr. szocs. T. XV. 61.

NAGY-BRITANNIA ÉS AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIA DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATAI, 1867—1871

(A bécsi angol nagykövet jelenti ...)

Az Osztrák—Magyar Monarchia lehetőségei 1867-ben

Két nagy európai háború fogja közre az általunk tárgyalt éveket. Mindkettő alapvető változásokat idézett elő és az egységes, Poroszország által vezetett Németország megeremlítését szolgálta.

1866-ban Ausztria nemzetközi megítélése természetesen módosult az elszenvedett súlyos katonai vereség következtében; mivel azonban az európai hatalmi viszonyokban és a külpolitika dinasztikus úton való intézésében komolyabb változások egyelőre nem történtek, a dualista államalakulattá szerveződő Ausztria—Magyarország az európai nagyhatalmi rendszer tekintélyes tényezője maradt: „Az 1859-es és 1866-os vereségek ellenére Ausztriát továbbra is nagyhatalomként tartották számon...”¹

1867-ben az európai államok közötti ellentét fő vonala a Bismarck által vezetett Észak-német Szövetség és III. Napóleon Franciaországa között húzódott. Szinte természetesnek tekinthető, hogy e „törésvonal” mentén új becsvágyak ébredtek, és nagyhatalmi ábrándok születtek újjá. Ezek azonban az „egyensúly”-on nyugvó európai államrendszer felbillenésével fenyegettek, és valamennyi tekintélyes állam esetében új külpolitikai irányelvek kidolgozásához, avagy a régi, kipróbált és jól bevált elképzelések felelevenítéséhez vezettek.

Ilyen hagyományos eleme volt az európai politikának az a szerep, amelyet az angol megítélés szerint Ausztriának kellett eljátszania a világpolitika színpadán — Ausztria a kontinentális hegemoniára áhító hatalmak természetes ellensúlyaként jöhetett számításba.

Egyelőre azonban nemigen lehetett szó az Osztrák—Magyar Monarchia aktív külpolitikai szerepvállalásáról, hiszen az új államalakulat megszervezése és megszilárdítása hosszú időt igényelt s a béke fenntartását követelte meg. Ily módon tehát a külpolitikának — a maga sajátos eszköztárával is — biztosítania kellett a stabilitást, a nyugalmat, a belső átalakítás zavartalanságát és sikerét.

Ettől kezdve az angol diplomácia irányítóinak új szempontokat lehetett és kellett figyelembe venniük a Monarchiával kapcsolatos döntések meghozatalakor. Ezek között talán a legfontosabb Magyarország helyének és szerepének megítélése volt (sok megoldásra váró kérdést vetettek fel az egyre erősödő nemzeti törekvések is, leginkább a cseh és a lengyel magatartás elemzéséről és értékeléséről olvashatunk a bécsi angol követ jelentéseiben). A brit diplomáciai körök ugyancsak kiemelkedő fontosságot tulajdonítottak annak az alkotmányozó-törvényhozó tevékenységnek, amely olyan alapvető területeken bontakozott ki, mint az állam és az egyház szétválasztása, az oktatás és a bíráskodási rendszer reformja. Az ezekben az ügyekben való tájékozódás elősegítette a megalapozottabb és árnyaltabb külpolitikai döntéseket.

Diplomaták és politikusok a 19. sz. második felében²

„A 19. században a diplomáciát nem a politikától elválasztható hivatásnak tekintették.”³

Sok később híressé vált politikus kezdte pályafutását diplomataként (pl. Guizot, Bismarck). Egyes diplomaták, egyes miniszterekhez hasonlóan egy egész korszakon keresztül sokszor ugyanazon a helyen töltötték be hivatásukat (Lord Bloomfield például 1860 és 1871 között volt bécsi angol követ). A diplomáciai testületek tagjai többnyire arisztokrata, földbirtokos családokból származtak és állomáshelyeiken is azonos közegbe kerültek, a legmagasabb társadalmi körökben, a legbefolyásosabb személyekkel építették ki kapcsolataikat. Az azonos társadalmi helyzet azonos viselkedési szabályokat és sok esetben hasonló nézeteket, vélekedéseket eredményezett: „A nagyhatalmaknál tevékenykedő követek és diplomáciai képviselők természetesen fontos szerepet játszottak a vitás kérdések megoldásában, különösen a konferencia-diplomáciában. Szerepük azonban rendszerint a részletek kidolgozására korlátozódott... A nagyhatalmak kapcsolatait érintő fontosabb döntéseket a legmagasabb szinten hozták.”⁴

A hírvivő eszközök tökéletesítése és a sajtó szerepének növekedése „felgyorsította a diplomácia sebességét. A krími háborút követő válságok rövidebb ideig tartottak, és ezeket a válságokat rendszerint az újságokban megjelenő és a parlamentben elhangzó vádaskodások kísérték.”⁵

A kommunikációs eszközök modernizálása szükségszerűen a közvélemény hatékonyabb befolyásolásának, esetleges irányításának lehetőségét teremtette meg. A kormányok természetesen mindent elkövettek annak érdekében, hogy ezen új lehetőségeket maximálisan kihasználják.

John Arthur Douglas Bloomfield (1802—1879)⁶

A bárói címet és rangot édesapjától, Benjamin Bloomfieldtől (1768—1846) örökölte, aki a katonai és a diplomáciai szolgálatban ért el sikereket. Új-Fundlandon és Gibraltárnál szolgált, a francia háborúkban és az ír felkelés idején a királyi tüzérség soraiban harcolt. 1822-től Stockholmban teljesített diplomáciai szolgálatot. 1825-ben emelkedett Írország főrendjei közé.

John A. Douglas Blomfield 1802. november 12-én született. Nagyon fiatalon került a diplomáciai testülethez, mindössze 16 éves, amikor a bécsi követségen attasé lesz. Egész életében diplomataként szolgálta a brit világbirodalom érdekeit, s a legjelentősebb európai királyi udvarokban képviselte hazáját. (Lisszabon, 1824; Stuttgart, 1825; Stockholm, 1826; Szentpétervár, 1839 — itt követségi titkár — majd 1844-től rendkívüli és meghatalmazott követ; Berlin, 1851 — rendkívüli és meghatalmazott követ.) 1860. november 22-én nevezik ki bécsi rendkívüli és meghatalmazott nagykövetté, s erről a tisztről csak 1871. okt. 28-án mondott le és ekkor nyugalomba vonult. Munkájáért a legjelentősebb brit kitüntetések nyertek el; az Egyesült Királyság főrendje lett, s ezt megelőzően, apja halála után örökölte annak bárói címét (1846). 1845-ben kötött házasságot Thomas Henry Liddell legfiatalabb lányával, Georginával, aki a királynő udvarhölgye volt (1841—45), de a házasságkötés után férje oldalán eljutott Európa szinte valamennyi jelentősebb udvarába, emlékeit „Reminiscences of Court and Diplomatic Life” (1883) c. könyvében írta meg.

A diplomaták hétköznapijai

Az angol nagykövet képviselte országát a különböző hivatalos eseményeken (Lord Bloomfield például jelen volt Budán I. Ferenc József magyar királlyá történő koronázásán is). Az angol nagykövet munkájának részét képezte a brit alattvalók hivatalos ügyeinek intézése és képviselődük az Osztrák–Magyar Monarchia területén; az osztrák hatóságokkal szembeni védelmükről, valamint megsegélyezésükről is sokszor olvashatunk a bécsi angol követség jelentéseiben.

Nagy energiát követelő feladat volt a nemzetközi konferenciák előkészítése és a brit külügyminisztérium számára végzett naponkénti adatszolgáltatás az Osztrák–Magyar Monarchia helyzetéről, külpolitikájáról, sőt, titkos diplomáciájáról. Ezeket a jelentéseket, a híryanag tartalmától függően, sokszor a „titkos” vagy „szigorúan titkos” megjegyzéssel látták el.

Az információk gyűjtésének léteztek formális és informális útjai is. Az előbbi kategóriába tartoznak azok a négy szemközti megbeszélések, melyeket Lord Bloomfield a külügyminisztériumban a közös külügyminiszterrel vagy annak távollétében helyettesével, folytatott. Ugyancsak idesorolhatjuk azokat a tárgyalásokat is, melyekre a nagyhatalmak bécsi követeivel került sor. III. Napóleon ausztriai látogatásakor⁷ például Lord Bloomfield hosszú beszélgetést folytatott Antoine Duc de Gramont-nal, a francia követtel magáról az eseményről és az osztrák–francia viszony alakulásáról.⁸

Ebben a korszakban számottevően megnőtt az „írott” politikai forrásanyag mennyisége. Ezek között a legfontosabbak (és a „külföld” számára legizgalmasabbak) a parlamenti beszédekről, a delegációk üléseiről, a költségvetésről, a kormányváltozásokról a sajtóban megjelenő és hivatalosnak tekinthető tájékoztatók voltak. A legfigyelemreméltebb cikkeket, beszámolókat, az eredeti német kiadványt mellékelve, angolra lefordítva küldték el Londonba.

A külföldi megfigyelők mindig nagy érdeklődéssel kísérték az osztrák külügyminisztérium által kibocsátott ún. Vörös könyvet, amelyben az éves osztrák–magyar diplomáciai iratokat jelentették meg, de ugyanígy más jellegű kiadványokat, pl. statisztikákat, mint az 1867–1871 közti marhavészről szóló kimutatást, is számon tartottak.

Az adatgyűjtésnek, természetesen, léteztek nem hivatalos útjai is, ezeknek igazságtartalmáról azonban minden esetben meg kellett győződni. Egy alkalommal például Lord Bloomfield a legilletékesebb személyt, a külügyminisztert kérdezte meg egy híresztelés igazságáról. 1867 őszén egy magas rangú török személyiség közleménye jelent meg a bécsi sajtóban arról, hogy ő a Krímben II. Sándor cárral tárgyalt. Lord Bloomfield így ír a külügyminiszterrel folytatott beszélgetésről: „Érdeklődtem báró Beusttól, hogy mennyi igazságtartalma lehet ennek az ily módon kibocsátott közleménynek. Őexcellenciája azt válaszolta, hogy ő nem hisz semmiféle ilyen jellegű közlemény létezésében...”⁹

Ugyanebben az időben mindenféle híresztelésre adott alkalmat az, hogy a császár egyedül, és nem felesége társaságában, szándékozott Párizsba utazni (1867 október). Lord Bloomfield ismét a külügyminisztertől kapott magyarázatot: „Őexcellenciája bizalmasan közölte velem, hogy a császárné terhességének harmadik hónapjában van...”¹⁰

Lord Bloomfield sokat utazott az Osztrák–Magyar Monarchia területén, s utazásai során a személyes élményekkel, tapasztalatokkal gazdagodott. Feltehető, hogy a személyes tapasztalatok hivatalos jelentéseit megalapozottabbá tették, ugyanakkor megfigyelhetjük azt is, hogy jelentéseiben sok esetben találunk szubjektív megjegyzéseket is.

1868 augusztusában Lord Bloomfield az adriai partvidéken járt és az ott látottakról így számol be: „A városokban, melyeket megtekintettünk (Fiume és Trieszt)”¹¹ a hajóépítő ipar virágzóknak tűnt ... Ami pedig a lakosság politikai érzületét illeti, látogatásom túlságosan rövid volt ahhoz, hogy pontos véleményt formálhassak erre vonatkozóan, a látottak alapján azonban megerősíthetem, félő, hogy az új alkotmány életbelépése óta a birodalom különböző tartományaiban megfigyelhető zűrzavar elérte ezeket a területeket is; mindenféle autonóm intézmények után sóvárognak, és növekszik a lakosságban a jövővel kapcsolatos bizonytalanság...”¹²

Gyakran találkozhatunk a szövegekben a sajtó megnövekedett jelentőségével, felhasználhatóságával és közvéleményformáló szerepével. 1869 elején az osztrák—porosz viszony ismét kiéleződni látszott, az ezzel kapcsolatos sajtóháborút, Bismarck irányításával, a porosz kormánylapok indították Ausztria és — személy szerint — F. F. von Beust ellen. Lord Bloomfield egy táviratban így számol be minderről: „Megjegyeztem báró Beustnak, hogy a mindkét kormány által ösztönzött újságok nyelvezete egyaránt keserűnek tűnt...”¹³ Majd Beustot idézi, aki a Monarchia poroszországi követének, báró Wimpffennek jelentésére hivatkozva Bismarckra hárította a felelősséget: „Ezért a fegyvercsörgetésért a felelősség gróf Bismarckot terheli ... előkészületeket tettek és adatokat gyűjtöttek egy, az osztrák politika és személy szerint őellene (Beust — a szerző) indítandó jól szervezett sajtókampány céljaira.”¹⁴

A sajtó és a diplomácia más összefüggéseire hívja fel a figyelmünket az a tény, hogy Lord Bloomfield azért adott hírt egy újságcikkről „mivel nem elképzelhetetlen, hogy a szerző hivatalos utasításokat kapott Bécsben a Külügyminisztériumtól”.¹⁵

Egyet kell tehát értenünk a következő megállapítással: „A francia—porosz háború idején valamennyi nagyhatalom gyakorolta azt a módszert, hogy nemzetközi ügyekben az újságokon keresztül befolyásolják és irányítsák a közvéleményt.”¹⁶

Előfordult olyan eset is, amikor a sajtó bizonyult az egyedüli hírforrásnak. Az egyiptomi alkirály és a szultán közötti tárgyalásokra vonatkozóan a nagykövet bevallotta Beustnak: „... nem voltak információim avval kapcsolatban, hogy ez alkalommal milyen megállapodások születtek az alkirály és a szultán között, kivéve talán azokat a híreket, melyeket egyes újságoktól szereztem; abban azonban bizonyos voltam, hogy Őfelsége Kormányja mindig olyan tanácsokat ad, melyekkel helyreállítható a harmónia a szultán és az alkirály között.”¹⁷

F. F. von Beust személye és politikája

Az angol politikus számára az alkotmányos fejlődés útjára lépett kettős monarchia vezető politikusa megbízható partnernek tűnt. A kancellár személyével kapcsolatban az volt a legfontosabb, hogy milyen erők állnak mögötte, vagyis támogatja-e, elsősorban, az uralkodó és az uralkodó nemzetek vagy a nemzetiségek többsége a kancellár döntéseit vagy sem; léteznek-e egyéb külpolitikai koncepciók is, és az ezeket képviselők hatalomra kerülése milyen módon változtatná meg az angol külpolitika által elfogadhatónak ítélt Beust-féle irányítást. Nagy-Britannia számára csak egy az európai stabilitást szolgáló, kiszámítható politika volt elfogadható.

Az angol diplomata egy helyütt kicsit ironikusan jegyzi meg Beust külpolitikai „vezetetéséről”, hogy „Őexcellenciája valóban mindig támogatta egy, a vitás kérdések megoldására szolgáló konferencia gondolatát”.¹⁸ 1867-ben is, az osztrák—magyar ki-

egyezés nyomán jelentkező nehézségek ellenére, Lord Bloomfield sikeresnek ítélte azt a bel- és külpolitikai programot, amelyen a kancellár kezdettől fogva munkálkodott. „... báró Beust politikája sikeresnek bizonyult Csehországban éppúgy, mint Magyarországon...”¹⁹

Egy tapasztalt politikus-diplomata előtt nem maradhattak rejtve a dualista államrendszer kialakítását követően a cseh, lengyel és más nemzeteknél megmutatkozó, hiányérzetből és sértettségből fakadó indulatok sem. A Birodalomban élő nemzetek és nemzeti-ségek dualizmussal kapcsolatos ellenérzései és aktív ellenállásuk Beust pozíciójának gyengülését, sőt, esetleges bukását is eredményezhették. Ezekre a veszélyekre mutatnak rá a következő gondolatok, melyeket Lord Bloomfield Ferenc Józsefnek és kancellárjának prágai útjával (1868. június) kapcsolatban fogalmazott meg: „Feltételezhető, hogy báró Beust azzal a szándékkal utazott oda, hogy befolyást gyakoroljon néhány vezető cseh politikusra; Őexcellenciája azonban rendkívül népszerűtlen Csehországban annak következtében, hogy mindig jóindulatúan támogatta a magyarok nemzeti törekvéseit.”²⁰

Beust helyzetét megnehezítette az, hogy az általa gyakorolt cseh politikának létezett alternatívája, ő azonban a csehek követeléseit „teljesen megvalósíthatatlannak találta és értésükre adta, hogy szó sem lehet az általuk olyannyira áhított autonómia megadásáról. Az alkotmány keretein belül kell maradniuk, és ezáltal, és csakis ezen az úton, érhetnek el változtatásokat. Értesülesem szerint báró Beust és Auersperg herceg, a miniszterelnök különbözőképpen vélekednek arról, hogy milyen politika volna célravezető a csehországi kérdésben, amely kérdésnek igen komoly aspektusai is vannak.”²¹

Az idők során mit sem változott a csehek ellenzéki magatartása és a kancellár hajthatatlansága; a cseh ellenzék „elsősorban a saját maguk által különlegesnek vélt privilégiumaival törődik és nem a Monarchia egészének érdekeivel, és eddig ismeretlen elszántsággal tagadják meg az együttműködést a báró Beust által megtervezett alkotmány és dualista rendszer kérdésében.”²²

Lord Bloomfield nagyon korán, 1869 elején felfigyelt egy fontos személyi változás lehetőségére és az ennek következtében az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában esetlegesen bekövetkező fordulatra. Ezt a külpolitikai irányváltást a magyar nemzetnek és politikusainak a dualista államrendszeren belüli tekintélynővekedésével magyarázta a későbbiek folyamán, személy szerint pedig gróf Andrássy Gyula növekvő presztízsének tulajdonította. 1869 tavaszán és nyarán mindez még csak szóbeszéd és a kancellárral szembeni ellenérzések sajtó általi megfogalmazása formájában jelentkezett, s ezek a támadások konzervatív egyházi személyektől érkeztek és kapcsolódtak ahhoz „hogy közeleg báró Beustnak hivatalából való eltávolítása, és utóda gróf Andrássy Gyula, a magyar miniszterelnök lesz.”²³ Néhány hónappal később, egy, a Pester Lloydban gróf Andrássy Gyula ambícióiról megjelent cikk nyomán, Lord Bloomfield a következő szövegrészt is tartalmazó táviratot küldött Londonba „... gróf Beust hivatali pozíciója meglehetősen bizonytalan, s hivatalban maradása főként annak a közismert ténynek köszönhető, hogy nehéz a helyére a megfelelő személyt megtalálni.”²⁴

1870 tavaszán Dr. Griska lemondása és gróf Alfréd Potocki kormányának kinevezése idején Beustról és az általa képviselt német liberálisokról egyre több hír jutott el Londonba. „Az általa képviselt párt (az 1848-as osztrák–német liberálisok) egy tisztességes hivatali kísérlet után kudarcot vallott a birodalom azon részének konszolidálásában, amelyet közigazgatásilag a gróf Beust által, a hivatalba lépésekor megvalósított megállapodás választott el Magyarországtól. A magyarok pedig éppen ezért erőteljesen támogat-

ták és támogatni is fogják ezt a megállapodást, hiszen számukra előnyös a Lajtán inneni kormány gyengesége, és ők is, mint az osztrák-németek, nagyon tartanak a szláv népeség birodalmon belüli politikai befolyásának növekedésétől.”²⁵

1871 kora tavaszán, amikor I. Ferenc József új kormányt nevezett ki (Hohenwart-kormány), s ennek összetétele mindenki számára nagy meglepetést hozott „... senki sem lepődött meg és jött zavarba jobban, mint gróf Beust, aki most kínosabb helyzetbe került, mint eddig bármikor, azáltal, hogy a kormány legfontosabb tagjai majdnem ismeretlenek számára, és úgy tűnik, hogy kinevezésüket teljesen titokban tartották Öccellenciája előtt”²⁶

A világpolitikában bekövetkezett változások — a Német Császárság létrejötte, Oroszország újbóli aktivizálódása a Balkán térségében — 1871 tavaszán abban az irányban hatottak, hogy valóban napirendre került az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájának újragondolása, majd átalakítása.

„... híresztelések terjedtek el arra vonatkozóan, hogy a magyar miniszterelnök (gróf Andrassy Gyula — a szerző) megpróbálta a császár gróf Beustról alkotott véleményét negatív irányban befolyásolni azáltal, hogy külpolitikájáról lekicsinylően nyilatkozott... gróf Andrassy nyilatkozatától függetlenül és annak ellenére, hogy a császár feltétlenül megbízott a gróf Beust-féle külpolitikában, a birodalom kancellárjának pozíciója nem tekinthető túlságosan szilárdnak, bár a néhány héttel ezelőtti helyzettel összevetve némi javulás tapasztalható.”²⁷

Belpolitika és kormányzat a Lajtán innen

Az angol nagykövetségről Londonba juttatott táviratokban legtöbbször a következő problémák fordultak elő: a nemzetiségi kérdés megoldatlansága, a kormányzat és a törvényhozás kérdése.

A birodalom területén élő nem magyar és nem német nemzetiségűek számára az államszervezet dualista átalakítása arra jelentett elsősorban példát, hogy ők is megpróbáljanak hasonló jogokért küzdeni, mint amilyeneket az uralkodó nemzetek kisajátítottak maguknak.

Lord Bloomfield szerint az Osztrák–Magyar Monarchia megszilárdításának talán legfontosabb feltétele a nemzetiségi kérdés megnyugtató rendezése lett volna, hiszen a törvényhozó tevékenység már-már lehetetlenné vált a cseh és lengyel magatartás miatt. A nagykövet jól tudta, hogy a megegyezés lehetőségeinek felkutatása nélkül nem lehetett tartós és kiegyensúlyozott kormányzás és törvényalkotás.

„Az Osztrák Birodalmat alkotó számos nemzet közül a három legjelentősebb kétségkívül a magyar, a szláv és a német; a birodalom területén természetesen más nemzetek is élnek, de ezek, a birodalmi kormányval való kapcsolatuk szempontjából, kevésbé érdekesek. Magyarország megbékéltetését követően a Lajtán innen továbbra is megmaradt egy konfliktus, a német és szláv népek harca a hataloméért. A németek kilencmillió, a szlávok pedig tizenötmillió népességet képviseltek. Ebben a konfliktusban a szlávok számára előnyt jelent számbeli fölényük és jövőbeli lehetőségeik, a németek pedig kulturális fölényrel és vagyonnal rendelkeznek. Mivel egészen a mai napig a németek bizonyultak a Birodalom messze legintelligensebb, leggyakorlatiasabb és legerőteljesebb népének, ezért alakult úgy, hogy a térség ipari termelésének egészével ők rendelkeznek, s mivel eddig övük volt a törvényhozás feletti ellenőrzés kizárólagos joga, s

magától értetődő módon, a törvényhozásra a gyártulajdonosok szempontjából legkedvezőbbnek ítélt védő jelleget kényszerítették. A birodalom kevésbé fejlett népei (legnagyobb számban a szláv népek különböző csoportjai) azonban, miután csak nagyon jelentéktelen mennyiségű vagy egyáltalán semmi tőkét nem fektettek be a manufaktúrákba, természetesen a fogyasztói érdekeket képviselték. Addig amíg a számbeli kisebbségben lévő német népesség sajátította ki a birodalom adminisztrációs/közigazgatási irányítását, pénzügyi érdekeinek természetellenes érvényesítése csak egyike volt a legfelső hatalom birtoklása előnyeinek. A dualista rendszerű kormányzat létrejötté azonban megfosztotta az ausztriai németeket egyéb más kiváltságaiktól, s ezzel együtt még az a veszély is fenyegetett, hogy végül hatalomra jut a számbeli többség, s az ő érdekeik, a fogyasztói érdekek, szemben állnak azzal a védőrendszerrel, amelyet, a birodalomhoz való kötődés képében, az ausztriai manufaktúra-tulajdonos a legfontosabbnak ítélt. Ezért tehát, ha Ausztria kereskedelmi rendszere hirtelen asszimilálódna Észak-Németországhoz, ennek a birodalomnak (melyben létezik egy erős liberális párt) a német lakossága azon hatalom felé mozdulna el, amely, a jelenlegi teljhatalmú kormánya ellenére, a német demokrácia versenypályáját jelenti. Bár a védőrendszernek előbb vagy utóbb meg kell szűnnie, az ausztriai kormány ebben a pillanatban nem idegenítheti el a birodalom német alattvalóit a szláv tartományok iránt tanúsított, a belső közigazgatás valamennyi egyéb kérdését érintő, magatartással... Csehországban, a csehek valamennyien tartózkodtak a legutóbbi választásokon való részvételtől. Így tehát a németek képviselték a tartományt — s bár Csehország képviselte teljes a Reichsratban, a csehek mégis úgy ítélik meg, hogy ez a tartomány teljesen félreértelmezett képviselte, hiszen a csehek mindeddig, részben saját elhatározásuknak köszönhetően, kimaradtak ebből a képviseletből. Ez a tényállás meglehetősen kínos, és ha továbbra is így marad, akkor veszélyes is.

Galíciában azonban, pont ellenkezőleg, a túlnyomó többséget képviselő lengyelek készségesen küldték képviselőiket a Reichsratba. Ám az ezeket a képviselőket küldő lengyelei tartományi gyűlés határozatokat nyújtott be — nem a Parlamentbe alkotmányosan megválasztott képviselőikön keresztül, hanem — egyenesen a kormányhoz, mely határozatokat jelenleg, „galíciai határozatok” néven tartják számon, s ezek a határozatok rendkívül kínosnak bizonyultak mind a kormány, mind pedig a törvényhozás számára.”

Lord Bloomfield így jellemzi a birodalom másik uralkodó nemzetének, a németnek, lehetőségeit: „Az ausztriai törvényhozás jellegében, mivel azt a Lajtán innen jelenleg túlsúlyban lévő német középosztály hatalma határozza meg, a legmeglepőbb jelenség az az ellentmondás, amely a törvényhozáson belüli kereskedelmi és politikai irányzatok között mutatkozik.

Akkor amikor a Birodalom gazdasági rekonstrukciójára, amely igen kívánatos volna a közeljövőben, nem történnek kísérletek, a társadalom teljes politikai struktúrájának átalakítása szinte példa nélküli gyorsasággal és teljességgel ment végbe; és ugyanez a törvényhozás, amely változatlanul a legjogtalanabb kereskedelmi rendszert támogatja és továbbra is rendületlenül fenntartja a legművi ipari monopóliumokat, valamennyi politikai monopólium ellen háborút hirdetett, néhány év leforgása alatt a teljes mértékben konzervatív arisztokrácia oldaláról semmiféle ellenállást nem tapasztalva és a közismerten nagy hatalommal rendelkező egyház részéről semmilyen ellenállást nem tapasztalva olyan intézkedéseket léptettek életbe, amelyek mellett az előrehaladott reformer nagyon keveset vagy semmit sem követelhetett a politikai szabadság érdekében.”²⁸

A cseh és lengyel igényekről több helyen is olvashatunk Lord Bloomfield beszámolóiban; s a cseh politikusok történeti jogokra való hivatkozását (a magyarokéval ellentétben) alaptalannak és jogtalannak ítéli a brit diplomata: „Nem tudom megítélni, hogy helyesen értékelte-e báró Beust a cseh ellenzék természetét, de Ausztria szláv népességének szándékában áll megnehezíteni az alkotmányozó munkát és rá akarják bírni a kormányt arra, vegye figyelembe azon követeléseiket, hogy Magyarországgal egyenlő bántásmódban részesüljenek, engedélyt kapjanak autonóm intézmények létrehozására és gyakorolhassák az általuk az ősi cseh királyság jogainak tekintett jogokat.”²⁹ „Ebben a pillanatban legjelentősebbek a csehek és szlávok által előterjesztett igények, hiszen a horvátországi nehézségek Magyarország megbékéltetésével elrendeződtek. A galíciai és cseh képviselők jelenlegi követeléseit kétségkívül könnyebb lesz elfojtani, mint Magyarország esetében, ahol az ország Alkotmányos Pártja kitartóan és hatásosan támogatja a képviselőket; s a jogegyenlőség, amelyet a csehek kívánnak megteremteni Szent Vencel koronájának és Szent István koronájának „jogai” között, enyhén szólva kétséges történelmi alappal rendelkezik.”³⁰ „... két tény világosan látható. Az első és legfontosabb tény az, hogy a német párt, jóllehet túl gyenge saját politikájának megvalósításához, minden más megoldást ellenezni fog; a második tény pedig a birodalom kancellárjával, mint mindezen szerencsétlenségek okozójával szemben megnyilvánuló egyöntetű gyűlölet izzása és a bizalmatlanság.”³¹

S végül: „Mindössze arra hívom fel a figyelmet, hogy a fehérhegyi ütközetben, amelyre, úgy tűnik, a „Cseh Párt” jelenlegi követeléseit alapozza, a csehek ahelyett hogy biztosították volna, teljességgel elvesztették összes nemzeti jogaikat és kiváltságait.”³²

Mindkét nemzet szempontjából fontosak voltak azok a gazdasági kötelékek és lehetőségek, melyek biztosítva voltak számukra a birodalom keretein belül. Ezért: „Első pillantásra nem könnyű megítélni, mit is akarnak valójában elérni az ausztriai csehek és lengyelek ... Csehország és Galícia gazdasági felvirágzása annak függvénye, hogy zavartalan kapcsolat álljon fenn ezen tartományok és egy nagy birodalom között, ám ha ezek a birodalom vagy a birodalommal fennálló kapcsolatok felbomlanának, egyik tartomány sem tudna önállóan és független államként létezni ... Ha az osztrák birodalom darabokra hullana, akkor a Csehország népességének egynegyed részét (vagy még ennél is nagyobb hányadát) képviselő németiség a birodalom egész németiségével együtt egy nagy német konföderációban vagy birodalomban olvadna össze — s ez az államalakulat vagy Poroszország védelme, vagy fennhatósága alá kerül. A nemzeti párt érdeklődésének tárgyát képező szláv tartományok, úgy tűnik, hogy eleinte biztosítanák saját nemzetük számára a politikai befolyás és nemzeti összetartozás megfelelő mértékét ... s mikor eljön az idő, lehetővé kell tenni számukra, hogy más rokon népekkel együtt, és szövetségben vagy unióban Magyarországgal, létrehozzanak egy nagy szláv konföderációt; s a Habsburg-háznak örömmel kell elfogadnia, német birtokainak elvesztése miatt, bármilyen feltételek mellett azt a hatalmat, amelyet ezek a népek számukra, saját feltételeik mellett, kompenzációként felajánlanak.”³³

Lord Bloomfield liberális nézeteinek ad hangot az egyházpolitikai csatározásokról szóló jelentéseiben. Nagyra értékelte a Beust és a liberális többségű képviselőtestület által, az egyház és állam szétválasztásának kérdésében tanúsított bátorságot. Úgy vélte, hogy az egyházi hatalom túlsúlya vagy aránytalanul nagy befolyása az államügyekben, a társadalom fejlődésének gátló tényezője.

1867 nyarán és őszén a polgári házasság elismerése körüli viták, az egyházi iskolák népoktatásban elfoglalt helyének felülvizsgálata és az 1855-ben a Vatikánnal megkötött konkordátum újragondolása foglalkoztatta leginkább a közvéleményt. „A konkordátum revíziójának kérdésével kapcsolatban ... fordításban mellékelek két, a »Vaterland« c. újságban (a bécsi feudális párt lapja) megjelent cikket; a cikkek gondos tanulmányozása során kiderül, hogy a közvéleményt megnyerték a jelenleg érvényben lévő szabályozás módosítása ügyének. Mellékelek egy másik fordítást is, ugyancsak ebben a tárgyban, a kormány lapjának, a »Debatte«-nek egy cikkét.”³⁴ Lord Bloomfield arról is beszámol, hogy a tervezett egyházi törvényekkel kapcsolatban huszonöt vezető főpap nyilatkozatot intézett az uralkodóhoz, melyet több lap is közölt: „... ezen állásfoglalás túlzó és megengedhetetlen hangneme újra megerősítette a közvélemény Egyházi Párt-ellenes érzését, és a Birodalmi Gyűlés alsóházában megszilárdította azt a szándékot, hogy a konkordátum gyors revíziójára és az Ausztriában jelenleg megvalósuló liberális intézményekkel (1855 — a szerző) való összehangolására van szükség.”³⁵

A kormány új iskolatörvénye ismét alkalmat adott az állam és egyház közötti csatározásokra. „Az Egyház valószínűleg örökre elveszítette a konkordátum elvesztésével azt a fölényt, amelyet évszázadokon át élvezett ebben a birodalomban ... az Egyház erőteljesen küzdött az elvesztett »terület« minden egyes »centiméteréért«, s most a Klerikális Párt jelszava nem a »hatalmi fölény«, hanem a »szabadság«, mely az ő értelmezésük szerint az állam által a birodalomban jelenleg létező szabadságokkal teljesen összeegyeztethetetlennek ítélt befolyás megszerzésének szabadságával egyenlő.”³⁶

Az egyház és állam kapcsolatának rendezését és egyeztetését így látja a brit diplomata: „Magától érthetődő, hogy egy olyan archaikus és bonyolult társadalomban, mint amilyen Ausztria, semmiféle nagyobb politikai átalakulás nem valósulhat meg anélkül, hogy az ne érintené az egyház helyzetét, végső fokon pedig a klérus politikai kiváltságait. Ily módon a politikai kérdések hamarosan egyházi kérdésekké válnak, s ez megfordítva is érvényes. A politikai szabadság fejlődésének azon a fokán, amelyre Ausztria most elérkezett, az egyház és az állam nyílt konfliktusban állnak egymással. Én magam nem hiszem, hogy az eredmény hosszú távon kétséges lehet ... a korona, a parlament és a nép kétségkívül egységes állásponton vannak a hierarchia követeléseivel szemben. Továbbá, mivel a klérus szociális szerepe az államban hagyományosan konzervatív és nyíltan a törvény ellenfelének vallja magát s az anarchia hajnalának, nyilvánvaló, hogy az egyház ügye kezd reménytelenné válni.”³⁷

Magyarország angol szemmel

Magyarországnak a dualista rendszerben betöltött szerepéről és jövőbeli lehetőségeiről gyakran olvashatunk a brit Külügyi Levéltár iratanyagában. Az Osztrák—Magyar Monarchia nagyhatalmi helyzetének legfőbb biztosítéka és alapja a kiegyezésre mondott magyar „igen” volt, s ezt nagyon pontosan észlelték Londonban is. 1867 tavaszán és nyarán, amikor a két birodalomrész együttműködése megvalósíthatónak látszott, a nagykövet így jellemezte a helyzetet: „... pillanatnyilag minden kedvezőnek tűnik a Beust-féle politika számára Magyarországon ... minden ésszerű engedményt megtesz Magyarországnak azért, hogy megvalósítsa a birodalmat alkotó különböző népek (various races) egy képviseleti rendszerben történő egybeolvasztását ... Ő (Beust — a szerző.) nyilvánvalóan számít a magyarok megértésére az ügy érdekében ...”³⁸

A nagykövet időnként aggódva számolt be a magyarok „örök ellenzékiességéről”, bé-kéltlenségéről, s el is túlozta ezeket a problémákat, és túlértékelte azt a veszélyt, amelyet a nemzeti különállás hívei jelenthettek a kiegyezést megelőző és az azt követő években: „... és az ellenzék is megerősödött, amely azt gondolja magáról, hogy még elég erős ahhoz, hogy akadályozza a kormány munkáját és a szélsőséges párt törekvéseiből sokat megvalósítson.”³⁹

S ugyanebben a témában: „... tekintettel a magyarok féltékenységre és attól való vonakodásukra, hogy az uralkodó személyén kívül bármi más intézmény közös legyen Ausztriával, vajon elfogadható lett volna számukra egy másik személy kancellárrá történő kinevezése?”⁴⁰

1867 májusának végén több probléma is kikristályosodott a kiegyezéssel kapcsolatban: mi lesz ha a horvátok nem akarnak magyarok, a csehek pedig németek lenni, gondolkodott el a brit diplomata: „... kevésbé lehet kétséges, hogy amennyiben az osztrákok birodalma valaha is alkotmányos alapokon szerveződik újjá, ez csak úgy válik lehetségessé, hogy a kisebb nemzeteket erővel beolvasztják az erősebbekbe, hiszen lehetetlen egyenlő jogokat biztosítani számukra, hacsak nem egy despotikus kormány alatt...”⁴¹

Az 1869-es választási küzdelmeket is aggodalommal követte nyomon Lord Bloomfield Bécsből: „A 'szélsőbal' vagy Radikális Párt váratlan sikereket ért el néhány olyan körzetben, ahol a kormány jelöltjei jelentős mértékben alulmaradtak ... gróf Beust még azt is mondta nekem, hogy a parasztok közül többen elővették azokat a papírpénzeket, amelyeket 1848-ban a Kossuth-kormány bocsátott ki, s ők is a Radikális Párt jelöltjeire szavaznak azt remélve, hogy pénzük újra felhasználható lesz.”⁴²

A nagykövet egy érdekes összehasonlítást is tesz: „Magyarországot gyakorta nevezik a Habsburg Birodalom Írországának ... Bárhogya is legyen, a külföldi megfigyelő szemében a magyar nép semmivel sem emlékeztet olyan erősen az írekre, mint a parlamenti választások harcias elevevényével ... sok jelöltet meggyilkoltak és még többet súlyosan megsebesítettek ... és nem férhet kétség ahhoz, hogy Magyarországon a választási zavarások elérték azt a fokot, melyet egyetlen kormány sem hagyhat figyelmen kívül, még a hatalom oltalmát élvezve sem.”⁴³

Magyarország dualizmuson belüli térnyerésének lehetősége sokat foglalkoztatta az angol politikusokat, hiszen ennek megtörténte bel- és külpolitikai bonyodalmakhoz vezethetett. Úgy érezték, hogy mivel a kancellár a birodalom egyik alappillérét képező magyar nemzetnek sorra engedményeket tett, ezzel feloldhatatlan ellentmondáshoz jut majd el, hiszen ezzel saját bázisát, a német liberálisokat, kényszerült gyengíteni, s ezáltal politikája egyre népszerűtlenebbé válik körükben. A problémák tehát „a nagy és egyre sűrűsödő félelem, a német politikusok körében, Magyarország befolyásának túlsúlyától ... A Német Párt abbéli tehetetlensége, hogy korlátozza ezt vagy szembeszegüljön ezzel a befolyással a közös ügyekkel kapcsolatos megállapodás vitás kérdéseiben”⁴⁴ Azt is látták azonban, hogy a növekvő magyar tekintély eltérő külpolitikai érdekek kifejezésének kedvezhet, és ez a Monarchia egészének külügyi irányváltoztatását eredményezheti. Magyarország földrajzi helyzetéből adódóan a nagyobb balkáni aktivitás és a keleti kérdésben határozottabb lépések megtétele következett annak ellenére, hogy — és ezt megnyugvással szemlélték Londonban — a kiegyezést követő években kétség sem férhetett ahhoz, hogy Magyarország számára létfontosságú az európai béke fenntartása, és még a porosz politikusok szíréhangjai sem tudták kalandorakciókra csábítani a meghatározó politikusokat, de a közvéleményt sem.

„Van szerencsém csatolni egy cikket a Pester Lloydból, amely azt fejtegeti, milyennek látják Magyarországon az Ausztria és Poroszország közötti kapcsolatokat; a cikk azt is igyekszik bemutatni, hogy ennek a királyságnak alapvető érdeke a béke fenntartása.”⁴⁵

Néhány héttel később: „A csatolt cikk a Pester Lloyd független folyóiratból származik. A cikk írója a porosz sajtó hangneméből feltételezi, hogy Bismarck gróf politikájának egyik célja ellenségeskedést szítani Ausztria és Magyarország között; erőteljes hangsúllyal állítja, hogy ennek a politikának Magyarországon nincs esélye a sikerre.”⁴⁶

Nagy-Britannia és az Osztrák—Magyar Monarchia külpolitikai kapcsolatai

1867 áprilisában az újra felizzó porosz—francia ellentétek idején körvonalazódó brit magatartás általánosítható az egész korszakra. Mint ez, a Lord Bloomfield és F. F. von Beust között lezajlott döntő fontosságú beszélgetés során is kiderült, Nagy-Britannia a konfliktus idején óvatos és tartózkodó, igyekszik nem vállalni semmiféle véglegesen elkötelező szerepet. A nagykövet érvelése tipikus és megalapozott, a jelen és nem a jövő esetleges komplikációira és hatalmi konstellációira összpontosít. Úgy véli, hogy mivel Anglia egy világbirodalom rendjéért felelős, ezért legfőbb érdeke a béke megőrzése és fenntartása, s mivel a beszélgetés idején még tart ez a béke, Bloomfield szerint felesleges pánikba esni. Beust azonban a porosz—francia háború rémével ijesztgeti a brit diplomatát, s azt is megemlíti, hogy háború esetén, szerinte, az orosz lépések sem fognak elmaradni Keleten, s mindezeket figyelembe véve szövetséget, együttműködést ajánl Nagy-Britanniának, remélve, hogy ezáltal a szigetország hátat fordít majd eddigi „elszigeteltségi politikájának”. „Beust azt mondta, hogy véleménye szerint Anglia és Ausztria érdekei azonosak ... Ausztria nem kíván csatlakozni sem Németországhoz, sem pedig Franciaországhoz ... Azt is megjegyezte, úgy véli, hogy a jövőre vonatkozóan mind Angliának, mind pedig Ausztriának érdekében állna valamiféle titkos megállapodás létrehozása ...”⁴⁷ Lord Bloomfield tisztában van azzal, hogy Ausztria számára fontos tényező a kontinens nyugati felének nyugalma, hiszen így Kelet-Európa felé fordulhat, hogy megakadályozza az oroszok térnyerését a Balkanon. Beust azonban attól is tart, hogy amennyiben semleges álláspontra helyezkedik az európai konfliktusban, esetleg utána magára marad. „Nincs kétségem arra nézve, hogy Anglia arra fog törekedni, hogy távol tartsa magát a kontinensen felmerülő problémáktól, mindaddig amíg ez lehetséges ... világos az is, hogy Beust a Nyugaton esetlegesen kialakuló bármiféle konfliktusokban való aktív részvétel elkerülésére törekszik; ugyanakkor azonban aktív szerepvállalásra készül Európa keleti részén abban az esetben, ha Oroszország kihasználná a Nyugaton várható komplikációkat arra, hogy megkísérelje megvalósítani a Török Birodalommal kapcsolatos — régóta dédelgetett — álmait.”⁴⁸

Néhány nappal e beszélgetés után Lord Bloomfieldnek alkalmá nyílt a császárral való találkozásra egy koncerten, s itt is nagyon mértéktartóan nyilatkozott az angol aktivitással kapcsolatos császári reményekkel kapcsolatban: „A császár kifejezést adott abbéli reményének, hogy Anglia nem határolja el magát a kontinens ügyeitől oly mértékben, ahogyan azt a múltban tette néhány évig, hanem elfoglalja korábbi helyét a nagyhatalmak között, és gyakorolja azt a befolyást, amely oly hasznos volt, és amelyre oly nagy szükség volna a jelenlegi válságban ... Azt válaszoltam, Ófelsége a Királynő kor-

mánya által folytatott politika olyannyira élvezi Anglia népének helyeslését, hogy nehéz volna eltérni ettől az irányvonaltól, de abban is biztos vagyok, hogy amennyiben a kormány (az angol kormány — a szerző) befolyása szükséges a béke és megbékéltetés érdekében, akkor az a jövőben nem fogja megtagadni szolgálatát ilyen célok érdekében.”⁴⁹

Az Angliával kötendő szoros szövetség terve nem valósult meg, az általunk vizsgált korszakban azonban találkozhatunk a két nagyhatalom egymás iránti jóindulatú megnyilvánulásainak sokféle esetével.

Miksa tragikus halála Mexikóban (1867. június 19-én kivégezték) növelte az uralkodói szolidaritást a két európai dinasztia között. Ausztria felajánlotta a segítségnyújtást az Indiával megteremtendő távírkapcsolat kiépítésében. Az oroszországi angol nagykövet, Beust kifejezett kérésére, nem jelent meg egy pánszláv konferencián...⁵⁰

Történetek természetesen apró incidensek is, melyek beárnyékolják a két ország viszonyát. 1869-ben osztrák államkötvényeket birtokló brit állampolgárok vártak kárpótlást a Monarchia kormányától, s követelésük nagy fejtörést okozott az angol nagykövetnek és Beustnak egyaránt.⁵¹

A „keleti kérdés”

A megismert dokumentumok alapján, úgy véljük, hogy van néhány fontos azonosság a Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia által képviselt keleti politikában.

Az angol állásfoglalás lényege az, hogy ebben a térségben is a kivárás és a be nem avatkozás politikáját kell folytatni. Ennek a politikának lényeges eleme a Török Birodalom életben tartása és annak elkerülése, hogy Oroszország vagy Franciaország lépjen a Török Birodalom helyére a világnak ezen a részén. Az angol diplomácia eszközei a nemzetközi konferenciák voltak, és azon elv következetes betartása, hogy igyekeztek nem bátorítani és támogatni a keleti birodalom felbomlasztására törekvő erőket.

Nyilvánvaló, hogy a megszerveződő Osztrák–Magyar Monarchia számára egyéb szempontok is felmerültek. A Török Birodalom fenntartása és megőrzése a felbomlástól ennek a politikának is lényeges, bár nem döntő célkitűzése volt, s az események hatására ez az elképzelés erőteljesen módosult, hiszen a balkáni helyzet változékonysága és a Török Birodalom stabilitásának hiánya miatt a Monarchia folyamatos és fokozódó aktivitásra kényszerült ebben a térségben. Valószínű az is, hogy a soknemzetiségű Török Birodalom bomló állapota a Monarchia vezető politikusai számára az ő birodalmuk jövőjének egyik lehetőségét vetítette előre. A keresztény (szláv) lakosság védelme, az orosz befolyás ellensúlyozása, a saját befolyás kiterjesztésének lehetősége mindinkább a Monarchia politikusainak érdeklődését is felélesztette. Ez a figyelem és érzékenység annál inkább indokoltnak tekinthető, mivel fennállt annak a lehetősége, hogy a balkáni erőviszonyok esetleg a Monarchia számára kedvezőtlenül fognak átrendeződni.

Lord Bloomfield világosan látta 1867-ben, hogy a Balkán térségében Ausztria fokozódó aktivitásával kell számolni. A krétai görög lakosság törökellenes felkelésének (1866 nyarán tört ki) idején körvonalazódott az ebben a térségben jellemzővé vált angol és osztrák magatartás.

A brit nagykövetet meglehetősen váratlanul érték Beustnak az angol aktivitásra, a fokozottabb angol beavatkozásra és a közös fellépésre irányuló türelmetlen kérdései: „Báró Beust sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy Anglia változatlanul kevés hajlandóságot mutat a keleti kérdésben való aktívabb szerepvállalás kérdésében.”⁵² „Öccellen-

ciája ismét kifejezte az elmúlt héten már kifejtett azon reményét, hogy Angliával együttműködve rábírja a Portát, hogy az minden lehetséges engedményt megtegyen a keresztény lakosságnak annak érdekében, hogy elkerülhető legyen a robbanás a Török Birodalomban.”⁵³ „Megjegyeztem báró Beustnak, hogy némiképp meglepett az, hogy Ausztria teljesen feladja hagyományos törökországi politikáját, s hogy ez a gyökeres változás engem teljesen váratlanul ért, s az az elszántság is, amellyel a görögök érdekeit támogatni látszik...”⁵⁴

Az angol állásfoglalás e kérdésben is teljesen egyértelmű, s Kréta kapcsán Lord Bloomfield így fogalmaz a görög uralkodó előtt (a görög királyi pár 1867 novemberében látogatást tett Bécsben): „...Mint Törökország egyik szövetségese és barátja, annak belső ügyeit tekintve Anglia nem térhet el a be nem avatkozás politikájától...”⁵⁵

Az átmeneti megoldást a krétai görög lakosság sorsát illetően az 1869-es párizsi nagyhatalmi konferencia jelentette (1869 január), bár a tárgyaló feleknek nem lehettek különösebb illúzióik a megállapodások tartósságát tekintve, hiszen ezek értelmében a török uralom továbbra is megmaradt a szigeten, az osztrák–magyar fél viszont szélesebb összefüggésben kívánta szemlélni a keleti kérdést: „Őexcellenciája (Beust — a szerző), úgy tűnt, most elfogadja és érvényesnek tekinti Méltóságod⁵⁶ táviratának érvelését, és még vitatkozni sem próbált a benemavatkozási politika kérdésében, nem úgy mint néhány nappal előbb, amikor 1867-es programjára hivatkozott. Most azonban úgy vélte, hogy a távirat sok olyan dolgot tartalmaz, melyek kedvező hatást gyakorolhatnak a keleti kérdés kezelésében. Úgy tűnik, hogy gróf Beust hajlandó teljes mértékben a párizsi konferencia rendelkezéseinek megfelelően cselekedni és igyekszik nem megzavarni a nagyhatalmak között fennálló harmóniát.”⁵⁷

A nagykövet ezzel kapcsolatban a következőket mondta Beustnak: „... nekem úgy tűnik, hogy a nagyhatalmaknak egységesen és szilárdan ragaszkodniuk kell a nyilatkozathoz (a párizsi konferencia nyilatkozatához — a szerző.); valószínűnek tartom, hogy idővel békés megállapodás alakul ki...”⁵⁸

Az angol külpolitika számára a másik fontos kérdés — mivel a Török Birodalom gyengesége miatt reális lehetőségnek tekintette annak felbomlását — a balkáni átszerveződés volt. Különös tekintettel arra, hogy milyen lesz a kapcsolat Ausztria és Oroszország között. Oroszország és Franciaország keleti, balkáni térnyerése sem Nagy-Britannia sem pedig az Osztrák–Magyar Monarchia számára nem volt, nem lehetett elfogadható. Az érdekazonosságból azonban még nem következik együttműködés: „... Ausztria látja, hogy Oroszország minduntalan intrikál; és ha valaha a Török Birodalom darabokra hullik, Ausztria biztosan szembekerül majd Oroszországgal, ezért a tőle telhető legnagyobb erőfeszítéssel igyekszik majd egy részt biztosítani magának a „beteg ember” örökségéből. Ausztria tehát saját létezésére nézve veszélyesnek tartja, ha Oroszország, illetve szövetségesei lesznek Törökország kizárólagos örökösei Európában. Nem férhet kétség ahhoz, hogy Ausztria egy napon arra fog törekedni, hogy annektálja a vele határos török tartományok egy részét, mindemellett jelenleg a nyugati hatalmak segítségét várja a szerbiai és makedóniai helyzet konszolidálásához, mindaddig, amíg van remény arra, hogy ezek az államok választalat képeznek az orosz terjeszkedéssel szemben.”⁵⁹

Néhány héttel később Lord Bloomfield Beust kancellár szavait idézi egyik jelentésében: „... arról is beszélt, hogy nem szabad szem elől tévesztenünk a szláv lakosság érdekeit. Éppen ezért úgy gondolta, elérkezett az az idő, amikor a legokosabb megváltoztatni Ausztria Törökországgal szembeni politikáját. Közbevetettem, hogy lehetséges, hogy

Törökország 'beteg', de az is lehet, hogy még hosszú ideig életben marad és — a birodalom fenntartása érdekében alkalmanként megnyilvánuló igyekezet esetében — évekig is létezhet annak ellenére, hogy Oroszország és Franciaország szakadatlan erőfeszítéseket tesz meggyengítésére ... lehet, hogy sor kerül megegyezésre Franciaország és Oroszország között Törökország felbomlásakor, de az is lehet, hogy nem; ám ha eljön az idő, Nagy-Britannia kész aktív szerepvállalásra Keleten..."⁶⁰

Ezekben a napokban Beust utasítja a londoni osztrák követet, Apponyi grófot, hogy beszéljen a külügyminiszterrel, és sürgesse Őfelsége, a királynő kormányát törökországi politikájának újragondolására ... Az ő (Beust — a szerző.) elképzelése az, hogy Oroszország befolyása gyorsan terjed és óriásivá terebélyesedhet ... Én csak azt tudtam megismételni, amit már néhány nappal ezelőtt is közöltem, mi Törökországban és másutt is, a be nem avatkozás politikáját folytatjuk ..." ⁶¹

Különösen érdekes Lord Bloomfield 1867. október 31-i távirata, amelyben annak a személyes meggyőződésének ad hangot, hogy az Osztrák—Magyar Monarchia és Oroszország közötti romló viszonyokért a felelősség az orosz felet terheli. Ezt a véleményét a brit nagykövet a bécsi orosz nagykövet előtt fejtette ki: A kapcsolatok „helyzete semmiképpen sem kielégítő. Azt is kifejtettem neki, hogy ez főként a pánszláv mozgalomnak tulajdonítható, amely Ausztria legfőbb érdekei ellen irányul, és megnehezíti számára az általa végzett alkotmányozó tevékenységet. A pánszlávok ugyanis minden tőlük telhetőt megtesznek annak érdekében, hogy megakadályozzák a birodalom pártjai és nemzetiségei egyetértésének létrejöttét, amin pedig a kormány is fáradozik.”⁶² Szintén a két fél közti bizalmatlanságot jelzi ez, a Beustot a szerbiai és montenegrói intrikákkal kapcsolatban idéző jelentés: „...láthatóan nem kételkedik ezek komolyságában és főként orosz ügynököknek tulajdonítja őket.”⁶³

Egy évvel később még mindig a krétai események hatása és a balkáni helyzet ingtagsága határozta meg a keleti politikát. Lord Bloomfield a volt bécsi orosz nagykövettel, Stackelberg gróffal beszélgetve ismerkedett az orosz állásponttal: „Nyilvánvaló, Stackelberg gróf e tárgyban tett kijelentésének szellemisége Szentpétervárról eredeztethető, és Oroszország azt a látszatot kívánja kelteni, hogy Ausztria aktívan részt vesz a Török Birodalom egyes tartományaiban élő keresztény lakosság izgatásában, ugyanakkor teljességgel visszautasítja a segítség szükségességének elismerését, hogy Krétán az autonómia alapelve érvényesüljön, és ugyanígy a Török Birodalom más részein is, melyek, az orosz várakozásokkal összhangban, fokozatosan leválnak majd a szultán európai domíniumairól. Úgy beszélt, ahogy minden orosz tenné: szerintük Törökország végső haláltusáját vívja, és abban hisznek, hogy még barátai segítségével sem képes életét jelentősen meghosszabbítani.”⁶⁴

1868—1869 folyamán a balkáni helyzet instabil volta és veszélyessége ellenére az osztrák—magyar külpolitika, vállalva időnként a háború kockázatát is, a keleti politikában mindinkább a diplomácia eszközeinek felhasználására, és ezek segítségével a status quo fenntartására törekedett. Mindezt a külföldi megfigyelők is észrevették, s Lord Bloomfield jelentésében a következőket olvashatjuk a boszniai helyzettel kapcsolatban: „Titkos forrásból értesültem ... hogy nyilvánvaló egyetértés alakult ki ebben a kérdésben, nemcsak Törökországgal, hanem Franciaországgal is ... Ausztria kész katonai segítséget nyújtani Törökországnak, amennyiben Törökország igényli ezt ... ugyanakkor azonban nincs okom azt feltételezni, hogy Ausztria ebben a pillanatban túlzottan kívánja az aktív fellépést a keleti ügyekben; ezért azt gondolom, amit Ausztria el akar érni és remél, az a béke és a status quo fenntartása.”⁶⁵

A Bécs—Konstantinápoly vasútvonal kiépítése is, a nyilvánvaló gazdasági előnyök mellett, Törökország nagyobb biztonságát volt hivatva megteremteni. „Itt úgy vélik, hogy ha a vasúthálózatnak ez a vonala kiépül, az a béke garantálását jelentené azáltal, hogy megfelelő feltételeket biztosítana katonai egységek könnyű és gyors szállítására. Nyugat-Európából Törökország védelmére, bármely olyan esetben, ha Oroszország újra háborúval fenyegetné az Ottomán Birodalmat.”⁶⁶

A balkáni változásokban mind az osztrák, mind az orosz fél nagy veszélyeket és nagy lehetőségeket látott és igyekezett az eseményeket saját hasznára fordítani. Ilyen összefüggésben vetődött fel Mihály szerb herceg meggyilkolását követően az utódlás kérdése a kancellár és a nagykövet megbeszélései során: „... (Beust) azt a bizalmas észrevételt tette, hogy nem volna ellenére Szerbia, Moldova és Havasalföld uniója Hohenzollern Károly herceg uralma alatt ... határozottan ellenzi azonban Miklós montenegrói herceget, attól tartva, hogy az ő jelölését Oroszország támogatja. Én azt válaszoltam, hogy véleményem szerint nagyon valószínűtlen, hogy a szerbek Károly herceget választanák jövőbeli uralkodójuknak vagy hogy szívesen látnák országuk kormányát Moldova és Havasalföld fejedelemségeivel egyesítve, a két nép közötti szeretetből fakadó együttérzés hiányában.”⁶⁷

A román fejedelemségekkel kapcsolatos események újra meg újra megzavarják a Monarchia és Oroszország viszonyát. Beust tájékoztatta az angol diplomatát a legújabb fejleményekről: „Zavargások törtek ki a 'provinciákban', melyeket a zsidókérdés idézett elő; komoly katonai összeütközésekre is sor került. Öexcellenciája kijelentette, hogy olyan nagy zűrzavar uralkodott az országban, hogy orosz beavatkozástól kellett tartania, és meglehet, csapatainak bevonulásával is; ha ez a helyzet alakul ki. Ausztria nem maradhat tétlen, s úgy érezné, neki is kötelessége katonai ellenőrzés alá venni a Fejedelemség egyes részeit.”⁶⁸

Lord Bloomfield általában nem bízik az orosz jóakaratban, ezt bizonyítják következő gondolatai is, melyek Albert főherceg és II. Sándor, a varsói békét elősegítő találkozásával kapcsolatban fogalmazódtak meg: „Beust gróf mondta nekem, hogy ő hisz abban, hogy ez a találkozó a két dinasztia közti jó kapcsolatok kialakulása felé mutat, és hogy a főhercegnek nagy örömet okozott, hogy az orosz cár a Szent György katonai rend nagykeresztjét adományozta neki.”⁶⁹ A nagykövet nem állhatja meg Beust utolsó szavaira azt a megjegyzést tenni, hogy a nagyherceg ugyanazt kapta a cártól Custozzáért, amit a porosz király Königsgrätzért ...⁷⁰

1870-re mindenki számára világossá vált, hogy Magyarországnak eltérő érdekei vannak a keleti politikában. A kancellárra hivatkozva ezt a kérdést így látja az angol megfigyelő: „A magyar miniszterelnök sok honfitársához hasonlóan aggódik — Beust szerint — Ausztriának a szlávok közti befolyásának kiterjesztése miatt. Szerintük Ausztriában azt képzelik, hogy egy napon országuk képes lesz Oroszországgal vetélkedni ezekért a területekért. Beust gróf az ügyet teljesen más megvilágításban látja, és minden lehetőséget megragad arra, hogy támadja ezeket a véleményeket. Úgy véli, hogy amennyiben közös adminisztrációs rendszer jön létre Szerbia és Bosznia-Hercegovina között, ez csak Oroszország számára volna előnyös, hiszen annak célja hatalmát az Adriai-térség irányában kiterjeszteni, ám ezzel súlyosan megsértené Ausztria érdekeit.”⁷¹

Az európai kisállamok sorsa 1867 és 1871 között

1867 áprilisában az európai kisállamok helyzete került a nagyhatalmak érdeklődésének homlokterébe. A porosz—francia ellentét elmélyülésének háttérében a Luxemburgban állomásozó porosz csapatok sorsa és az ország jövőjének kérdése állt. Mivel a luxemburgi hercegség tagja volt az 1815-ös, Napóleon elleni koalíciónak, ezért porosz csapatok állomásoztak területén. III. Napóleon azonban, az 1866-os porosz sikereket ellensúlyozandó, szerette volna bekebelezni a kis hercegséget. Az angolok megijedtek, mi lesz, ha Franciaország lábbal tiporja az 1815-ös határmegállapodásokat? A vitás kérdések rendezésére ült össze a londoni konferencia 1867 májusában; a tárgyalások eredményeként a porosz hadsereg egységeit kivonták Luxemburg területéről, és elfogadták a hercegség semleges státuszát.⁷²

Az angol és osztrák állaspontok között egyetértés mutatkozott abban, hogy mindkét fél elszántan ragaszkodott az európai béke fenntartásához. Az angol vélemény lényege az, hogy a térségben nem történhetnek a Belgium függetlenségét veszélyeztető változások és meg kell akadályozni az esetleges francia térnyerést is: „... Anglia politikájának lényege a béke. és bármilyen, a béke folytonosságát biztosító lépést elfogadhatónak tekinthetünk, feltéve, hogy nem kerül sor Belgium függetlenségének veszélyeztetésére vagy területének csökkentésére.”⁷³

Az osztrák elképzelés is ismert volt Londonban, mely szerint „Luxemburgot Belgiumhoz csatolják, és Franciaország a belga határ Philippeville-nél történő kiigazítása-kor kapna egy Luxemburggal megegyező nagyságú területet.”⁷⁴ Az angol álláspont szerint Belgium léte az európai nagyhatalmi egyensúly fontos eleme. a Monarchia sorsát viszont csak annyiban érintette, hogy ha ebben a térségben nincs nyugalom, akkor a béke tartóssága másutt is veszélybe kerülhet.

Lord Bloomfield arról is beszámol egyik jelentésében, hogy hogyan látják Bécsben az angol külpolitika törekvéseit és hatását: „Beust gróf azzal folytatta, hogy az utóbbi évek tartózkodó angol politikája bátorítólág hatott a kontinens államaira, melyek annexióról álmodoznak; e politika azt a képzetet keltette, hogy Anglia nem kívánja korlátozni ambícióit. Ő (Beust) ezt rendkívül sajnálja és attól tart, hogy ezt a politikát Anglia is megbánja majd és egy napon sajnálni fogja, hogy elveszíti régi szövetségeseit. Azt válaszoltam erre, hogy mi boldogan folytatjuk, az egyetértés jegyében, politikánkat Franciaországgal, és bízom a Császár Anglia iránti jóindulatában; országunk — és ezt Őcsászári Felsége is jól tudta — nagyon is érdekelt Belgium függetlenségében. Bízom a császár jóindulatának folytonosságában, amely lehetővé teszi a két ország számára egymás megértését, amelynek a béke folyamatosságát kell eredményeznie. Abban is bízom, hogy Beust gróf teljes komolyságában tekint a Belgium és Franciaország között kialakult problémás helyzetre, és felajánlja befolyását az egyetértés felé vezető út egyengetésében, a Belgium függetlenségével és semlegességével kapcsolatos szerződésekben foglaltak alapján. (Beust gróf) válaszként kijelentette, hogy Ausztria érdeke a béke és országának annak eléréseért munkálkodni.”⁷⁵

S egy évvel később ugyancsak ebben a kérdésben az angol nagykövet a következőképpen foglalja össze a kancellár álláspontját: „Biztos vagyok abban, hogy (Beust) véleménye szerint valamely független állam háborút viselhet egy másik független állammal anélkül, hogy bármely más ország véleményét kikérné, a semleges államok esetében azonban ezt a szokást nem lehet alkalmazni, s úgy gondolja, hogy Belgium, Svájc és

Luxemburg azon államok kategóriájába tartozik, amelyeknek területét sem elfoglalni nem lehet, sem pedig ügyeikbe beavatkozni nem lehetséges anélkül, hogy a beavatkozók ne viselnék az említett államokkal kapcsolatos szerződések megszegéséért a felelősséget.”⁷⁶

Itália

E térségben az Osztrák—Magyar Monarchia számára a római katolikus egyházfővel és magával Rómával kapcsolatos kérdések rendezése volt az elsődleges feladat. A megoldást nehezítette az a tény, hogy F. F. von Beust protestáns volt, s a kérdés rendezéséhez a kancellár és a császár közti teljes egyetértésre volt szükség. Lord Bloomfield is érzekelte a problémát, s Beustról szólván megjegyzi: „Helyzete furcsa és szokatlan e birodalom protestáns minisztereként, s ezzel magyarázható, hogy tartózkodóbbnak kell lennie, mint ez egyébként szándékában állna...”⁷⁷ Ugyanebben a jelentésben szó esik Beust terveiről is: „...reménykedett abban, hogy bár elkerülhetetlennek látszik Róma idegen hatalom általi megszállása, ez talán háború vagy komolyabb összetűzés nélkül valósul majd meg, feltehetőleg Franciaország és Itália közti egyetértéssel. Képtelen voltam bármiféle információt szerezni azzal kapcsolatban, hogy mik az ő elvárásai egy ilyen okkupáció megtörténte esetében, hiszen minden gondolatát az foglalta le, hogyan tudná megakadályozni, hogy Ausztria is belekeveredjen az eseményekbe... (s az osztrák közvéleményt említve — a szerző) abban bíznak, hogy a Pápa számára biztosítanak egy, az önálló létezéshez szükséges területet, és Rómát megtarthatja székhelyül.”⁷⁸

Osztrák vélemény a kérdésről 1871-ből: „... a Pápanak teljes szabadságot kell biztosítani a lélek ügyeiben, de világi hatalom nélkül...”⁷⁹

Az ezt követő években az angol diplomácia elégedetten szemlélte Itália és az Osztrák—Magyar Monarchia közeledését: „Öexcellenciájának tolmácsoltam Őfelsége a Királynő kormányának elégedettségét a császári kormány Itáliával folytatott politikájával kapcsolatban.”⁸⁰

Londonba küldött jelentésében azonban Beust kritikus véleményéről is beszámol, aki így nyilatkozott az olasz politikáról: „Az olasz kormány politikáját ... általában pillanatnyi érdekek diktálják, és nélkülöz bármiféle szilárd alapot.”⁸¹

Franciaország

1867-ben megalapozottnak tűnt az osztrák—francia viszony rendezése és a két ország közti harmonikus kapcsolatok kialakítása. A dinasztikus szolidaritás, a poroszellenesség, a kancellárnak a francia nép felé megnyilvánuló szimpátiája (amely még akkor erősödött meg, amikor Beust szász miniszterként működött) — ezek a tényezők mind az együttműködés megteremtését látszottak előmozdítani.

Felmerültek azonban bizonyos kételyek is: az 1866-os katonai összeomlás után milyen érték lehet Franciaország számára Ausztria szövetsége. Az angol politikusok úgy vélték, hogy az osztrák—francia együttműködés fontos eleme az európai hatalmi politikának, növeli az európai béke szilárdságát, mindemellett a francia magatartást kiszámíthatatlannak tartják, és nincsenek illúzióik ezen a téren. Franciaország nem remélhetett sokat Ausztriától: „A francia nagykövet a továbbiakban azt is elmondta nekem, hogy mielőtt elhagyta Párizst, a császár megkérdezte tőle, hogy mit gondol, háború esetén Ausztria

semlegességét kívánja-e megtartani vagy kész szolgálnia a francia ügyet. Mire ő (a francia nagykövet — a szerző) azt felelte Öcsászári Felségének, hogy Franciaországnak nem szabad Ausztriára számítnia, amely, véleménye szerint, megtartja semlegességét ameddig csak lehetséges...”⁸²

III. Napóleon és felesége ausztriai látogatása (Salzburg. 1867. aug. 18—21.) alkalmat adott a két ország közötti nézetazonosság megfogalmazására. Lord Bloomfield a bécsi francia nagykövet előtt a következő észrevételt tette: „... biztos vagyok abban, hogy kormányom meglepéssel fogja venni a salzburgi megbeszélések tényét, hiszen ezek a megbeszélések kifejezetten az európai béke érdekeit szolgálták...”⁸³

Anglia számára fontos volt az is, hogy III. Napóleon nem kapott bátorító ígéreteket Ferenc Józseftől egy esetlegesen kirobbanó francia—porosz háború esetére: „Értesültem (Lord Bloomfield — a szerző) továbbá arról is, hogy Napóleon császár Párizsba való visszaérkeztekor már biztosan tudta azt ..., hogy Franciaország, háború esetén, nem számíthat nagyobb katonai támogatásra Ausztria részéről...”⁸⁴

A salzburgi találkozó jelentőségét a következőképpen foglalja össze a bécsi angol nagykövet: „...világossá vált számomra az, hogy a salzburgi találkozó a jövőre nézve általában növekvő egyetértést hoz majd Bécs és Párizs között, és hogy Ausztria továbbra is kísérleteket tesz majd arra, hogy Franciaországot elválassza Oroszországtól, és hogy megújult erővel demonstrálja a francia kormány előtt azt a veszélyt, amelyet az Oroszország által oly lelkesen támogatott nagyszláv mozgalom jelent Európa számára; s ezt a mozgalmat Ausztria úgy tekinti, hogy veszélyezteti érdekeit mind az országon belül, mind pedig Keleten.”⁸⁵

Majd a kancellárt idézve így folytatja: „... nem bizik a béke hosszú ideig való fenntartásának lehetőségében. Nem hiszi, hogy a francia kormánynak e pillanatban szilárd elképzelései volnának, de felkészültek minden eshetőségre; és arról a biztosítékról, melyet a francia miniszter a békére vonatkozóan adott az a véleménye, hogy ez lehet a nyilatkozók őszinte kívánsága, és a francia nép valószínűleg nem készül a háborúra, de így volt ez 1859-ben is, amikor az események hirtelen és a béke-megnyilvánulások ellenére következtek be. Franciaország háborús cselekmények részesévé lett. Ez, véli ő, bármely pillanatban ismét bekövetkezhet, és szükség esetén Franciaország, természetesen, most is éppoly felkészült mint akkor volt.”⁸⁶

A francia—porosz háborút megelőző hónapokban a nagykövet így látta az Osztrák—Magyar Monarchia és Franciaország viszonyát: „Politikája (Beusté — a szerző) valamennyi országgal rendezett, különösképpen Franciaországgal, melyet Ausztria természetes szövetségésének tekint, és amellyel széles körű és kielégítő kapcsolatokat tart fenn általános politikai kérdésekben ...”⁸⁷

Poroszország

A königgrätzi váratlan és megsemmisítő vereséget (1866) követően 1867 tavasza enyhülést ígért Poroszország és a Monarchia kapcsolatrendszerében. De a luxemburgi krízissel kapcsolatban újra kialakuló háborús veszélyhelyzet állásfoglalásra kényszerítette Ausztriát is. Lord Bloomfield e témában is folytatott beszélgetéseket Beust kancellárral: „Néhány általános beszélgetésben szóba került, hogy milyen álláspontra helyezkedik majd Ausztria a Franciaország és Poroszország közti háború kitörése esetén, s nyilvánvaló, hogy bár létezik a Poroszország irányában megnyilvánuló izzó gyűlölet, és a maga-

sabb társadalmi körökben nagy a revans utáni vágy ... azonban ő (Beust — a szerző) elégedett volna a semlegesség megőrzésével.”⁸⁸

Ez a kettősség fogja mindvégig jellemezni az osztrák, majd osztrák—magyar, Poroszországgal kapcsolatos érzelmeket és külpolitikát az általunk elemzett korszakban. A Poroszországgal szembeni aktív, fegyveres fellépéshez hiányoztak mind a szükséges diplomáciai, mind pedig a nélkülözhetetlen katonai feltételek. Létezhetett természetesen olyan elgondolás, melyben a racionális érvek a háttérbe szorulhattak volna, ám a kockázat elrémítően nagy volt. Nagy-Britannia békét kívánt a kontinensen, míg Oroszország a kétfrontos háború rémét idézte az Osztrák—Magyar Monarchia politikusai elé. Beust véleménye szerint: „... Poroszország mindig aktív Prágában és Pesten, valamint a fejedelemségekben, ahol titkos ügynökei Ausztria érdekei elleni intrikálással foglalkoznak.”⁸⁹

Az angol diplomata tárgyilagosan ítéli meg a helyzetet a porosz—osztrák sajtóháború idején is, arról biztosítva az angol külügyminisztert, hogy „... nincs háborús párt a birodalomban. Valamennyi párt meggyőződése, hogy a béke elengedhetetlen a hadsereg újjászervezéséhez, az alkotmány fejlesztéséhez, amelyet jelenleg valósítanak meg, mindezek befejezése többé-kevésbé a külföldi tőkebefektetésektől függ, és egy újabb háború vállalása a jelenlegi helyzetben az egész Osztrák—Magyar Monarchiát a megállíthatatlan felbomlás folyamatába sodorná.”⁹⁰

A bécsi porosz követtel is tanulságos beszélgetést folytatott Lord Bloomfield a porosz—osztrák ellenségeskedések kérdésével kapcsolatban: „... (a porosz követ — a szerző) titokzatosan megjegyezte, hogy részben gróf Beust állt útjába a két kormány közti jobb kapcsolatok visszaállításának. Bismarck személyes ellenszenvvel viseltetik vele (Beust — a szerző) szemben, és ő nem lát semmiféle esélyt a két ország közötti kapcsolatok fejlesztésére mindaddig, amíg gróf Beust az ausztriai ügyek irányítója. Azt mondtam báró Werthernek, hogy igen veszélyes következményekkel járhat gróf Beust kormányának megbuktatását megkísérelni — és Beust sem fog könnyedén lemondani hivataláról. Beust felbecsülhetetlen értékű és hasznos változtatásokat valósított meg a birodalomban és élvezzi a császár valamint az alkotmányos párt támogatását.”⁹¹

1869 kora tavaszán a brit követ jelentéseiben nagyon sok szó esett a francia—porosz háború lehetőségéről, s arról, hogy az esetlegesen bekövetkező háborúban milyen álláspontra helyezkednek a délnémet államok és az Osztrák—Magyar Monarchia: „Amikor csak alkalom nyílt a beszélgetésre gróf Beusttal, ő mindig egyértelműen azt kívánta velem megértetni, hogy nem akar belekeveredni a délnémet államok ügyeibe, s politikája szigorúan a prágai békekötés pontjain alapul, de rendszerint azt a benyomást keltette, hogy a délnémet államok által kedvezőtlenül fogadott növekvő porosz befolyás miatt nem valószínű, hogy ezek a Majnátnál délre fekvő államok a közeljövőben terveznék az egyesülést az Északnémet Szövetséggel.”⁹²

A dinasztiai vezetők közti kapcsolatok sem adtak okot különösebb optimizmusra: „Attól tartok, hogy évek telnek el még addig, amíg a szívélyes vagy akár csak jó kapcsolatok újra helyreállíthatóak lesznek a két dinasztia között...”⁹³

A porosz herceg bécsi látogatásának (1869. október) ténye és egyéb apró jelek mégis arra mutatnak, hogy a kapcsolatok átmenetileg normalizálódtak. „Gróf Beust megmutatta nekem a táviratot, melyben gróf Wimpffen (a berlini osztrák követ — a szerző) jelentést tesz a gróf Bismarckkal folytatott első megbeszélésről ... fontos változás az osztrák és porosz kormány kapcsolataiban ... jelenleg jó megértés van közöttük...”⁹⁴

A francia—porosz háború és az orosz aktivitás a „keleti kérdés”ben

A háborút közvetlenül megelőző időszak legfontosabb diplomáciai fejleményeinek a javuló osztrák—porosz kapcsolatok és a porosz—orosz közeledés tekinthető.

Mint azt az előző fejezetben láthattuk, a francia—porosz ellenségeskedés meghatározta az európai külpolitikai kapcsolatokat, és nem lehetett kizárni annak lehetőségét sem, hogy fegyveres összecsapásra kerül sor a viszálykodó felek között. Mindezek ellenére úgy tűnik, hogy mind az Osztrák—Magyar Monarchia, mind pedig Nagy-Britannia diplomáciájának vezetőit váratlanul és felkészületlenül érték az 1870-es nyári események: egy Hohenzollern jelölése a spanyol trónra és az emiatti francia tiltakozás ereje és szenvélyessége.

Lord Bloomfield 1870. július 9-én, egy titkos jelentésben említi meg először az osztrák aggodalmakat: „Nagy félelem uralkodik itt azzal kapcsolatban, hogy milyen hatást vált ki Berlinben az első francia nyilatkozat. Gróf Wimpffent arra utasították, hogy mérsékletet sürgessen, és gróf Beustnak nincsenek kétségei afelől, hogy Őfelsége a Királynő kormánya is hasonlóképpen fog cselekedni annak ellenére, hogy a Hohenzollern-jelölés kérdésének felmerülése óta semmiféle hír sem érkezett gróf Apponyitól. Gróf Beust bízik abban, hogy a nehézségek növekedése esetén Őfelsége a Királynő kormánya nem fog idegenkedni attól, hogy közvetítsen Franciaország és Poroszország között.”⁹⁵

Az angol követi jelentésből pontosan körvonalazható a válság idején megmutatkozó osztrák—magyar politikai magatartás. Annak ellenére, hogy a vezető politikusok és a felső társadalmi rétegek szimpátiával fordultak a franciák felé, az osztrák—magyar politika lényege ekkor „mindent elkövetni annak érdekében, hogy elősegítsék a Franciaország és Poroszország között kialakult nehézségek békés megoldását ... E szerencsétlen ügygel kapcsolatos néhány általános jellegű beszélgetésünk során Beust gróf rosszallását és sajnálkozását fejezte ki azon meggondolatlan szóhasználat miatt, mellyel a francia kormány élt a Parlamentben, és amelynek következményei a helyzet növekvő nehézségei és veszélyei lehetnek, és amely leginkább megnehezíti a barátságos megoldást.”⁹⁶

1870. július 11-én a helyzet még kritikusabbnak mutatkozott: „(Beust) nem titkolhatja előttem, hogy amennyiben Poroszország királya vonakodik visszautasítani Hohenzollern Lipót herceg jelölését, ő nem lát lehetőséget a két hatalom közti kompromisszumra — jelenleg mindent sötétnek és reménytelennek ítél.”⁹⁷

1870. július 16-án a nagykövet két másik fontos összefüggésre is utalt jelentésében. Az egyik a magyar állásfoglalásról, a másik pedig az osztrák semlegesség döntő feltételéről számol be: „Andrássy gróf, a magyar miniszterelnök kijelentette, hogy a Külügyminisztérium szakadatlanul munkálkodik a béke érdekében, és ebben a szellemben folytatja tevékenységét, továbbá biztosította a Házat, hogy tökéletes összhang létezik a bécsi kormány és Pest között ebben a kérdésben ...”⁹⁸ Valamint: „Ausztria megőrzi semlegességét, anélkül, hogy ezt nyilatkozatban is kijelentené, mindaddig, amíg Oroszország nem vesz részt a konfliktusban.”⁹⁹

Az angol félelmek ekkoriban leginkább Belgium sorsával kapcsolatosak: „Megkérdeztem Öexcellenciáját, tudna-e valamit mondani Franciaország Belgiummal kapcsolatos szándékairól...”¹⁰⁰

1870. július 20-i elemzésében Lord Bloomfield visszatekint a Beust-korszakra és megpróbál, a közeljövővel kapcsolatban, következtetéseket levonni: „...a (jelenlegi — a szerző) kormány politikájának tendenciája éppen ellentétes a megelőző két kormány po-

litikájával, melyeknek állandó törekvése volt Ausztriát Anglia szövetségeseként látni, gróf Beust azonban úgy gondolta, hogy Ausztria jövője biztosabb lesz és anyagi érdekei így határozottabban fognak érvényesülni, ha a Franciaországgal való kapcsolatot minden más országgal szemben előnyben részesíti...’’¹⁰¹

A francia—porosz ellenségeskedés idején pedig: „...közismert, hogy a birodalom kancellárjának a francia érdekek iránti készsége rendszeresen megmutatkozik...’’¹⁰² A keleti kérdésben is egyetértés mutatkozott: „...nem hiszem azonban, hogy bármelyikük (Beust vagy Duc de Gremont — a szerző) is számított volna arra, hogy a Hohenzollern-incidens ilyen gyorsan előidézze majd a dolgok jelenlegi állását, és hogy az jel lehetne az azonnali háborúra...’’¹⁰³

A francia körök azonban elégedetlenek az osztrák magatartással: „A bécsi közhangulat (és különösen a középosztályé) úgy jelenik meg a sajtóban, hogy az teljes mértékben a kormányt támogatja a szigorú semlegesség politikájában — az általános közvélemény Poroszország mellett áll ... A felső osztályokban és a híres cseh családokban nem él szeretet Franciaország, és még kevésbé annak császára iránt, de lappangó vágy ösztönzi őket a sadowai vereség miatti revansra; másrészt úgy érzik, hogy az Osztrák—Magyar Monarchia szempontjából a poroszok döntő győzelme és az abból következő európai hegemoniájuk végül Ausztria megsemmisülését okozná, ha viszont a franciák győznének, akkor a jelenlegi hanyatlásból talán felemelkedhetne. Bármilyen lesz is az eredménye a háborúnak, Ausztria kilátásai a jövőre nézve nem nevezhetők bátorítónak és jelen pillanatban hadserege sem annyira felkészült, mint a korábbi években...’’¹⁰⁴

E sorok is egyértelműen mutatják, hogy a konfliktus idején az osztrák—magyar politikusok manőverezési lehetőségei igen korlátozottak voltak. A semlegesség megőrzésén és az állandóan változó helyzethez való alkalmazkodáson kívül nem kínálkozott más, esetleg jobb megoldás. A legriasztóbbak azonban az esetleges gyors francia vereség következményei voltak, hiszen akkor a Monarchiának a kontinensen szembe kell néznie a porosz—orosz túlsúllyal, és ez veszélybe sodorhatná az Osztrák—Magyar Monarchia európai nagyhatalmi szerepét és keleti pozícióit is.

1870 augusztusában azonban mind angol, mind pedig osztrák részről úgy ítélték meg a helyzetet, s ez megnyugtatólag hatott mindkét oldalon, hogy Oroszország egyelőre nem lép be a háborúba, hiszen hadserege még felkészületlen: „Beust gróf azt válaszolta, hogy a legutóbb Szentpétervárról kapott beszámolók úgy mutatják, hogy az ország nem túl kedvezően viszonyul Poroszországhoz, és arról is informálták ..., hogy sem a hadsereg, sem a tengerészet nincs olyan állapotban, hogy azonnal háborúba léphessen... Én úgy gondoltam, hogy valamennyi semleges hatalomnak a háború lokális méreteiben tartásán kell munkálkodnia...’’¹⁰⁵

Az osztrák katonai előkészületek és a nagyhatalmak közti szövetségi kombinációkról szóló híresztelések aggodalmat keltettek Londonban, s ez szóba került egy beszélgetésben is (Lord Bloomfield és Beust gróf között): „Kijelentettem, hogy a fegyverkezés, amelyről azt beszélük, hogy folyamatban van Ausztriában, arra kényszerítheti Oroszországot, hogy felhagyjon semlegességével; és úgy tűnik, Berlinben is él valamiféle gyanú Ausztria rejtett szándékaival kapcsolatban ... Beust gróf azt felelte, biztosítva engem, hogy az Osztrák—Magyar Monarchiának nincs szándékában felhagyni semlegességi politikájával. Megemlítettem gróf Beustnak, hogy egyéb híresztelések szintén nyugtalanságot okoztak Berlinben, ezek a híresztelések azt tartalmazták, hogy az osztrák—magyar kormány tárgyalásokat folytat egy jövőbeli szövetségről és kölcsönös együttműködésről

Franciaországgal, Itáliával és Törökországgal ...Őexcellenciája tagadta, hogy bármi igaz is lenne ebből, s ha szabad megjegyeznem, még ha szó is lenne ilyesmiről, a porosz hadsereg sikerei úgyis szertefoszlaják szándékaikat.”¹⁰⁶

Lord Bloomfield azonban nem hisz az osztrák—magyar békeszándékban, hiszen egy esetleges francia vereség következménye az volna, hogy Ausztria—Magyarország egyedül állna szemben a porosz és orosz nagyhatalmi törekvésekkel: „Több alkalommal is számot adtam az osztrák kormány erős francia tendenciáival (bár a külvilág felé semlegességről nyilatkoznak) kapcsolatos meggyőződésemmek; a kormány több tagjának hangneme és megnyilatkozása csak erősíti ezt az impressziómat, és attól tartok, hogy amikor elérkezünk a béketárgyalásokhoz, gróf Beust hűséges támogatója lesz a francia érdekeknek ... nincs ember Ausztriában, aki Kuhn tábornoknál (a hadügyminiszter — a szerző) jobban akarná a revansot az 1866-os csehországi katasztrófiáért. Meg kell mondanom, hogy ez az érzés meglehetősen eluralkodott a társadalom felső osztályaiban. A közvélemény és a középosztály véleménye azonban nem változott. Ők és a kereskedők rétege általánosságban inkább Poroszország, semmint Franciaország mellett áll ... Nem titkolhatom el abbéli féltelmemet, hogy ez a kormány komolyan azt fontolgatja, hogy előbb vagy utóbb beavatkozik a háborúba...”¹⁰⁷

A francia vereség nem várt híre szeptember 3-án érkezett Bécsbe: „...ezen a reggelen hírek érkeztek a francia hadsereg sedani fegyverletételéről, és arról, hogy Napóleon császár megadta magát a porosz királynak. Ezt követően Beust gróf hamarosan hívatott ... és közölte, feltételezése szerint ez az esemény utat nyit majd a tárgyalásokhoz, és örömeire szolgált Őfelsége a Királynő kormányával tudatni azon reményét, hogy az események után rögtön meg fogják találni az eszközöket a közvetítésre a hadban álló felek között, és biztosítani kívánta általam Lordságodat (vagyis az angol külügyminisztert — a szerző), hogy ő az együttműködés valamely formájára vágyik, hiszen az hasznos lehet és elvezethet e pusztító háború befejezéséhez. Beust grófot felkészületlenül érte a császári hadsereg ilyen hirtelen összeomlása, és ez természetesen véget vet az itteni körökben meglévő csalóka reményeknek és annak a gondolatnak is, hogy maradt még némi esélye a Császárság ügyének... az osztrák—magyar kormány gondolatai már a francia birodalom bukásából született köztársasági mozgalommal való találkozó felé irányulnak, amely komoly befolyásra tehet szert más országokban is.”¹⁰⁸

Az angolok változatlanul nagyon fontosnak tartották Belgium függetlenségének, a nagyhatalmak általi, ismételt garانتálását. Éppen ezért elégedetlenkedve fogadták az e fontos kérdésben megnyilvánuló osztrák magatartást: „Beust gróf azt mondta, hogy amilyen mértékben óhajtaná Belgium semlegességének fenntartását, éppoly mértékben teszi képtelenné Ausztriát földrajzi helyzete arra, hogy ezen ország érdekében Angliához hasonlóan cselekedjék ...nem tekinti tanácsosnak újabb garanciák vállalását... éppen ezért Őfelsége a Királynő kormánya elégedetlen amiatt, hogy két nagyhatalom az eredeti Belgium-szerződés aláírói közül — Ausztria és Oroszország — most, amikor szükség volna rá, kevésbé akar együttműködni Angliával az eredeti szerződés jövője érdekében.”¹⁰⁹

*

1870 őszén Oroszország is elérkezettnek látta az időt a cselekvésre, a balkáni aktivitásra, az 1856-os párizsi békefeltételek revíziójára. Franciaország és Poroszország hadban álltak egymással, az utóbbinak fontos volt az orosz kapcsolat. A vereség hatására Francia-

ország is engedékenyebb magatartást tanúsított Oroszországgal szemben a keleti kérdésben, hiszen a vereség lehetetlenné tette, hogy a francia külpolitika bármiféle ellenállást tanúsítson az orosz igényekkel szemben. Kedvező a pillanat Oroszország számára azért is, mivel az európai hatalmak összhangja megszűnt a Török Birodalommal kapcsolatban. Az Osztrák—Magyar Monarchia nem készült fel egy esetleges háborúra, Anglia pedig szintén nem volt elég erős ahhoz, hogy több helyszínen is beavatkozzék.

Orosz katonai aktivitással nem számoltak sem Bécsben, sem pedig Londonban az európai konfliktus idején. Mégis mindkét helyen figyeltek az orosz magatartásra. 1870 júliusában merült fel komolyabban az orosz álláspont elemzése a nagykövet és a kancellár beszélgetéseiben: „Közöltem gróf Beusttal, hogy információim alapján minden okom megvan azt gondolni, hogy a nagyarányú orosz fegyverkezésről szóló jelentések valótlanok, de aggodalmamnak adtam hangot a galíciai mozgalommal kapcsolatban, melynek hatására az orosz birodalomban élő lengyelek is megmozdultak, és így Oroszország nem marad az események csendes megfigyelője. S hozzátettem azt is, hogy az orosz cár biztos számíthat egész birodalma támogatására a lengyel forradalom elfojtásában ... Oroszország rosszállón nézte a galíciai kormányzás alkotmányos rendszerét ... és Alfred Potocki gróf úgy véli ..., hogy amennyiben a galíciai események Lengyelországra is hatással lesznek, az orosz kormány megkísérel hatást gyakorolni Ausztriára, amelynek az természetesen ellenáll majd ...”¹¹⁰

1870 őszén a porosz és francia magatartás bátorítólag hatott az orosz törekvésekre. A kancellár biztos forrásból értesült mindarról, ami Thiers szentpétervári látogatásakor történt: „Erre azért került sor, mert Thiers-nek felhatalmazása volt „tisztá lap”-ot ajánlani Oroszországnak a keleti kérdésben, amennyiben az (Oroszország) Franciaország segítségére siet abban, hogy megszabaduljon a jelenlegi nehézségektől ... (Beustnak — a szerző) nincs kétsége afelől, hogy tökéletes egyetértés létezik Poroszország és Oroszország között is a keleti ügyekben.”¹¹¹

A bécsi angol nagykövet az orosz igények konferencián történő megvitatásában egyéni véleményének adott hangot: „Úgy gondoltam, ki kell fejeznem ellenvéleményemet egy ilyen konferenciával kapcsolatban — különösen abban az esetben, ha ennek tervezett helyszíne Pétervár lenne; és azt is meg kell jegyeznem, hogy egy ilyen konferencia témájáról előzetesen kell megállapodni, és mindenekelőtt meg kell érteni azt, hogy a jelenlegi háború nincs összefüggésben a keleti kérdéssel; ami pedig Nagy-Britanniát és Törökországot illeti, megfelelő eszközökkel tiltakozniuk kellene az 1856-os szerződések revíziója ellen.”¹¹²

A konferenciát végül Londonban rendezték meg, s a Monarchia képviselője igyekezett meggátolni az orosz törekvéseket, és azt kívánta, hogy ezt a magatartást elítéljék. Az angol vélemény szerint ez azért volt szükséges, „mert gróf Beust lényegesnek tartja, hogy a konferencia eredményeként elmarasztalják Oroszországot, mint olyan hatalmat, amely aláírta a párizsi békét, s a lehető legkisebb mozgásteret engedélyezné Oroszország számára.”¹¹³

Konklúzió helyett

Végül vizsgáljuk meg azt, hogy milyen, egy új európai rend megteremtése felé mutató lehetőségek tűnnek fel a diplomáciai dokumentumokban.

Az angol diplomácia bécsi vezetője a francia—porosz háború következményeit taglalva fontosnak ítélte, hogy felidézze azt a pesti delegációban elhangzott beszédet, amely

a francia—orosz együttműködést látnoki módon vetítette előre: „Mr. Klaczko beszédének egyetlen érdeklődésre számot tartó része az, amelyben bizalmasan megjósolja, hogy a jelenlegi háború elkerülhetetlen következménye az lesz, hogy létrejön egy szövetség Franciaország és Oroszország között.”¹¹⁴

A porosz katonai győzelem és a császárság proklamálása az Osztrák—Magyar Monarchia és Németország kapcsolatainak új alapokra helyezését igényelte. Ezt mindkét oldalon fontosnak ítélték, és angol részről sem ütközött ellenállásba. Nagy-Britannia népe: „örülne ha jó és szívélyes egyetértést tapasztalna Ausztria és Németország között, és ezt e két ország és Európa érdekében állónak tekinti.”¹¹⁵ Majd Beust kancellárt idézve Lord Bloomfield így folytatja: „... legfőbb óhaja Őfelsége a Királynő kormányával való legbizalmasabb együttműködés ...”¹¹⁶

A Monarchia és Németország kapcsolatainak rendezése komoly lehetőséget jelenthetett Oroszország túlzott ambícióinak korlátozására a „keleti kérdés”ben. Ezzel kapcsolatos a következő gondolatmenet: „A jelenlegi helyzetben nincs okom azt hinni, hogy az orosz befolyás gyors növekedésével kellene számolni Törökországban; Európa érdekeit nagyban szolgálná a keleti kérdésben megmutatkozó egyetértés Németország és a Monarchia között ...”¹¹⁷ Ugyanebben a kérdésben, Beusttal kapcsolatban, megjegyzi: „Ő nem tenne meg mindent, ellentétben Andrassy gróffal, annak érdekében, hogy elnyerje Poroszország szimpátiáját Oroszországgal szemben ...”¹¹⁸

Lord Bloomfield nem hisz abban, hogy a közeljövőben létrejöhetne egy új „Szent Szövetség” az Osztrák—Magyar Monarchia, Németország és Oroszország között a nyugati demokrácia eszméje ellen: „Uram! Bécsi diplomáciai körökben létezik egy olyan elképzelés, mely szerint a Nyugat-Európában terjedő demokráciával szemben a régi Szent Szövetség újjászervezésére volna szükség, a bécsi Udvar, Berlin és Szentpétervár együttműködésével ... Bécs és Szentpétervár kapcsolataiban azonban semmi változást sem látok. Az osztrák kormány az Oroszországgal való jó kapcsolatok kialakítására törekszik, ám nagy különbség létezik a jó és a szívélyes kapcsolatok között. Beust gróf számos alkalommal hajlandónak mutatkozott arra, hogy kedvezőbb kapcsolatokat hozzon létre Oroszországgal, ám ennek megvalósítása lehetetlennek bizonyult Andrassy gróf e kérdésben képviselt nézetei miatt, s hozzátehetem, hogy ennek a nézetnek sok híve van a magyar parlamentben is. Bizalmatlanságuk mit sem változott 1848 óta, amikor az orosz hadsereg segítségével fékezte meg Ausztria a magyar forradalmat. Ezért nem félek attól, hogy amíg Andrassy gróf lesz Magyarország miniszterelnöke, szoros szövetség alakulhatna ki Oroszország és Ausztria között. Franciaország összeomlása a Poroszországgal vívott háborúban azonban arra kényszeríti Ausztriát, hogy új szövetségest keresen, s ezért valószínű, hogy nagyobb egyetértésre törekszik majd Oroszországgal.”¹¹⁹

Jegyzetek

- 1 *Bridge, F. R., Bullen, R.*: The Great Powers and the European States System, 1815—1914. London, 1980. 1—2.
- 2 A kérdéssel kapcsolatban részletesen lásd i. m. 18—19.
- 3 Uo. 18.
- 4 Uo.
- 5 Uo. 19.
- 6 Az életrajzi adatok forrásai: The Dictionary of National Biography. eds. Sir L. Stephen and Sir S. Lee, vol. II. Oxford University Press 1917-től, és Foreign Office List (1869), London.

- 7 A találkozóra 1867. augusztus 18—21 között került sor Salzburgban.
- 8 Foreign Office, London (a továbbiakban: F. O.) 7/726, „titkos”; No. 297. 1867. augusztus 27.
- 9 F. O. 7/726, Bloomfield Londonba, No. 327. „Titkos”. 1867. okt. 1.
- 10 F. O. 7/726, Bloomfield Londonba, No. 326. 1867. okt. 1.
- 11 A szerző kiegészítése.
- 12 F. O. 7/737, Bloomfield jelentése Londonba, No. 188. 1868. aug. 28.
- 13 F. O. 7/748, Bloomfield jelentése Londonba, No. 6. „szigorúan titkos”, 1869. január 5.
- 14 F. O. 7/748, B. jelentése Londonba, No. 18. „szig. titkos”, 1869. I. II.
- 15 F. O. 7/749, B. jelentése Londonba, No. 93. 1869. március 2.
- 16 *Bridge-Bullen*: i. m. 17.
- 17 F. O. 7/752, B. jelentése Londonba, No. 314. 1869. július 26.
- 18 F. O. 7/727, B. jelentése Londonba, No. 399. 1867. nov. 12.
- 19 F. O. 7/722, No. 42. 1867. ápr. 2.
- 20 F. O. 7/736, No. III. „titkos”, 1868. június 23.
- 21 F. O. 7/736, No. 122. „titkos”, 1868. június 29.
- 22 F. O. 7/767, No. 83. (305 b old.). 1870. augusztus 31.
- 23 F. O. 7/749, No. 108. 1869. március 16.
- 24 F. O. 7/752, No. 286. 1869. július 6.
- 25 F. O. 7/765, No. 99. 1870. március 31.
- 26 F. O. 7/787, No. 92. „titkos”, 1871. február 16.
- 27 F. O. 7/788, No. 132. 1871. március 30.
- 28 F. O. 7/751, No. 252. 1869. június 15.
- 29 F. O. 7/738, No. 205. 1868. szept. 15.
- 30 F. O. 7/749, No. 100. 1869. március 9.
- 31 F. O. 7/765, No. 116. 1870. április 14.
- 32 F. O. 7/749, No. 114. 1869. márc. 16.
- 33 F. O. 7/750, No. 123. 1869. márc. 23.
- 34 F. O. 7/725, No. 254. 1867. július 30.
- 35 F. O. 7/738, No. 336. 1867. október 8.
- 36 F. O. 7/750, No. 189. 1869. április 27.
- 37 F. O. 7/751, No. 252. 1869. június 15.
- 38 F. O. 7/722, No. 8. 1867. március 5.
- 39 F. O. 7/722, No. 27. 1867. március 26.
- 40 F. O. 7/724, No. 199. 1867. június 30.
- 41 F. O. 7/723, No. 141. 1867. május 28.
- 42 F. O. 7/750, No. 128. 1869. március 23.
- 43 F. O. 7/749, No. 102. 1869. március 9.
- 44 F. O. 7/753, No. 355. augusztus 24.
- 45 F. O. 7/739, No. 4. 1869. december 29.
- 46 F. O. 7/748, No. 39. 1869. január 19.
- 47 F. O. 7/722, No. 68. „szigorúan titkos”; 1867. április 16.
- 48 *ibid.*
- 49 F. O. 7/722, No. 82. 1867. április 25.
- 50 F. O. 7/727, No. 169. 1867. június 17; F. O. 7/726, No. 321. 1867. szeptember 30; F. O. 7/765, No. 132. 1870. április 28.
- 51 F. O. 7/751, No. 201. 1869. május 10.
- 52 F. O. 7/722, „titkos”; No. 14. 1867. március 12.
- 53 F. O. 7/722, No. 24. 1867. március 19.
- 54 F. O. 7/722, No. 27. 1867. március 26.
- 55 F. O. 7/727, „titkos”; No. 401. 1867. november 16.
- 56 F. O. 7/748, No. 59. 1869. február 2.
- 57 F. O. 7/748, No. 59. 1869. február 2.
- 58 F. O. 7/749, No. 65. 1869. február 9.
- 59 F. O. 7/722, „titkos”; 1867. április 9.
- 60 F. O. 7/723, „titkos”; 1867. május 7.
- 61 F. O. 7/723, „titkos”; 1867. május 11.
- 62 F. O. 7/727, „titkos”; No. 373. 1867. okt. 31.

- 63 F. O. 7/728, „titkos”; No. 435. 1867. december 16.
- 64 F. O. 7/736, „titkos”; No. 50. 1868. május 1.
- 65 F. O. 7/736, „titkos”; No. 62. 1868. május 19.
- 66 F. O. 7/736, „titkos”; No. 75. 1868. május 26.
- 67 F. O. 7/736, „titkos”; No. 94. 1868. június 12.
- 68 F. O. 7/766, „titkos”; No. 130. 1870. április 28.
- 69 F. O. 7/767, No. 223. 1870. július 7.
- 70 *ibid.*
- 71 F. O. 7/768, „titkos”; No. 119. 1870. szeptember 27; 103/a.
- 72 *Bridge, F. R.,—Bullen, R.*, i. m. 106—107.
- 73 F. O. 7/722, No. 65. 1867. április 15.
- 74 F. O. 7/722, No. 67. 1867. április 15.
- 75 F. O. 7/750, No. 191. 1869. április 27.
- 76 F. O. 7/769, No. 259. „titkos”; 1870. december 22. 283/b—284/a o.
- 77 F. O. 7/727, No. 362. 1867. október 22.
- 78 *uo.*
- 79 F. O. 7/788, No. 162. 1871. április 24.
- 80 F. O. 7/751, No. 196. 1869. május 4.
- 81 F. O. 7/769, No. 256. „titkos”; 1870. december 21. 272/b.
- 82 F. O. 7/722, No. 83. 1867. április 25.
- 83 F. O. 7/726, No. 297. „titkos”; 1867. augusztus 27.
- 84 F. O. 7/726, No. 298. „titkos”; 1867. augusztus 27.
- 85 F. O. 7/726, No. 308. „titkos”; 1867. szeptember 10.
- 86 F. O. 7/738, No. 200. „titkos”; 1868. szeptember 8.
- 87 F. O. 7/764, No. 35. „titkos”; 1870. február 3.
- 88 F. O. 7/722, No. 64. 1867. április 9.
- 89 F. O. 7/738, No. 199. „titkos”; 1868. szeptember 8.
- 90 F. O. 7/748, No. 33. „titkos”; 1869. január 19.
- 91 F. O. 7/748, No. 54. „szigorúan titkos”; 1869. február 1.
- 92 F. O. 7/749, No. 73. „titkos”; 1869. február 16.
- 93 F. O. 7/751, No. 214. „titkos”; 1869. május 17.
- 94 F. O. 7/764, No. 13. „titkos”; 1870. január 6.
- 95 F. O. 7/767, No. 2. 1870. július 9. 51/a—51/b o.
- 96 F. O. 7/767, No. 3. „titkos”; 1870. július 9. 53/a—54/b o.
- 97 F. O. 7/767, No. 5. „titkos”; 1870. július 11. 59/b.
- 98 F. O. 7/767, No. 10. 1870. július 16. 73/a.
- 99 F. O. 7/767, No. 9. 1870. július 16. 71/a.
- 100 F. O. 7/767, No. 11. „titkos”; 1870. július 14. 80/a—80/b o.
- 101 F. O. 7/767, No. 27. „szigorúan titkos”; 1870. július 20. 125/a—130/a.
- 102 *Uo.*
- 103 *Uo.*
- 104 *Uo.*
- 105 F. O. 7/767, No. 50. „titkos”; 1870. augusztus 4. 211/a—b.
- 106 F. O. 7/767, No. 64. „titkos”; 1870. augusztus 18. 254/a—256/b.
- 107 F. O. 7/767, No. 77. „titkos”; 1870. augusztus 24. 287/b—289/a.
- 108 F. O. 7/768, No. 90. 1870. szeptember 3. 17/a—17/b.
- 109 F. O. 7/768, No. 94. 1870. szeptember 6. 30/b—31/a.
- 110 F. O. 7/767, No. 38. „titkos”; 1870. július 30. 162/b—163/b.
- 111 F. O. 7/768, No. 129. „titkos”; 1870. október 1. 141/a.
- 112 F. O. 7/768, No. 163. „titkos”; 1870. október 26. 241/a—242/a.
- 113 F. O. 7/787, No. 13. „titkos”; 1871. január 5.
- 114 F. O. 7/787, No. 66. 1871. február 2.
- 115 F. O. 7/788, No. 177. „titkos”; 1871. április 11.
- 116 *Uo.*
- 117 F. O. 7/788, No. 199. „titkos”; 1871. május 25.
- 118 *Uo.*
- 119 F. O. 7/788, No. 137. 1871. március 30.

SZEMLE

JEAN BÉRENGER

HISTOIRE DE L'EMPIRE DES HABSBOURG 1273—1918

(*A Habsburg-birodalom története*)

Paris, Fayard, 1990. 809.

Az ismert francia kiadó 1989-ben már megjelentetett egy kötetet az ottomán birodalom történetéről, Robert Mantran szerkesztésében, sok szerzővel, hasonló terjedelemben, mint Bérenger munkája. Ez utóbbinak azonban az az előnye, hogy egy ember írta, egységes szempontok szerint.

Jean Bérenger Victor-L. Tapié tanítványa volt Párizsban, a caeni és a strassbourg-i egyetem után most a párizsi Sorbonne tanára. Tapié két nagyobb könyvet is publikált a dunai birodalomról: *Monarchie et peuples du Danube* (Dunai monarchia és népek, 1969) és *L'Europe de Marie Thérèse* (Mária Terézia Európája, 1973), mindkettő ugyancsak a Fayard kiadónál. Bérenger mesterétől vette át a témát, Közép- és Kelet-Európa szakértője a Sorbonne-on is, többször hivatkozik is erre. És valóban méltó folytatója mesterének, sokoldalú érdeklődésével is, meg a korai újkor iránti elsődleges elkötelezettségével. Ahogy Tapié a barokkról vagy XIII. Lajosról is írt, a hadtörténetben is járatos Bérenger-nek van egy Turenne-monográfiája is (1987), de írt az osztrák köztársaság történetéről (1971), a dunatáji Európáról 1848-tól napjainkig (1976), vagy Csehszlovákiáról (1978). Sokat forgatják a hallgatók a dunai Európáról készült történelmi lexikonját (1976). A magyar történelemnek (és nyelvnek) jó ismerője, ő adta ki a magyar rendek 1655–1681 közti sérelmi feliratait (1973) értő bevezetéssel és magyarázatokkal. A Monarchia egyéb népeinek a nyelvét is ismeri, s ennek megfelelően sérelmeiket és problémáikat is. A könyv végén található bibliográfia arról tanúskodik, hogy roppant nagy kiadott forrásanyagot és feldolgozásokat használt fel (köztük 1989-ben megjelent munkát is), apró részleteikben is ismeri az eseményeket és a szereplőket. S ezt kiválóan fel tudta használni munkájában.

A könyv a franciáknak szól, akik tele vannak előítélettel a Habsburgokkal és a Monarchiával szemben, ezeket próbálja eloszlatni, anélkül, hogy különösebben francia szempontból tárgyalná témáját. A Habsburgok története különben is elválaszthatatlan Franciaországtól, tehát bizonyos francia szempontok objektíve is beletartoznak ebbe a történetbe.

Bérenger érdemben a dunai Monarchia történetét írja meg. Ezért ad kitűnő földrajzi áttekintést róla, ezért utal röviden az őskori és ókori előzményekre ezen a területen, de természetesen kitekint Spanyolországra is az ottani Habsburg-uralom kapcsán, meg óhatatlanul az összeurópai fejleményekre is. Nyilván nem lehet feladatunk valamiféle tartalmi ismertetés, hiszen az is kisebb könyvet tenne ki. Csak egy pillantást a beosztásra: a szerző négy nagyobb részben tárgyalja mondanivalóját, s már ez is elárul valamit szándékaiból: az első rész a Habsburgokat mint német fejedelmeket tárgyalja (1273–1519), a második rész az univerzális birodalmat (1519–1700), a harmadik Ausztriát mint nagyhatalmat a spanyol örökösödési háborútól, a negyedik pedig a soknemzetiségű birodalmat (1867–1918). Ezen belül a bevezetés és az összegezés mellett 44 fejezetre osztotta a munkát, mindegyiken belül számos alfejezettel, tehát nagyon jól, áttekinthetően tagolta. Mint maga írja bevezetőjében, az uralkodóház társadalmi és politikai történetét írja, de nagyon alapos alfejezetekben tárgyalja koronként a gazdasági viszonyokat, a társadalom struktúráját és mentalitását (!), és nagyon szép kultúrtörténeti fejezeteket írt a humanizmusról, a barokkról, a felvilágosodásról vagy akár a biedermeier Bécsről. Kár, hogy a századforduló kultúráját már nem tárgyalja ilyen behatóan, mindössze néhány mondat jut a témának, ahogy általában az 1848 utáni korszakot kurtábban intézi el a többieknél. De lehet, hogy ezt csak az utóbbi negyven év görcse diktálja nekünk, amely a 19–20. század történetének oly kiemelt jelentőséget (és terjedelmet) szánt.

Ha tartalmi ismertetést nem is kívánunk adni, néhány találó megállapítására azért utalni szeretnénk, ezekkel egyébként mélysegesen egyetértünk. Így azzal, hogy Szapolyai óta (ő Zapolya-nak írja) volt egyfajta magyar–török együttműködés, francia szövetségben, így Magyarország (az egész Magyarország, tehetnénk hozzá) már nem töltötte be a védőbástya-szerepet, ezt egyébként a szerző helyteleníti. Vagy azzal, hogy a török korszakban az örökös tartományok sokkal súlyosabban adóztak, mint Magyarország (igaz, csak részben és

esetlegesen váltak hadszínterré). Amikor 1556-ban Bécsben létrehozták a haditanácsot, a magyar politikusok nem voltak hajlandók részt venni, utólag viszont folyton panaszkodtak, hogy kizárták őket belőle. És a hasonló panaszokból még nagyon sok volt. A tizenöt éves háború után a törökök a magyarok hozzájárulásával tartották meg birtokaikat. Csehországban az 1620 utáni „sötét” korszakban nem a Habsburgok, hanem maguk a csehek voltak a legbuzgóbb ellenreformátorok. A spanyol örökösödési háborút valóságos világháborúnak tartja, amely végül is ésszerű kompromisszummal, az örökség felosztásával zárult. Nagyon jól vonja meg Bérenger Mária Terézia uralmának mérleget, a pozitívumok túlsúlyával. Metternichről is inkább pozitív képet ad, arra utal, hogy az 1815-ös európai rendezés végül is 1914-ig megakadályozta a nagy európai háború kitörését. Ferenc Józsefet közép-szerű uralkodónak tartja, vitathatatlan népszerűsége egyéniségétől független volt. Az 1867-es kiegyezés nem volt rosszabb egyéb rendezéseknél, de sajnálatosan elmaradt a továbbfejlesztése. Bérenger ismételt hangsúlyozza, hogy a Monarchia megreformálását sokan akarták, fenntartását (1914-ig) mindenki, ha különböző megfontolásokból is. A dualista korszakot ugyancsak pozitívan értékeli a szerző, ha koncedálja is, hogy a gazdasági fejlődés területileg egyenlőtlen volt. Viszont nagyon megrója Ferenc Józsefet a szerb hadüzenetért, amely a katasztrófát elindította. Az összetartó erőket Bérenger is az Egyházban, a hadseregben, a hatékony bürokráciában látja. Idézi Masaryk 1913-as birodalmi tanácsi beszédét, amelyben a Monarchia fennmaradását természetes mozzanatként tartja, éppen ezért látja szükségesnek megreformálását. Ahogy Bérenger később maga is kifejti, bizonyos föderálissal a Monarchia még sokáig járható megoldás lett volna. A végső következtetésekben a felbomlást katasztrófálisnak tartja, úgy véli, alapvetően külső erők okozták, nem a népek elégedetlensége vagy az emigráció. A dunai népek együttélésének négy lehetséges változata volt (eddig). Az első a Habsburg-birodalom, amely minden hibája ellenére működött. (Bérenger arra is utal, hogy 400 éven át, míg az 1918 utáni rendezés csak 20 évig tartott.) A második megoldás az 1918 utáni, amikor a francia politika a sok kisállamban (amely megismételte a Monarchia soknemzetiségű összetételét) nagyobb biztosítékot látott a német és a bolsevik imperializmus ellen, mint a Monarchiában. A harmadik a néhány éves német megoldás, a negyedik pedig az ellentéteket mesterségesen elfojtó pax sovietica. Hogy ennek végeztével lesz-e valami lehetőség tartósabb összefogásra, azt Bérenger csak lehetőségként veti fel.

Talán a legfontosabb, amit a szakirodalom kevésbé szokott emlegetni: az osztrák–magyar dualizmus bizonyos elemei már a 17. századtól nyomon követhetők, 1715 után még nyilvánvalóbbakká válnak.

Nemcsak találó megállapításokkal, hanem szellemes megfogalmazásokkal is tele van ez a könyv, hogy csak egyet idézzünk: V. Károly uralma „győzelmek másnapok nélkül és tartós kudarccok” (victoires sans lendemain et échecs durables). Bérenger nagyjából az angolszász történetírás világos, áttekinthető, a lényegre törő módszerével fogalmaz, de nem egyszer nem tud ellenállni a franciás esszéstílusnak, amiből azután az következik, hogy apróbb részletek többször ismétlődnek, más-más összefüggésben. (Frankel Leó néhány oldalon belül kétszer is megalapítja a nemválasztók pártját, illetve az általános munkáspártot — 683, 689.)

Sajnos, a szerző sehol sem nyilatkozik arról, milyen elvek alapján használja a helyneveket. A gyakorlatból arra lehet következtetni, hogy ahol van ismert és elfogadott francia alak, azt használja (Presbourg), egyébként általában a mai elnevezéseket, de nem mindig. Egy helyen pl. Nagyvarad — Oradea alakot használ (126.), de néhány sorral lejjebb már csak Oradea szerepel, vagy megint Nagyvarad (Oradea) és Ersékujvár (Nové Zamky) (353.), de egy lappal tovább újra csak a román, illetve szlovák névalak. Wallenstein meggyilkolásának színhelye Cheb (306.), de a 303. lapon lévő térképen Eger szerepel, a német név. Másutt meg fordított rendben Alba Julia (Gyulafehérvár) (452.). Vagy az 583. lapon egymás mellett Kremsier és Olomouc, tehát a német, illetve a cseh név, míg a mutatóban Olmütz szerepel (619–621.). Valami egységes megoldást kellett volna találni, véleményünk szerint nyilván a történeti névalakokat használni a szövegben, és az indexben utalni a mai alakra (az index Ersékujvár alatt még a német elnevezést is közli pl.), vagy pedig fordítva, tehát következetesen csak a mai elnevezéseket használva a szövegben is. Akkor nem is biztos, hogy a mutatóban utalni kellett volna a történeti névalakokra.

Egy ilyen terjedelmű, nagy korszakot és nagy területet átfogó munkában természetesen adódnak tollhibák. Csak néhányat sorolunk fel: Kálmán magyar király nem volt szent (21.). Szent Vencel halálát 929-re teszi (51.), újabban a cseh történetírás megint a 935-ös dátumot fogadja el. 896-ban nem magyarok és kazárok (54.), hanem magyarok és kabarok foglalták el a Duna-medencét (egyébként korábban a ma elfogadottabb 895-ös dátumot használja, 39.). II. Lajos magyar királyt Mohács után nem elfogták és meggyilkolták (174.), hanem a Csele-patakba fulladt. Az eredélyi fejedelmeket nem koronázták meg (216.). Szigetvár (és Kanizsa) nem Szlavóniában van (215, 218 és 265. — ez utóbbi hiányzik a mutatóban), hanem a Dunántúlon, ezzel szemben Szarvas nem a Dunántúlon (483.), hanem a Tiszántúlon. Bocskai koronája nem Budapesten található (280.), hanem Bécsben. Az utolsó budai pasát nem Alinak hívták (365.), hanem Abdurrahmannak. Az osztrák kamealista Hörnigk következetesen Hörngnik alakban szerepel (331., 386., természetesen a mutatóban is, 794.). Vagy Leczinski szerepel (405.) Leszczyński helyett (a mutatóból hiányzik). 1767-ben a szerző nem említi az úrbérrendezésnél az úri és paraszti föld elválasztását (497.), II. József 1789-es, meg nem valósult parasztrende-

letét túl röviden tárgyalja (513.), egyébként a különböző ausztriai úrbéri rendezésekről sem szól, és az 1848-as ausztriai rendezésnél azt mondja, hogy a parasztok csak a rusticalis birtokot kapták meg, a használatukban lévő dominicalist nem (700.), pedig ténylegesen azt is, a kettő különbsége csak a magyarországi rendezésben eredményezett eltérő eljárást. Bérenger beszél az osztrák és magyar területek közti vámhatár 1850-es eltörléséről, később mégis több ízben a kettő közt 1867 után ismét létező vámvonalat említi (641, 660.). A 665. lapon viszont megint az egységes vámterületet említi. A 677. lapon azt írja, hogy a magyarországi középiskolák a dualizmus korában mind magyar nyelvűek voltak (677.), míg utóbb (682.) arról szól, hogy a magyar nyelv kötelező tantárgy lett. A 706. lapon azt írja a szerző, hogy a Monarchia hadseregében a világháború alatt nem volt lázadás, holott csak a cattarói (kotori) felkelésre kell utalni, vagy a katonaszökevény „zöld káderek” léte-re. Ferenc Ferdinánd merénylete Gavrilo Prenzip alakban szerepel (722.), a mutatóban is (797.) a helyes Princip helyett. De talán épp ez utal arra is, hogy ezekben a tollhibákban (sorukat még lehetne folytatni) sokszor talán csupán a sajtóhiba ördöge ingerkedik az olvasóval. Mindenesetre a mű érdemein ezek mit sem módosítanak.

Külön kell még szólni a mellékletekről, a jegyzeteken kívül egy ügyes és hasznos glosszáriumról, amely a német történeti szakkifejezések magyarázatát adja, a feldolgozott anyag mennyiségét érzékeltető nagy bibliográfiáról (külön a forráskiadványok, azután a feldolgozások tematikus rendben). Ugyancsak hasznos segéd-eszköz a rövid kronológia. Nagyon jó, áttekinthető a II térkép, kár, hogy a 644–645. lapon lévő, a dualizmus-kori nemzetiségi viszonyokat ábrázolón nyilván valamilyen elnézés miatt a székelyek románokként szerepelnek.

Röviden összefoglalva: nagyon jó könyv. Öröm elolvasni.

Niederhauser Emil

PEASANT ECONOMY, CULTURE AND POLITICS OF EUROPEAN RUSSIA, 1800—1921

ED. BY: ESTHER KINGSTON-MANN AND TIMOTHY MIXTER
WITH THE ASSISTANCE OF JEFFRY BURDS

(*Parasztagazdaság, kultúra és az európai Oroszország politikusai,
1800—1921*)

New Jersey, Princeton University Press, 1991. 411.

A tanulmánykötetben a szerkesztők egy amerikai szovjetológiai kongresszus előadásait mutatják be. Elsőként hangoztatják a nyugati tudományban az orosz eredetű Theodor Shanin tevékenységének a fontosságát a nyugati russzisztikai kutatások esetében, de ezzel párhuzamosan a kongresszus előadói a szovjet szerzőkre úgy hivatkoznak, hogy olyan 19. századi orosz szerzőket is idéznek, mint: Kaufmann vagy Efimenko. A fontosabb terminus technikusokat oroszul is megadják, tematikailag szorosan követik az egykori orosz, ill. szovjet kutatásokat, kivéve a vodkakimérés monopóliumának kérdését a vodka lázadásokkal egyetemben, melyeknek irodalmát szovjet kutatások esetében hiába keressük. David Christian idevágó dolgozata úgy tűnteti fel, hogy az orosz népnél a vodkaivás szokása a nemzeti jelleg megnyilatkozásának egy formája. Ilyen formában az eddigiekben nem olvashattunk e kérdésről a szovjet irodalomban, noha a nagybirtokok szeszfőzési iparának nagyon komoly könyvészete van.

A munka magában három fő részre tagolódik: az elsőben a gazdasági kérdéseket vázolják fel a szerzők, pl. a faluközösség működésének mechanizmusát; a másodikban a kultúrára vonatkozó részben az orosz parasztság háziipari tevékenységével kapcsolatban a nyugati irodalomban jól ismert protoindusztrializációt mutatják be. A tanulmánykötet harmadik, záró része a politikai mozgalmak és a radikalizáció kérdéseivel foglalkozik.

A kötet bevezetőjében Esther Kingston-Mann az orosz történelem és a paraszti társadalmi intézmények alapvető elemeit és jegyeit említi és analizálja. Így röviden jelzi a faluközösségeken belül a háztartások és nagycsaládok szerepét, a nagycsalád élén sztaroszta jellegű vezető, a patriarchális jellegű nagycsaládfő, a „bolsak” áll. Az orosz fejlődés sajátos intézményei mellett a szerző általánosabb összefüggésekre is kitér. Felveti a kérdést: hol kereshetők az orosz fejlődés párhuzamai? A társadalmi gondolkodás és a filozófiai felvilágosodás mellett említi a szlavofil filozófia áramlatát — az orosz fejlődés értékelését és helyének kijelölését illetően. Az általános filozófiai gondolati áramlatok feltüntetése után jelzi, hogy pl. Plehanov, Preobreszenszkij és Buharin munkái alapján az orosz fejlődés nagyon sok vonásában azonos vagy összevethető az ázsiai vagy pedig az afrikai fejlődéssel. E kérdéskör marxizált jellegű vizsgálatával kapcsolatban azt értelmezi, hogy mi a parasztság igazi fogalma a jelzett ideológiai áramlatokat is figyelembe véve. Így Preobreszenszkij és Buharin a paraszttal kapcsolatban kispolgárokról értekeznek, Trockij esetében álparaszttokról volna esetükben szó, viszont a szlavofilek elsősorban az orosz parasztság faluközösségi intézményeit hangsúlyozzák. A marxizált nézőponttal kapcsolatban az látható, hogy az nagy figyelmet szentel azoknak a paraszti munkásoknak, akik a falun kívül vállalnak munkát — ez a falu társadalmának differenciálódásának jegye —, e réteget a szakirodalom oroszul „othodniki” terminus alatt ismeri. Az orosz asszonyok foglalatosságával kapcsolatban említi a háziipart és szövés-fonás mesterségét (a mezőgazdasági munkákon túl), ami szintén a nyugat-európaira emlékeztető protoindusztrializációval vethető össze, ez tehát az orosz talajon is fellelhető.

Szintén Esther Kingston-Mann tollából származik az *első*, a *faluközösségre* vonatkozó tanulmány. Az orosz faluközösség közigazgatási egységekkel — lásd zemsztvo — együtt jelentkezik, mely körzetek statisztikai analízisével Lenin is foglalkozott. A faluközösség léte és működése szempontjából a nyugati szerzők is szívesen foglalkoznak ilyen forrásanyag kutatásával. Az orosz vidék adminisztratív beosztásában az alapegység a faluközösség a maga autoratív szervével egyetemben, amely alapvetően a társulás vagy pedig a „kollektívizmus” elvén alapszik. A vizsgált időszakban az orosz „obscsina” vagy „mir” már nem volt egységes, és a szerző azt hangoztatja — amit általában a marxizáló szerzők is meg szoktak tenni —, hogy a faluközösség ekkor belülről is differenciált volt társadalmilag. A társadalmi differenciálódás az orosz faluközösségen belül odáig haladt, hogy itt akadt egy vagyonosabb, vállalkozói paraszti elem és ezen kívül adva voltak a szegényebb faluközösségi társak csoportjai, akik a későbbiekben a faluközösségen kívül vállaltak munkát. Alapvetően kollektív társadal-

mi intézménynek tünteti fel a szerző az orosz „mir”-t, azonban a földek újraosztását, a „zsereberovká”-t és „peregyelü”-ket angolszász módon az egyéni individualizmus megnyilatkozásaként tartja számon. Továbbiakban elemzi a faluközösségen belül a vagyonosabb és szegényebb elemek közötti ellentéteket. A vagyonosabb parasztok a faluközösségre nézve általánosan kötelező háromnyomásos gazdálkodás esetében az ugaron takarmánynövényeket termelnének vagy legeltető gazdálkodást is folytatnának. A faluközösség vagyonosabb eleme ekkor már a földek meliorizációjára is kísérletet tett, azonban mindezek a „modernizációs” törekvések — a szerző szerint — az apatikus, passzív és lusta szegényebb faluközösségi tagok ellenállása miatt megghiúsultak. Hasonló volt az eset még pl. a műtrágyák alkalmazása esetében, a régi istállózó fejtrágyázással szemben.

Jeffrey Burd tanulmányában a falun kívül munkát vállaló „othodnik”-ok rétegét vizsgálja, akik elsősorban a központi s északi iparvidékeken jelentek meg a 19. század második felében, és jelentős súlyukat támasztja alá az a tény, hogy ekkor a falusi népesség 16,2 százaléka ilyen formában kereste meg kenyerét. A faluközösségen kívül munkát vállaló „othodnik”-ok családtagjait a faluközösségekben hagyták vissza, így nem csak ők, hanem családjaik tagjai is faluközösség részeseként maradtak, s így az „othodnik”-ok távolléte ellenére nekik és családtagjaiknak is a „krugovaja poruka” intézménye miatt adót kellett fizetniük a faluközösség számára. Külön említi a szerző, hogy szabadságukat redempciós adó formájában megválthatták, vagy ha állandó jelleggel a falun kívül éltek és dolgoztak, akkor a „vándorlási adót” is meg kellett fizetniük. A falun kívüli munkavállalás lehetett állandó vagy pedig szezonális jellegű. Az ipari munkavállalás esetében a manufaktúrákban való dolgozást is jelzi a szerző, azonban felhívja a figyelmet, hogy ennek is lehetek feudális vonásai, amire a „kabalnüje otnosenijija” kitételrel és terminus technikusszal hívja fel a figyelmet.

A gazdaságra vonatkozó harmadik tanulmány Elvira M. Wilbur tollából származik. Ez abból a szempontból érdemel figyelmet, hogy a paraszti szegénység jelenségének kutatása hogyan vethető össze A. V. Csajanov neopopulista, neomarxista elképzeléseivel. S Csajanov alapján jelzi, hogy a paraszti gazdaság és a nagycsalád esetében döntő tényező, hogy ez a termelés és fogyasztás alapja egységet képezi. Továbbiakban ezen elmélet része a paraszti család — ciklikus dinamizmusa révén való — felduzzadása, majd — későbbiekben — ismételt kisebb nukleuszokra való lebomlása. Mindezen folyamatok természetesen a faluközösség keretein belül jelentkeznek. A paraszti szegénység és a csajanovi ciklikusság elve olyan összefüggésben jelentkezik, hogy a paraszti család dinamizmusának végső célja nagycsaláddá való felduzzadása, majd továbbiakban, amikor már az együttes gazdálkodás nem lehetséges: bekövetkezik a nagycsaládoknál kisebb egységekre való lebomlása. E kisebb egységekre, nukleuszokra való lebomlás képezi a szerző kiindulási pontját az orosz paraszti család szegénységének a kutatására vonatkozóan.

A tanulmánykötet második nagyobb egysége a *paraszti kultúrára* vonatkozik. Samuel C. Ramer tanulmányában folklorisztikus összefüggésben mutatja be az orosz falubeli javasok és kuruzslók hiedelembeli tevékenységét a hivatásos orvosokkal szemben. E részben igen figyelemre méltó tanulmány származik Christine D. Worobec tollából, aki az orosz protoindusztrializációt is kimutatja. Jelzi, hogy a háztartás vezetése alapvetően az asszony feladata, ez azonban nem jelenti egyértelműen csak a mezőgazdasági foglalkozás űzését. A tejtermelés és baromfigazdálkodás, ill. annak jövedelmei ugyan az asszony kezében vannak, azonban ezen túl olyan foglalatosságok jelentkeznek körükben a téli időszakokban, mint a szövés és fonás, valamint a házi- és kézműipar. Itt csak említeni kívánjuk, hogy az orosz történészek a 19. században felhívták a figyelmet arra, hogy milyen szerepet játszik a fagy és a tél az orosz ember életében. Így lehetett a szövés-fonás és a háziipari tevékenység téli foglalatosság, amely egyértelműen a nyugat-európai protoindusztrializációra emlékeztet.

A tanulmánykötet harmadik részében a szerzők a *korai orosz paraszti politikai mozgalmakkal és a parasztság politikai radikalizációjával* foglalkoznak. Rodney Bohac tanulmányában a közsímsert arisztokrata család, a Gagarinok családi birokain lezajló paraszti ellenállási mozgalmakról olvashatunk; arról, miként tanúsítottak ellenállást a robotolással, a „barscsina”-val szemben, majd a fejadó egy formája, a „tjaglo” ellen.

A *politológiai* részben foglalkozik David Christian az orosz paraszti vodkabojkottok és lázadások kérdésével, melyről igen keveset olvashattunk ez idáig oroszul, annak ellenére, hogy a majorsági szeszőfőzés iparűzésének jelentős és tekintélyes könyvészete van. Az orosz nemzeti jelleg és tudat egyik meghatározó vonása a vodkaivás. Minden ünnep, így a munkaünnepek is vodkaivással párosultak, és ennek a szerepe olyan volt, hogy pl. az aratási munkálatok költségeibe eleve beszámították a vodka árát. Közsímsert módon a vodka kimérésének joga, vagyis a kocsmáltatás földesúri monopólium volt, és az ezzel szemben való ellenállás az antifeudális harc egyik megnyilatkozási formája, egyben egyik eleme volt a jobbágyszabadságért folytatott harcnak. A litván és orosz vodkabojkottok esetében tömegesen tagadták meg a földesúri tabernákban való kocsmáltatást, lázadtak a vodka árának önkéntes emelése ellen és a jó cártól várták az olcsó vodka állami monopóliumának kialakítását. A vodkabojkottok további oka volt, hogy pl. a részegség esetében az egyház bizonyos szankciókkal élhetett — és ez ellen is lázadtak az orosz parasztok.

A záró részben Timothy Mixer tanulmányában elsősorban azt jelzi, hogy a dél-ukrajnai csernozjom gabonaművelő területek nagybirtokain miként jelentkeztek a migráns mezőgazdasági bérmunkások, vagy magyaro-

san a sommások. Bemutatja munka- és létfeltételeiket, majd pedig azt, hogy radikalizálódásuk következtében miként alakulhattak ki körükben az agrármozgalmak. Zárt csoportokban dolgozva s élve — a szemtől szembeni kapcsolatokkal és a közöttük lezajló szabad információáramlás következtében — a paraszti mozgalmak és szervezkedések első formái is kialakulhattak körükben. A paraszti radikalizációt gazdasági kizsákmányoló intézmények is elősegíthették, mint a részes művelés és annak feudális jellegű kötöttségei, majd pedig ezzel együtt járóan a ledolgozás (oroszul az „otrabotka”) kényszere.

A tanulmánykötet záró dolgozatában Orlando Figes mutatja be az 1917-es évi események hatását a paraszti társadalomra. Ekkor előfordulhatott, hogy a parasztok a nagybirtokok eszközeit és inventáriumait lefoglalták, a szegényebb elemek, a „btrakok” megszállták és önkényesen elfoglalták a faluközösség osztatlan földjeit. Az is megtörtént, hogy a faluközösségből kiválva elsősorban saját tulajdonú tanyás „hutor” udvarokat alakítottak ki, amit már a sztolipini földreform is szorgalmazott. Az is megfigyelhető, hogy a kézműves zsellérek, a „btrak”-ok lefoglalták saját maguk számára a faluközösségi haszonélvezeteket, amelyek nyersanyagot biztosítottak kézműiparuk üzéséhez, vagy ennek segítségével manufaktúrákat is alapíthattak. Ezen iparokkal kapcsolatosan említi a szerző, hogy ezek a későbbiekben a kolhozok és szovhozok járulékos kisegítő ipágaiává is válhattak.

Ez a tanulmánykötet egy szovjetológiai kongresszus eredménye, gyümölcse. A szerzők támaszkodnak a szovjetológiai kutatások anyagaira, csakhogy, mint olyan szerzők tevékenységére, mint az orosz Theodor Shanin nyugaton írott munkáira, majd pedig egy olyan orosz agrárközgazdász elméletét mutatják be távolabbi nézőpontból, amit a maga korában — a 20-as években — Csajanov dolgozott ki. Az említett Worobec-féle tanulmány a manapság nyugaton nagyon divatos és közismert protoindusztrializáció jelenségeit is bemutatja.

A tanulmánykötet használatát megkönnyíti a megfelelő orosz terminusok megadása, ami arról tanúskodik — amit a bevezető is jelez —, hogy a tanulmányok szerzői az orosz és szovjet levéltárakban is dolgozhattak.

Tagányi Zoltán

WILLY BUSCHAK

DAS LONDONER BÜRO. EUROPÄISCHE LINKSSOZIALISTEN IN DER ZWISCHENKRIEGSZEIT

*(A Londoni Iroda. Az európai baloldali szocialisták
a két világháború között)*

Amsterdam, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.
1985. 359.

Furcsa kontrasztjelenség, amikor az utóbbi 2–3 évben annyi különféle szociáldemokrata „kezdemenyezés” történt, amikor oly sokan „vállalják fel” a szociáldemokrata eszmeiséget, amikor még igazán befolyásos konzervatív avagy liberális szellemiségű körökben is eltöprengenek a szociáldemokrácia hiányán Kelet-Európában, nem tűnik fel, hogy az új Európa-háznak sok országban az egyik legerősebb eleme éppen a szociáldemokrácia. A Szocialista Munkásinternacionálé múltja hazai történetírásunkban ismeretlen, úgy mint az egész 1920–1939-es korszak egészére alig található utalás a lexikonszerű összefoglalókon kívül.

W. Buschak könyve hiánypótló munka, hiszen egyfelől nyomon követi a Szocialista Munkásinternacionálé kongresszusait, de emellett képet ad az egyes fontosabb politikai fordulókról, korszakokról, s az SzMI-nek erre való reagálásáról, s ennek során eljut a német, az osztrák, az angol, a francia és a spanyol, avagy az északi országok reagálásainak forrásaihoz. Buschak jól ismeri a forrásokat, s a források megszólaltatása sem gond számára, minthogy a német egyetemi oktató tökéletesen „ura” az angol, a francia, a spanyol nyelvnek, és talán nincs is számára „zárt terület”, ahol a nyelvi korlátok miatt ne tudna a felszínnél mélyebbre ásni.

Buschaknak azonban nemcsak ilyen érdemei vannak. Mint a kötet alcíme is mutatja, elsősorban éppen a szocialista baloldali áramlatok felelevenítésére törekedett, és ezen a vonalon ténylegesen úttörő munkát végzett.

Mielőtt még Buschak kutatási eredményeiről szólnék, úgy hiszem, érintenem kell egy általános megközelítési problémát, hiszen már az első lépésnél nálunk, Magyarországon valamiféle hallatlan amnéziás tünettel találkozunk — s az „ifjabbak” esetében ugyanilyen méretű tudatlansággal. Ugyanis míg a hajdani „sztálinista tél” korszakában e téma egyfelől tabu volt, másfelől a „baloldalt” egyszerűen „ábaloldalnak” illet minősíteni, később ezt ellenkező előjeltű „új hullám” váltotta fel. Az utóbbi 2–3 évtizedben még azt is sokan megkérdőjelezték, hogy egyáltalán volt baloldal a szociáldemokrata pártokban, amikor a tökéletes elvi és történeti elbizonytalanodás (és tudatlanság) alapján csak egységes szociáldemokráciáról beszéltek. A baloldalt vagy lényegtelennek tekintették (vagy tekintik), illetőleg olyan csoportosulásoknak, akiket a Komintern vagy egyszerűen „beépített”, „lefizetett”, avagy más esetben ugyanezek a baloldali csoportosulások a Komintern „balkelei”. Ez a tökéletesen történetietlen, de nálunk elterjedt szemlélet azonban nagyon messze áll mind a valóságtól, mind az alapos nyugat-európai feldolgozástól.

W. Buschak minden vonatkozásban valóban „hézagpótlót” nyújt. Az egyes országok keretei között is pontosan életre kelti ezeket a baloldali csoportosulásokat, pártokat, orgánumokat; bemutatja, hogy ezek mikor keletkeztek, a fontos történeti fordulópontok törésvonalai mentén mi volt a mondanivalójuk, miben különböztek a „többségi” szociáldemokratáktól. Német talajon ennek a baloldalnak ugyanúgy gazdag a története. A hajdani USPD helyébe a nálunk szinte soha nem hallott SAP (Sozialistische Arbeiterpartei — ehhez a csoportosuláshoz tartozott az 1930-as években Willy Brandt is), a Neu Beginnen csoportosulás lépett. Hasonló történelmi szerepet játszott a francia Gauche Révolutionnaire, a PSOP (Parti Socialiste Ouvrier et Paysan) pártocskája, a befolyásosabb angol ILP, az elég erős spanyol POUM, a norvég párt, egy időben az olasz párt a maga teljes súlyával, később ennek egy üldözött és megvékonyodott töredéke. Ugyanilyen problematikus volt az osztrák, a finn, az orosz emigráns mensevik, a Bund és a lengyel részvétel a szociáldemokrácia ezen irányzatán belül. Mindennek az egyszerű megjelenítése is már történetírói érdem lenne, ám Buschak e pártokat, vezetőket és orgánumokat beszéltetni is tudja.

Buschaknak azonban mindennél messze nagyobb érdemei és eredményei vannak. Az országoként széttagozott baloldali szociáldemokrata csoportosulásokra ugyanis mindig is jellemző volt, hogy megkísérelték

megszervezni erőik nemzetközi koordinációját. Ez egyaránt megtörtént szakszervezeti síkon, végbement az SzMI keretein belül, annak balszárnyán, de bizonyos időszakokban megtörtént azon kívül, sőt bizonyos fókig határozottan azzal szemben is. A két tendencia természetesen időben szintén keveredett, voltak pártok, amelyek az egyik „skatulyából” átkerültek később a másikba. Mindenesetre így alakult ki az 1920-as években a Párizsi Iroda, amelynek élén egy kétségtelenül történeti személyiség, Angelica Balabanova állt, majd így formálódott ki a Londoni Büro, amelyben ILP-sek, Fenner Brockway és H. N. Brailsford, akik szintén ismert történeti személyiségek, megannyi könyvvel és seregnyi cikkel, játszottak szerepet. Kialakult a Forradalmi Szocialisták Nemzetközi Szövetsége. Miközben Buschak történeti helyzeteket, vitákat, kongresszusokat és személyiségeket mutat be, jó történeti érzékkel rávilágít, hogy milyen nagy szerepet játszik e korszakban a történeti dinamizmus. Mert hiszen a kitűnő szerzői gárdával (Alexandre Bracke, Paul Faure, Jean Lebas) rendelkező francia Bataille Socialiste c. orgánus már 1927-től jelentősen hatott, nem utolsósorban az SFIO revizionista jobbszárnyának „neoszocialista” hangadói, Marcel Déat, Marquet, ill. Pierre Renaudel ellenében, akiknek szintén megvolt a maguk orgánusa, a kéthetente megjelenő *La Vie Socialiste*, ám 1932-re e folyóiratnál az élet változásai nyomán szintén bekövetkeztek a belső lényegi elmozdulások. Ahogyan 1932–1933-ban bekövetkezett a „neok”-nak az SFIO-ból való kizárása, így a Bataille-nak sem a „házon belüli” jobboldaliak ellen kellett hadakozniuk. A Bataille egyfajta defenzív, a klasszikus marxi értékeket védő, valamint a polgári liberalizmus és a radikális párt „használatatlanságát” bizonyító cikkei után az 1930-as évek elejére új mondanivalóval, offenzív és friss szocialista mondanivalóval jelentkezett, ami szellemileg szinte előkészítette a népfront korszak nagy történeti reformjait, változásait. S persze ekkor már új „csillagok” is feltűntek e folyóirat hasábjain: Jean Zyromski és Marceau Pivert. Hasonló elmozdulás figyelhető meg a spanyol szocialistáknál, sőt a PSOE egyik legjelentősebb képviselőjénél: Largo Caballeronál is.

Ebben az időszakban, a kettős kemény tragédia, 1933 és 1934 nyomán, amikor a szociáldemokrácia is még fokozottabban szembesült a háború és a fasizmus veszélyével, az elválások és különféle reakciók variációi nem csökkentek — mindezt Buschak kitűnően világítja meg. Az SzMI balszárnyán nemcsak a Bauer-T. Dan—Jean Longuet (bizonyos fókig Léon Blum) féle szárny jelentkezett, amely támaszkodhatott a már ugyancsak emigrációban élő olaszokra (P. Nenni), az SzMI megfáradó főtítkárára, Fritz Adlerre és a belga „öreg gárdára” Vanderveldére és L. Brouckere-re, hanem ez az áramlat határozottan súrlódott nemcsak az SzMI jobbszárnyával, hanem az SzMI-n kívül álló radikális baloldaliakkal is. Mindez nagy és gazdag szellemi örökség, aminek életre keltésére nagy szükség lenne.

Buschaknak nemcsak az az érdeme, hogy e többszörösen szövevényes talajon remekül eligazít, hanem az érdeklődő olvasónak annyiban is segítségére siet, hogy jó mutatókkal (a névmutató mellett külön a szervezeteket, illetőleg az orgánusokat felsoroló mutatókkal) könnyíti meg a tájékoztatást, amit alapos történeti irodalomjegyzék egészít ki.

Buschak az egykori jegyzőkönyvek, periodikák mellett messzemenően felhasználta a későbbi visszaemlékezéseket, önéletrajzokat, történeti feldolgozásokat, beleértve a késő 1970-es évek nemzetközi történetészkonferenciáinak anyagát is. Támaszkodott archívumok, így persze elsősorban az amszterdami IISG anyagaira. Mint minden ilyen esetben külön lehetne még szólni olyan személyiségekről, munkákról és forrásanyagokról, amelyek a kötet minden gazdagsága mellett is kimaradtak a kötet oldalairól. Ilyenek például A. Balabanova sokszor nagyon érdekes és keserű feljegyzései, levelei akár az 1920-as, akár az 1930-as évekből, miként a kelet-európai reláció valóban még bővíthető. A magyar kontúrok természetesen (itt a nyelvi korlátok valóban hathatnak) elhomályosultak. A magyar szociáldemokrácia és baloldali szórványainak nemzetközi kapcsolatai Magyarországon sincsenek feldolgozva.

Jemnitz János

MACMILLAN, 1894–1956
The Official Biography. Vol. 1. London, 1988.
MACMILLAN, 1957–86.
Vol. 2. London, 1989.

A. Horne mint Macmillan hivatalos életrajzírója csaknem 10 éven keresztül hallgatta Macmillan visszaemlékezéseit, követte társalgását. Macmillan arra intette leendő életrajzíróját, hogy arcképén a szemölcsök is jelen legyenek, és valóban ez meg is történt. A két kötet híven tükrözi Macmillan politikai életútjának azt a jellegzetességét, hogy tulajdonképpen élete utolsó harminc évében lett igazán elismert politikus és így — ambíciójának megfelelően — boldogabb ember.

A kötetek együttes megjelenése talán kiegyensúlyozottabb összképet adott volna Horne vállalkozásáról, viszont — terjedelmükénél fogva — nehezebben kezelhető olvasmány lett volna. A két kötet stílusa, szerkezete, a személyiség bemutatásának élessége mindkét kötetben egyenletes.

Macmillan 92 évesen hunyt el, életében hipochondernek számított. Élete 1956-ig terjedő szakaszában sem politikailag, sem személyes életében nem volt kimondottan boldog vagy elégedett, mégis eléggé bölcsen vésszelte át ezeket az évtizedeket. Például 1945-ben jellemző módon meg akart szabadulni stocktoni képviselőségétől, de tudta, hogy ez nem fog neki sikerülni. Ugyanígy szintén sikertelenül igyekezett odahatni, hogy Churchill lemondjon 1953–55-ben. A realitások iránti érzéke mégis egyik szembetűnő, bár életének e politikus szakaszában nem méltott vonása volt. Ugyanakkor az arrogancia politikai ellenfeleivel szemben is — szembetűnően és nem rokonszenvesen — jelentkezett, Crippset éppenúgy lenézte, mint Molotovot. Az előbbiről gúnyosan állapította meg, milyen nemzet lehet az, amelyik „fish and Cripps világában él” (Közismert angol eledel a 20. században a „fish and chips”, a rántott hal és sült krumpli), Molotovról pedig az volt a benyomása, hogy olyan, mint egy „főkertész vasárnapi ruhában”.

A második kötet átöleli Macmillan 7 hivatali és 23 nyugdíjas — de nem csendes — évét. Macmillan jelenlegi értékelése főleg idős, szinte aggastyán korának eredményeire támaszkodik. Ő volt az egyetlen miniszterelnök azok közül, akik közel 90 évet éltek, aki nagyban profitált öregkorából. Ha Churchill életéből leszámítjuk az utolsó 10–15 évet, akkor is megmarad Churchill jelentősége. Ugyanez áll Gladstone-ra. Macmillan személyiségének jegyei az előbbiekkal ellentétben sikerélményeinek következtében megváltoztak. Az unalmas, visszahúzó, szegletes, néha bántó, középkorú, sikertelen politikusból sikeres államférfi, jó társalgó és saját érdekeinek kitűnő képviselője lett.

Ő volt az első miniszterelnök Angliában Szuiez követően. Az ország ekkor távol állt attól, hogy felfogásában egységes legyen, maga a konzervatív párt sem volt egységes. Macmillan elsődleges célkitűzése az volt, hogy helyreállítsa az angol-amerikai szövetséget. Hiszen Szuiez teljesen egyértelművé tette a konzervatívok számára, hogy Nagy-Britannia nem első számú nagyhatalom: Eisenhower ezt sohasem titkolta vagy próbálta szép szavakkal enyhíteni. Világossá vált mindkettőjük számára és ezt Macmillan követte is, hogy a brit kormány nem fog önálló lépéseket kezdeményezni a világpolitikában anélkül, hogy a Fehér Házzal konzultálna. Horne jól jeleníti meg Eisenhower és Macmillan barátságát, ami visszanyúlt a háborús évekre. Jól jeleníti meg Macmillan és Kennedy kapcsolatát is. Az idős brit államférfi elbűvölte az ifjú Kennedyt, de mégsem annyira, hogy titkos döntéseibe — pl. Kubával kapcsolatban — beavatta volna. A kapcsolat nem az egyenlők kapcsolata volt.

A belpolitika, a gazdaságpolitika Macmillan idején szerencsésnek mutatkozott. Az átlagjövedelem, a produktivitás, a profit nőtt, a konzervatívok jelszava ez lett: „Soha nem volt ilyen jó”, s ez nagyjából igaz is volt, s a toryk győztek 1959-ben. Macmillan ezután igyekezett a védelmi költségeket csökkenteni az eléggé erőteljes saját pártjabeli ellenzékekkel szemben, és Afrika dekolonizációjához kezdett. Jól választotta Ian Macleodot gyarmatügyi miniszterévé, aki tisztában volt az afrikai nacionalizmus erősödésével s megszervezte a függetlenségükhöz vezető átalakulásokat.

A szerző gyengéi: gyarmatosító attitűdje, valamint a politikai elemzőképesség hiánya. Érdeme viszont kitűnő humorérzéke, erre egy példát hoz fel a munka egyik ismertetője, s ezzel nagyon egyet lehet érteni. 1985-ben hat volt miniszterelnököt hívtak meg a Downing Street 10-be, hogy megünnepeljék a 250-ik évfordulót. James Callaghan volt Labour miniszterelnök feltette a kérdést, vajon hogyan lehetne általánosan jellemezni a volt miniszterelnököket? Mire Macmillan azonnali válasza ez volt: „Az elvek hiánya megfélelne?”

E számunk szerzői:

H. Haraszti Éva, a történelemtudomány doktora, London

Jemnitz János, a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézet

Kaló Ferenc, főiskolai docens, Esterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger

Langewiesche, Dieter, egyetemi tanár, Tübingen

Makai János, főiskolai adjunktus, Esterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger

Niederhauser Emil, akadémikus, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézet

Press, Volker, egyetemi tanár, Tübingen

Tagányi Zoltán, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpontja

Tomka Béla, egyetemi tanársegéd, József Attila Tudományegyetem, Szeged

Tüzes Károly, tudományos ösztöndíjas, Budapest

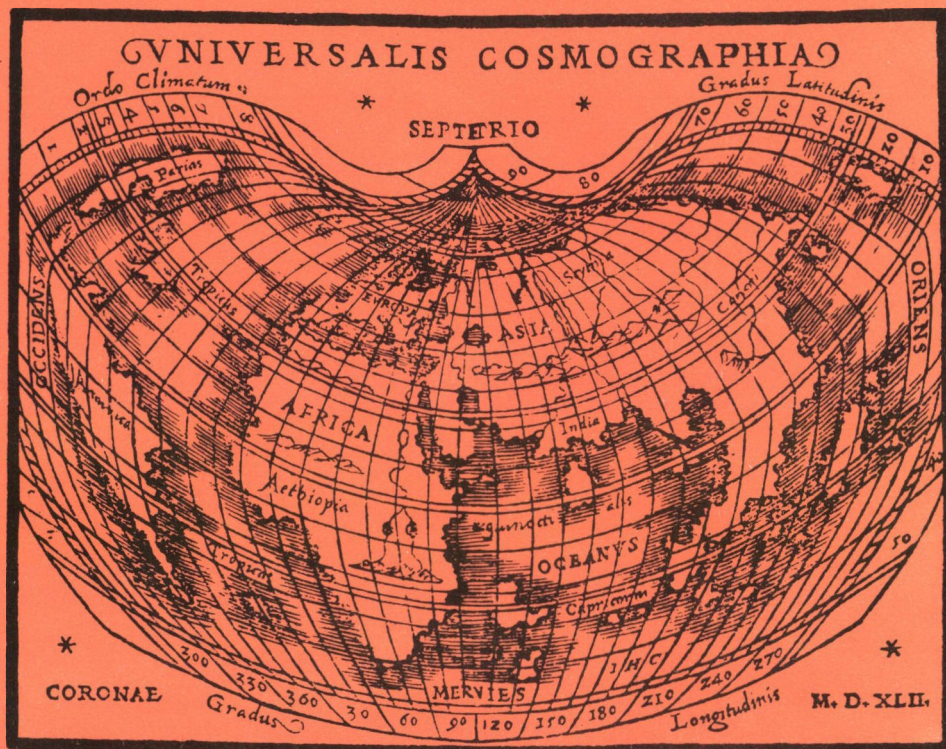

Audiele

1993 -08 25

VILÁGTÖRTÉNET

1992. ős - tél

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1992. ősz-tél

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOMJEGYZÉK

Niederhauser Emil: A magyar és a délszláv történetírás	3
Szarka László: A történeti Magyarország a szlovák történetírás tükrében	8
Anton Hrnko: Az 1918–1938 közti szlovák társadalom képe a szlovák történészek munkáiban	24
L'ubomír Lipták: Szlovák történetírás 1945 után	29
Camil Mureșan: Az 1989 utáni román történetírás kutatási irányairól és tárgyköreiről	37
(-y-o): Fejezetek Besszarábia múltjából	43
Filep Tamás Gusztáv: Klió a gyorsuló időben	55
Pálffy István–N. Szabó József: Magyar–amerikai kulturális és tudományos kapcsolatok (1945–1948)	63
Láng Imre: Atommonopólium vagy atomfegyver-tilalom, 1945–1946	70
Az „örök” orosz talányhoz. Pjotr Kropotkin 1919-es levele Georg Brandeshez (Közzéteszi: Jemnitz János)	80

SZEMLE

Liah Greenfeld: Nationalism. Five Roads to Modernity. (Ism.: Niederhauser Emil)	83
Gheorghe Buzatu: România cu și fără Antonescu. (Ism.: -y-o)	85
Tony Judt: Le marxisme et la gauche française, 1830–1981. (Ism.: Jemnitz János)	87
Pierre Jeanneret: Un itinéraire politique. La vie du Dr. Maurice Jeanneret–Minkine. (Ism.: Jemnitz János)	89
Robert Skidelsky: John Maynard Keynes. The Economist as a Saviour. (Ism.: H. Haraszi Éva)	90

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSzK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,- Ft, példányonkénti eladási ára: 60,- Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatás- és Szervezelelemző Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

9320957 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

A MAGYAR ÉS A DÉLSZLÁV TÖRTÉNETÍRÁS*

Két „aire culturelle”, két civilizációs környezet határozta meg ezeknek a történetírásoknak a fejlődését, mert ezt a hatást alapvetőnek kell tekinteni. Az egyik a Habsburg-monarchia, a másik a Balkán. Az előbbibe tartoztak bele a magyarok, a horvátok, a szlovének, sőt a délmagyarországi szerbek is. Az utóbbiba a szerbiai és montenegrói szerbek és a bolgárok. Nyilván nem kell kifejtteni, milyen különbségek álltak fenn a két környezet között. Arról azonban kell egy szót ejteni, hogy ezen belül is voltak különbségek, és éppen a történetírás szempontjából nagyon lényegesek. A magyaroknak és a horvátoknak megvolt a saját feudális elítjük vagy uralkodó osztályuk, ha úgy tetszik. Ez az elit „csinálta” a politikát, tartotta fenn, működtette az államot. Ennek megfelelően megvolt saját történeti tudata, s ez számos vonatkozásban megközelítette a tényleges történelmi helyzetet, hagyomány élt ebben az elitben, már a középkorban krónikák és egyéb elbeszélő források tudatosították is ezt a történeti hagyományt – nagyon torz formában – legfeljebb az egyház tartotta fenn, vagy még az sem. A szlovének megint külön esetet jelentenek. Samo kora középkori állama, amelyet számos szláv nép tekint ma ősenek, meg a korai, szláv jellegű karantán hercegség jelentette az államiséget, amely hamar elveszett, az elit itt is eltűnt, beolvadt a germán elembe, a saját múltnak megint csak nem volt hagyománya.

A magyarok és horvátok esetében a nemesség köréből kerültek ki azok, akik a korai újkorban megint felvették a történeti hagyomány fonalát. A felvilágosodás idején már nemcsak nemesek töprengtek népük múltján. S azután a nemzeti megújulás korában jelentkeztek azok a romantikus képzeletű szerzők, most már mindenhol, akik a múltat bemutatatták, a jelen és a jövő, a nemzet jövője érdekében, nagyjából a meglévő hagyomány alapján, ha volt ilyen, vagy a képzelet alapján, ahol a történeti hagyomány elveszett vagy elmosódott. Többnyire a papok közül kerültek ki, tehát dilettánsok voltak, vagy a nemesek közül, s akkor is azok. Jelentős szerepük volt a megújulásban, de még nem képviselték a 19. század első felében Európában kibontakozó tudományos színvonalat.

Megváltozott a helyzet a század második felében, vagy a századforduló felé közeledve, amikor kiépült a szakma modern intézményrendszere. A magyarok voltak a legelőnyösebb helyzetben, hiszen volt már régóta egyetemük, amelyik idővel a szakmai képzést biztosítani tudta. A horvátok számára erre csak 1874-től adódott lehetőség, amikor megalapították a zágrábi egyetemet. Szófiában erre 1904-ben került sor, Belgrádban 1905-ben. Hozzá kell tenni, valamiféle főiskolai előzmény persze már néhány évtizede létezett. Amíg ez nem jött létre, sőt részben utána is, az európai egyetemeken nyújtott képzés is elősegítette a szakma létrejöttét, a szerbek és a bolgárok esetében maga az állam segítette ezt elő ösztöndíjaival. De azt is meg kell jegyezni, a szerbek között még jóval később is sok volt a Monarchiából származó vagy ott iskolázott.

A másik fontos intézmény valamiféle tudományos társulat, idővel akadémia volt. A magyarok esetében ez gyakorlatilag 1830 óta létezett, a horvátok 1867-ben alapították

* Elhangzott a Magyar Történeti Társulat alapításának 125. évfordulója alkalmából rendezett ülészen.

a Délszláv Akadémiát, már nevében is politikai programmal. A szerbek már 1826-ban létrehozták a Maticát, tudományos és könyvkiadó társulatot, Pesten (és 1864-ben is csak Újvidékre költözött, ott működik ma is), tehát a Monarchia területén. 1886-ban azután Belgrádban alakult meg a Tudományos Akadémia. A bolgároknak 1858 óta működött a Maticához hasonló társulatuk, a diasporában, Brailában, ennek alapján alakult meg 1911-ben a Bolgár Tudományos Akadémia. Ezek a tudós társulatok mindenfelé többek között a történeti munkák kiadását is vállalták, elsőrendűen pedig a (persze középkori) források kiadását, ami a Monumenta Germaniae Historica óta kötelező volt. Így végül is azt lehet mondani, hogy a századfordulóra kialakult a modern értelemben vett történetírás, csak a mindenből kimaradó szlovéneknél még nem, bár Maticájuk 1861 óta nekik is volt.

Ez a felnőtté vált történetírás, az európai minták nyomán, mindenfelé általában a pozitivizmust tekintette módszertani alapelvének, persze abban a formájában, hogy a történetíró feladata a forrásokból a tények megállapítása, s ezeknek oksági sorrendben való elhelyezése. Az uralkodó felfogás szerint ez biztosította a történész objektivitását. Vagyis a szakma elhatárolta magát tudatosan a nemzeti megújulás romantikus, nemzetépítő (és a történeti valósággal nemegyszer hadilábon álló) megújuláskori dilettantizmustól. Bizonyos szakmai göggel is, tehetjük hozzá. A másik alapvonás, megint csak az európai minták nyomán, a politikai eseménytörténet szinte kizárólagos egyeduralkodó volt.

Nemcsak a megújulás korának feladataiból következett, az európai gyakorlat is arra mutatott, hogy a történetírás legfontosabb, sőt kizárólagos témája a hazai történelem, pontosabban a nemzet története, most, hogy már meg is volt ez a nemzet.

A magyar történetírók számára természetesen a téma a történeti Magyarország volt, az, amelyben születtek és felnőttek, amelynek a határai ekkorra már egészen pontosan meg voltak állapítva. Legfeljebb Horvátország története nem tartozott hozzá szorosan, de a magyar nemzet történetébe ezt is beleértették. Ezen nem változtatott a trianoni sokk, az 1918 utáni fejlemények úgysem tartoztak a történetírás hatáskörébe. A marxista történetírás sem változtatott ezen az 1918 előtti korszak vonatkozásában, legfeljebb kissé szégyellte magát miatta.

A horvátok esetében is a nemzet, vagyis az ország története volt a téma, megint az 1918 előtti határok között, azzal a különbséggel, hogy Dalmáciát, sőt Boszniát is beleértették a nemzeti történelembe, gyakorlatilag azonban az ottani történészekre hagyták a kidolgozást. Sok korszakkal foglalkoztak ezen belül, de kiemelten a nemzeti uralkodók korával, tehát a magyarokkal való kényszerházasságot megelőző időszakokkal. Az is volt jónéhány század, s tágabb teret adott a fantáziának.

A szegény szlovéneknek maradt a karantán hercegség, s bizonyítani lehetett ennek korai szláv voltát, meg a szlovének településének története, annak számbavétele, mennyivel nagyobb területen laktak régebben, mint most.

A szerbök számára a középkori állam volt a fontos, Zéta és Rascia, a nyugati és keleti egyház kettősségét nem kellett hangsúlyozni, Sztepan Dusan 14. századi cársága kellő öntudatra is nevelhetett. A 19. század története voltaképpen csak nagyon későn került be a történészek látókörébe, kissé emlékiratszerűen, hiszen a történetírók olykor cselekvő részesei is voltak az eseményeknek.

A bolgárok két középkori állammal is büszkélkedhettek, időben egymást követőkkel, nem egyidejűleg fennállókkal, mint a szerbek esetében. A nemzeti megújulás és az 1878-as felszabadulás még jelenkor volt sokáig, a résztvevők írták meg emlékezéseiket.

Az oszmán korszakkal jóformán senki sem foglalkozott, ahogy a szerbeknél sem. A horvátok viszont szívesen emlékeztek a török elleni küzdelmekre.

Minden nemzeti történetírás esetében ugyanis voltak az egész nemzeti korszakon belül kiemelt időszakok, s ezek különös tekintélynek örvendezhettek. A magyarok keveset tudtak az Árpád-ház korszakáról, ezért inkább a vegyesházi királyokkal foglalkoztak, ott több volt a forrás, meg több a török elleni dicsőséges harc. Igaz, az őstörténet is kedvelt téma volt, hiszen meg kellett magyarázni a honfoglalást, szemben a többiekkel, akik többé-kevésbé autochtonoknak tekintették magukat saját területükön. A horvátoknál, már láttuk, a nemzeti királyok meg a török elleni harc. A szerbeknél és a bolgároknál a középkori államiság, hiszen akkor még inkább benne voltak Európában, mint a jelenkorban.

A felnőtt történetírás persze nem is akart szakítani a megújulás korának azzal a szemléletével, amely a nemzeti történelem egyik alapvető vonulatának az ősellenség elleni állandó harcot tekintette. Ősellenségek továbbra is maradtak, most már szakmai színvonalon lehetett erről beszélni.

A magyarok esetében az ősellenség a német volt, s ez idővel perszonalizálódhatott is a Habsburgokban. Minden baj nekik volt köszönhető, (majdnem) mindig rosszat akartak a nemzetnek. Igaz, a németek mellett ott voltak még a szlávok is, hol a magyarországi nemzetiségek testesítették meg őket, hol Oroszország, amely segített átkos Habsburgoknak a nemzeti szabadság eltiprásában.

A horvátok esetében egyértelműen a magyar volt az ősellenség, csak kivételesen érte ez a megtiszteltetés a Habsburgokat (a németeket soha). A szlovének még ősellenséggel sem büszkélkedhettek, az első modernebb szintézis a múlt század végéről, Dinićé, a krajnai rendek történetét írta meg, s szinte bocsánatot kért azért, hogy szlovének is élnek itt.

A szerbek már tekintélyes listával rendelkeztek. Az időben első természetesen Bizánc volt, amely alól már a középkorban több ízben fel kellett szabadulni. Azután jöttek időben a törökök, s valahol előbb vagy utóbb a bolgárok is. És a magyarok sem maradhattak ki a sorból, de inkább csak a század vége felé.

A bolgároknál is Bizánc az első ősellenség, annál is inkább, mert hiszen a szerbekhez hasonlóan egész államszervezetüket és kultúrájukat onnan vették, s ezt nem lehetett megbocsátani. Voltaképpen együtt is működhetek volna a szerbekkel, hiszen a bolgároknál is Bizáncot a törökök követik. Bizánc utódaiként megmaradnak a görögök is, és fontos helyet kapnak persze a szerbek, már csak Macedónia miatt is, a szerbeknél is ugyanez az ok.

A századfordulón nyugaton fellépő modernebb irányzatok, a történetírás politikai egyoldalúságából kitörők, mint már az 1880-as évektől a gazdaságtörténet, nem is beszélve egyéb irányzatokról, itt még nem hatottak. Majd csak 1918 után, amikor különben is óhatatlanul nagy változások következtek be a nemzeti történetiszemléletben is. A magyaroknál talán a leginkább beszélhetünk erről, a szellemi történet hatását talán eltűnőzték, az még inkább csak máz volt az alapvető pozitívizmuson. De itt volt a településtörténet, egy egész iskola, amely a középkori Magyarország alapvetően magyar jellegét volt hivatott bizonyítani, Trianon nyomán, s ezért a városokkal kevésbé törődött, mert ott többnyire németeket talált. Vagy itt volt Hajnal István, Max Weber-i szociológiai ihletésével és egyetemes történeti érdeklődésével, kivételes jelenség, nem is tudott iskolát teremteni. Másoknál kevésbé fedezhetjük fel a modernebb módszerek nyomait.

De ahogy Magyarországon 1918 után mindent úgy kellett látni: hogyan kerülhetett sor erre az, egyébként átmenetinek tartott, kisiklásra, az 1918 utáni változások másutt is mó-

dosulásokat hoztak a történeti képben. A horvátoknak, szerbeknek és szlovéneknek most már úgy kellett látni a történelmet, hogy az egyértelműen az egységes jugoszláv állam felé vezetett, talán már Samotól, de legkésőbb a 18. század végétől. A bolgárok, akik addig a görögökkel szemben szláv mivoltukat szerették hangoztatni, most egyszerre, dacból és a szerbekkel szemben felfedezték bolgár–török őseiket és azok kultuszát ápolták. (Száz évvel korábban még azokat is szlávoknak tartották.)

A századforduló táján, meg a két világháború közti korszakban már jelentkezett a marxista történetírás. Mindenhol a szociáldemokrata pártokon belül. Többnyire úgy, hogy ezek vezetői, mintegy mellékesen, arra törekedtek, hogy a nemzeti történelemről a történelmi materializmus alapján állva alakítsanak ki új, a polgáritól eltérő koncepciót. Minthogy elsőrendűen politikusok voltak, többnyire nem is szakképzettek, eredeti kutatásokkal nemigen tudtak foglalkozni. A korábbi történetírás már nagy adattömeget tudott számukra nyújtani, ezt használták fel, rámutattak az osztályharc alapvető szerepére. A magyarok esetében ehhez jól jött Dózsa György vagy az 1848-as forradalom, a bolgárok vagy a szerbek esetében a bogomil mozgalom, amely a paraszti osztályharc ideológiai köntöse volt. Meg mindenütt a munkásmozgalom, ennek az előzményeit lehetett néhány évtizedre visszafelé nyomozni.

A munkásmozgalom vált a legfontosabbá azután, hogy a marxista történetírás mindegyik esetben uralkodóvá lett. Az osztályharc másik terepe pedig a parasztmozgalom volt, ezt a két témát lehetett, most már a szakma kötelező módszertani fogásaival, feltárni és feldolgozni. Nem kétséges, hogy ebben a vonatkozásban a kezdeti sematizmus után mindenfelé jelentős eredmények születtek. Ahogy jelentős volt, különösen a magyaroknál, de kisebb méretekben másutt is, a gazdaságtörténet. Valószínűleg ezen a téren hozta a marxizmus a legmaradandóbb eredményeket, hiszen, mintegy mellékesen, az európai gazdaságtörténet módszereit és szemléletét is felhasználhatta.

Az új, addig elhanyagolt témák mellett a marxista történetírás a korábbi témákat is művelte. Akkoriban ironikusan emlegették, hogy „mostantól fogva minden másképp volt”. Valójában nem egészen ez következett be. A nemzeti mozzanatok nem tűntek el. Sajátos jelenség volt, amit a magam részéről ad hoc-territorialitásnak nevezek, vagyis, hogy a jelenkori államterület mindig is az illető nemzet területe volt, ezt kell kutatni az őskortól kezdve, már csak azért is, hogy a társadalmi formációk törvényszerű váltokozása a nemzeti történelem fő vonulataként legyen bemutatható. Ettől az ad hoc-territorialitástól csak ott volt eltérés, ahol a korábbi államterület jóval nagyobb volt, tehát a magyarok és a bolgárok esetében.

Egyébként a korábbi történetírástól átvett ősellenség-kép továbbra is megmaradt, s ezt nagyon jól lehetett illeszteni az aktuális politikai helyzethez. Hogy csak a magyar vagy a bolgár példát vegyük, a német, illetve Habsburg ősellenség a nyugati imperializmust jelentette. Jellačić a titói Jugoszláviát. A bolgárok három ősellensége, Bizánc, a török és a szerb, most két NATO-országot jelentett, meg ugyancsak a titói Jugoszláviát. Az ilyesfajta, nagyon nyílt historizálás eléggé szokásos volt, igaz, ha nem is ilyen nyílt formában, a korábbi történetírástól sem volt idegen.

Ez is mutatja, hogy a korábbi időszak nemzeti sztereotípiái a marxista történetírásban is tovább éltek, legfeljebb itt-ott osztályharcos felhangokkal. Ez egyfajta nemzeti bezárkózottságra is utal. A sokat hangoztatott nemzetköziség deklaráltan a Szovjetunió felé nyitottságot jelentette, de rejtetten ezen a címen lehetett kitekinteni a nyugat felé. Csak éppen a szomszédok felé nem.

Lehet, hogy túl szigorú ez a megfogalmazás. Az 1950-es évek kedvelt témája volt a „kapcsolattörténet”, amely a közös osztályharcos hagyományokat, a közös irányba tartó haladást emelte ki, s szégyenkezve emlegette a „negatív” vonásokat, a konfliktusokat, összecsapásokat, ezeket persze mindig az uralkodó osztályok ellenséges áskálódásával lehetett magyarázni.

Még egy dologról kell szólni. A pozitivista módszertan az igazi történetírást csak az eredeti források alapján tartotta lehetségesnek, ezzel is indokolta meg, ha ugyan szükség volt rá, a nemzeti történelem elsőrendűségét. A marxista történetírás éppenséggel feladatként tartotta számon az egyetemes történelem művelését, persze ideológiai okokból. Csakhogy a régi pozitivista hagyomány tovább élt, hiszen a marxista történetírás képviselői is azon nevelkedtek. És ennek megfelelően az egyetemes történetírás művelése mindig kuriózum maradt, a történetírás fő sodrából kiesett.

A nemzeti mozzanat tovább élt. A marxista felfogás a Habsburg-ellenes függetlenségi mozgalmakban fedezte fel az évszázados haladást. A magyar történelem végcélja a nemzeti függetlenség megszerzése volt. Ennek megvalósulását pedig éppen annak a korszaknak a vonatkozásában lelték meg, amelyikben ez a függetlenség, enyhén szólva, nem volt meg teljesen. De ugyanígy voltak a függetlenséggel a többiek is. A jugoszlávok beszélhettek nagyobb joggal ennek eléréséről, de az egyes nemzetek függetlensége persze ugyancsak nem volt teljes a közös állammal szemben. Ennek ellenére lehetett a szerb, horvát vagy szlovén történelmet művelni, ha össze is ütközött olykor az össz-jugoszláv szemlélettel. A macedón probléma fennmaradt Jugoszlávia és Bulgária vonatkozásában, most már azzal a különbséggel, hogy a macedón köztársaság ismét csak az ad hoc-territorialitás alapján kisajátította a bolgár történelemnek azokat a részeit, amelyek saját területéhez kapcsolódtak, s meg is találta a középkori államot.

Ideje befejezni a rekriminálást. A magyar történetírásnak igenis vannak feladatai a szomszédok vonatkozásában, s ennek csak egy része a délszlávok eddig emlegetett problémái. Nyilván: a fő téma továbbra is a nemzeti történelem marad, ez nem is lehet vitás. De túl is kell ezen tekinteni, ahogy a magyar történetírás az utóbbi egy-két évtizedben egyre inkább törekedett erre. Nem az ősellenséget kell ismét felfedezni, nem is a „haladó” kapcsolatokat kutatni. Az igazi feladat a magyarok és – esetünkben – a délszlávok történeti fejlődésének összehasonlító vizsgálata lehet csupán. Kiderülhetnek majd hasonló vonások, amelyekről nem igyekeztünk tudomást venni – mások sem. És kiderülhetnek valóban egyedi nemzeti sajátosságok.

A TÖRTÉNETI MAGYARORSZÁG A SZLOVÁK TÖRTÉNETÍRÁS TÜKRÉBEN

Összes szomszédunk közül alighanem a szlovákoknak kell a legtöbb ellentmondást feldolgozniuk ahhoz, hogy reális történeti képet alkothassanak annak az államnak – a történeti Magyarországnak – a fejlődéséről, amelyben ők maguk is tíz évszázadon keresztül éltek. A szlovák történetírásnak ugyanis egyszerre kellene szembenéznie a Magyar Királyságnak a legönzőbb szlovák szempontból is pozitívumnak minősülő és az egyértelműen negatív hatásaival. A pozitívumok közt pl. azzal a ténnyel, hogy a Kárpát-medencei és szomszédos szláv népek köréből éppen a magyar államkeretek révén váltak ki, s léptek a külön nemzeti fejlődés útjára, vagyis hogy a szlovák etnikai régió gazdasági, kulturális és politikai fejlődését éppen a történeti Magyar Királyság közigazgatási, telepítési, egyházi, kereskedelmi, bányagazdálkodási stb. prioritásai, célkitűzései formálták elsődlegesen, vagy hogy a szomszédos birodalmakkal és azok kíméletlen expanziós megnyilvánulásaival szemben szintén jórészt a Magyar Királyság, illetve annak szövetségei nyújtottak védelmet a szlovák etnikumnak és az általa lakott régióknak (s nem Szlovákia állította meg az oszmán expanziót, s nem Szlovákia volt a keresztény Európa védőbástyája, mint ahogy a régibb keletű magyar önértékelés is enyhe túlzás).

Ezzel együtt a történészeknek azt is tisztázniuk kell, miért nem alakult a szlovák nemzet fejlődése a horvátokéhoz hasonlóan egyfajta „társnemzeti” státus keretei közt, miért vált a szó modern értelmében vett nemzeti szempontból indifferenssé, mi több úgymond renegáttá a szlovák származású nemesség, miért nem sikerült a 18. század folyamán a hungarus-koncepció keretei közt a szlovák nemzeti különérdeket és ezzel együtt a nem magyar nemzetiségek, nemzetek emancipációs igényeit hathatósabban kifejezésre juttatnia. S végül arra is szenvedélyektől mentes, igaz és tárgyyszerű választ kellene adniuk a szlovák történészeknek, milyen tényezők okozták a 19. század szlovák nemzeti fejlődés többszöri retardációját, az 1848/49. évi konfliktusokat és az 1918-as különválással szemben belső alternatívákat kidolgozó szlovák és magyar törekvések kudarcát és ennek máig mérgezőleg ható utóéletét.

Úgy gondolom, hogy a szlovák történetírás alapján kibontakozó Magyarország-kép bizony igen nagyszámú egyoldalúsága abból adódik, hogy ennek a kettős kérdésfelvetésnek a szükségességére, jogosultságára mindmáig csak kevesen, s akkor is legtöbbször csupán egy-egy résztéma vonatkozásában éreztek rá szlovák kollégáink közül.

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy a történeti Magyarországon belüli szlovák történelemmel foglalkozó munkák koncepcionális dilemmáin keresztül jelezzem a címben jelölt kérdéskör legfontosabb elemeit.

A magyar és a szlovák történelem senki által sem vitatható összefonódottságát a 20. század szlovák történetírásban négyféleképpen próbálták megoldani:

a) a szlovák történelem dehungarizálásával, 1918 óta a „csehszlovák” történelmi kontextus kialakításával. (Az utóbbi időben a debohemizálás is elkezdődött: pl. a husziták pusztításai, Masarykék cselszövése stb.)

b) a magyar–szlovák történelem szétparcellálásával, különválasztásával (mindaz, ami a mai Szlovákia területén történt, illetve bárhol a világon szlovák nemzetiségű történeti

személyiséggel kapcsolatos, a szlovák történelem része). E különválás vegytisztán nacionalista változata az elhatárolva kisajátító magatartás: családnevek, Csák Máté, bányavárosok, nagyszombati egyetem stb.

c) a „nagy” és „kis” történelem elkülönítésével. A történelemnélküliség magyar részről máig fel-felhangzó vádjával szemben „az ezeréves méh” metaforáját alapul véve a szlovák történelmet a mindennapok szorgos építőmunkájával próbálják azonosítani. (Ez osztályharcos mezbe öltözve vált igazán áthatóan hamis és demagóg koncepcióvá.)

d) A korabeli realitásokat – a tudatosan vállalt terminológiát és területiális anakronizmust, azaz a mai Szlovákia területének visszavetítődését leszámítva – figyelembe vevő megközelítésnek is mindig akadtak hívei.

*

A hatvanas évek közepétől kibontakozott csehszlovákiai szellemi pezsgés a szlovák történetírásban is maradandó nyomokat hagyott. A szlovák történészek 1965-ben megrendezett V. országos kongresszusának előadásai az erőteljesen kibontakozó szlovák nemzeti emancipációs küzdelem legteljesebb történeti évrendszerét szolgáltatták. P. Ratkošnak a szlovák nemzetiség magyarországi fejlődéséről tartott beszámolója már nem csupán az észak-magyarországi szláv etnikum, hanem a szlovák állami-területi különállás folytonosságának tételét is érvekkel igyekezett alátámasztani. De a többi előadó is – nyilvánvalóan egységes elképzelés jegyében – a szlovák nemzetfejlődés kulcsproblémáit tárgyalta.¹ A kongresszus előadásai jól jelezték, hogy a cseh–szlovák viszony újjárendezését szorgalmazó politikai törekvésekkel párhuzamosan a szlovák szellemi élet minden területén a szlovák nemzeti egyenjogúság eszméje vált meghatározó motívummá. Témánkkal kapcsolatban figyelmet érdemel az a széles körű publicisztikai vita, amely Štúr születésének, ill. az 1848-as forradalmak évfordulója kapcsán robbant ki. Főként Mináč történeti esszéi váltak ösztönző erővé a szlovák történetírásban: a jeles szlovák író ugyanis a szlovák történelem értelmét a korábbi – dogmatikus túlzásoktól sem mentes – osztályharc-központú felfogással, illetve a társadalmi rendszerek váltását a szlovák történelemben sokszor meglehetősen elvonatkoztatottan kidolgozó koncepciókkal szemben a szlovák nemzeti folytonosság bemutatásában jelölte meg.

A kontinuitás hordozóelemét Mináč nem a politikai, állami történelemben, hanem a mindennapok történelmében vélte bemutatathatónak. Mináčnak ez a gondolata így azután nem véletlenül került a kétkötetes szlovák képes történelem élére mottóként: „Ha a történelem a királyok, császárok, hadvezérek és fejedelmek, győzelmek és meghódított területek történelme, és ha a történelem az erőszak, a rablás és kizsákmányolás történelmének jelenti, akkor nekünk nincs történelmünk. Vagy legalábbis nem vagyunk annak tárgyai. Ha azonban a történelem a civilizáció, a munka, a megszakított, de mindig csatát nyerő építkezés történelme, akkor az a miénk is. Hiszen az építők nemzete vagyunk, mégpedig a szónak nem csupán metaforikus, hanem valódi értelmében is: kőművesként, mesteremberként és segéd munkásként Bécset is, Pestet is felépítettük, sok más idegen város építésénél segédkeztünk, de egyet sem romboltunk le. Tudom, hogy történelmi hozadékunk szerény, de ha egyszer a civilizáció történelmét igazságosan, az elvégzett munka szerint fogják mérni, akkor nekünk sem lesz félnivalónk: a ránk eső résznél talán többet is tettünk. Nincs hát miért vágyakoznunk vagy szomorkodnunk az úgynevezett „nagy” történelem után: hiszen az a nagy rablók történelme.”²

A mináci tézis kétélűsége (vagyis a folytonosság hangsúlyozása mellett a magyar történelem félreérthetetlen lekicsinylése, becsmérzése) jó ideig meglehetősen tompítva és

visszafogottan szívódott át a szlovák történetírásba. Ugyanakkor pl. a „kis” és „nagy” történelem közti különbségtételt minden problematikus eleme ellenére akár termékeny ideának is tekinthetjük. Ennek jegyében a középkori szlovák történelmet feldolgozó munkák legjobbjai egyfajta „regionalisztikai”, ill. lokális művelődés- és társadalomtörténet keretei közt az összmagyarországi vagy éppen közép-európai szempontból is fontos összefüggéseket tártak fel. Mindez sokkal inkább gazdagította mintsem csonkította a magyarországi történelmet.³ Itt főként Richard Marsina, Vincent Sedlák, L’ubomír Juck, Peter Ratkoš forráspublikációira, valamint a regionális településtörténeti vizsgálatokra, várostörténeti munkákra gondolunk. Ezek ugyan szintén a mai Szlovákia területének történetietlen visszavetítését tekintik kiindulópontnak, de a források kezelésében alapjában a korabeli politikai-állami realitások figyelembevételével járnak el.⁴

Ezzel párhuzamosan Matúš Kučera, pozsonyi egyetemi tanár revízió alá vette ezt a szlovák történeti koncepciót, mert az úgymond „kirekesztette vizsgálódása tárgyköréből az etatizmust és a szlovák történelem dehungarizálására törekedett, miközben az állam és további fejlődésének problémája nem keltett érdeklődést a szlovák történettudományban”. Kučera szerint ez a koncepció végső soron azt eredményezte, hogy a szlovák történészek valójában elfogadták a régi nacionalista magyar történetírásnak azt a felfogását, miszerint a történeti Magyarország kezdetől fogva magyar nemzeti állam lett volna. Kezdetben Kučera azt hangsúlyozta, hogy éppen a soknemzetiségű történeti magyar állam politikai történetének feltárásában lehetne és kellene szakítani az uralkodó elitre korlátozott politikatörténettel, s helyette egy társadalom- és gazdaságtörténetileg megalapozott koncepció kimunkálása lenne a kívánatos – és ezt csakis magyar-szlovák együttműködéssel lehetne elérni.⁵ Ugyanezt a gondolatkört, de már sokkal erőteljesebb megfogalmazásban V. Sedlák is kifejtette, aki szerint a magyar államalapítás során szinte kizárólag külső kényszerítő körülmények, késztetések, adottságok szabták meg a fejlődés irányát.⁶

A szlovák történetírás belső irányzatának részletes elemzésére lenne szükség ahhoz, hogy pontos választ tudjunk adni arra a kérdésre, vajon milyen irányba halad a szlovák történeti koncepció fejlődése. Mert, bár R. Marsina még az 1981. évi VIII. szlovák történészkongresszuson is a mináci tételhez ragaszkodott⁷, az elméletileg megalapozottabbnak tűnő Kučera-féle koncepció láthatóan jobban kielégíti a hivatalos és nem hivatalos szlovák elvárásokat, hiszen végre egy szlovák „nagy” történelem körvonalai is kibontakozni kezdenek. Ez azonban – amint arra Kučera újabb népszerűsítő munkái eklatáns példákkal szolgálnak – az eredeti Kučera-féle elképzelésektől meglehetősen távol esik, hiszen nem a „kis” és „nagy” történelemről van itt szó, hanem a marxista szlovák történetírás által korábban elutasított mítoszok, legendák felújításával „nagygyá tett” históriáról.⁸ Ez persze nem jelenti, hogy a szlovák régészet, a szlovák történetírás újabb eredményei mind ebbe a kategóriába tartoznak. Szép számmal akad közöttük olyan, melyet minden bizonnyal a magyar történetírásnak is figyelembe kell vennie, például az államalapítással kapcsolatos szláv (szlovien) vonatkozások tekintetében is.

Hogy az utóbbi években mind többször egy radikális nemzeti irányzat kezd érvényesülni, annak számos *belső* és *külső* oka van. A *belső* viták argumentumain túl (főként a Ratkoš–Kučera, Sedlák–Ratkoš és Marsina–Ratkoš vitában, de a Püspöki Nagy Péter és a szlovák mediavisták közt lezajlott zártkörű polémiában) a Dekan-féle Nagymoráviamunkának Györffy György által írott recenziója és az ott felhozott állítások is közrejátszottak abban, hogy szlovák részről a dualizmuskori kutatások mellett – ahol már hagyományosan a magyar–szlovák polémia a meghatározó elem – a kora középkori kutatások-

ban is az ütköző nézetek hangoztatása kezd meghatározó tendenciává válni.⁹ Jól jelzi ezt a Szlovák Történelmi Társulat közelmúltban tragikus körülmények közt elhunyt elnökének, L. Holotíknak az 1981. évi történészkongresszuson elmondott beszéde is, amelyben egyebek közt éppen Györffynek arra az állítására hivatkozva, miszerint a szlovák feudális nemzetiség csak a 15. században kezdett kialakulni, feleleveníti a két világháború közt sokat vitatott, de már a 19. század óta sokszor felvetődött „ezeréves elnyomás” kérdéskörét is. Holotík szerint távolról sem olyan egyértelmű ez a probléma, hiszen már Kézai Simon krónikájában is szerepel a kizárólagos magyar szupremácia tétele: „Tény az, hogy a szlovák történelmi fejlődés folyamatát már a középkorban igen erőteljesen betakarta a szupremációs elméletek hordaléka, még inkább a 18. században, majd a 19. században tetőződött ez a processzus, minthogy egészen a történeti Magyarország széthullásáig érvényesült a nemesi-bürokratikus félf feudális rendszer.”¹⁰ A belső okok nagy többsége par excellence politikai fogantatású, s ezért kívül esik a mi érdeklődésünkön, a külső tényezők közül a sok tekintetben kibékíthetetlennek tűnő magyar–szlovák szakmai ellentétek a legfontosabbak.

Szükségesnek látszott, hogy röviden vázoljuk a szlovák történelem koncepciójával kapcsolatos nézeteket. Ezek után tekintsük át a szlovák historiográfia magyarsággépét jellemző legfontosabb megállapításokat, vitákat.

Amint az már részben az előbbiekből is kitűnhetett, a szlovák mediavisztika egyik központi problémája a nagymorva–szlovák kontinuitás kérdésköre, illetve tétele. A már említett 1965. évi Ratkoš-féle beszámoló kiindulópontját az az állítás képezte, hogy a Nagymorávia létrejöttét megelőző (tehát 833-nál korábbi) szlovák etnikai–nemzetiségi fejlődés a morva állam idején morva–szláv irányba kanyarodott el, és a szlovák nemzetiségi különfejlődés csupán Nagymorávia 907-ben bekövetkezett felbomlása után folytatódott, és a felmerülő kételyek ellenére Ratkoš kétségbevonhatatlan tényként rögzíti: „... a 11. század második felében a szlovák feudális nemzetiség létezése történelmi valóság, amelyet végső soron az írásos források is igazolnak”.¹¹ Ratkoš szerint a feudális nemzetiség a törzsi szervezet és a polgári nemzet közti közbülső etnikai szerveződési forma, és alatta olyan feudalizmus kori nemzetiséget kell érteni, amely saját területtel, a feudális gazdálkodás által feltételezett közös nyelvjárással, főként pedig egyfajta kulturális–pszichikai közösségtudattal rendelkezik. Mindezek alapján magunk részéről úgy véljük, hogy a szlovák feudális nemzetiség kialakulásának tekintetében jóval mértéktartóbb Ratkoš egy másik tanulmánya, ahol azt a 15. század tájára helyezi. Ugyanott azt is leszögezi, hogy a szlovák feudális nemzetiség kialakulása szempontjából a szlovák etnikum nagymorva szláv subsztrátumtól való önállósulása idején a középkori magyar állam léte a pozitív tényezők közé tartozott.¹²

Persze nem arról van szó, hogy Ratkoš a középkori magyar állam létét szlovák szempontból valamiféle pozitív körülménynek tartaná, hiszen ő hozta be az újabb szlovák történetírásba a magyar leigázási elméletre (Anonymus: *subiugatis Sclavis*) épülő évszázados–évezredes elnyomás, ill. kulturális–politikai diszkrimináció koncepcióját, hanem csupán arról, hogy a középkori magyar államkeretek elhatároló funkcióját a szlovák etnikum fejlődésében nem lehet nem tudomásul venni.

Visszatérve és pontokba szedve a Nagymoráviával kapcsolatos történeti problémákat, a következőképpen foglalhatjuk össze a kérdéskör magyar–szlovák vitákra előreláthatóan még jó ideig okot–ürügyet adó elemeit.

1. Az avar kérdés tisztázatlanságai. Az avar–szláv szimbiózis, ill. az avar–magyar kontinuitás elméletei egy kutatási, történeti hiátusra próbálnak mindkét oldalon elméleteket

(légvárat?) építeni. Ratkoš szerint az avar–magyar folytonosság bizonyítása, illetve a morva–szláv elem kiiktatásának, kicsinyítésének szándéka az ellentmondások egyik ősoke.¹³ Magyar szempontból ezt a problémát Püspöki Nagy Péter érintette.¹⁴

2. A morva és a magyar államiság összefüggései. Szlovák részről teljes egyöntetűség uralkodik a tekintetben, hogy a magyar államszerveződés szinte teljes egészében a Nagymoravia-korabeli előzményekre épült, mégpedig mind közigazgatási (megyék), mind gazdasági és védelmi vonatkozásokban.¹⁵ Magyar részről Györffy György és Kristó Gyula más-más érvekkel, de egybehangzóan elutasítják a korabeli magyar közigazgatási terminológia szláv eredetével bizonyítottan vélt döntő morva–pannon szláv befolyás elméletét.

3. A nagymorva államiság és a történeti Magyarországon belüli szlovák etnikai-territoriális különfejlődés összefüggései. Alighanem a legproblematisabb mozzanata ez az egész kérdéskörnek. A nagymorviai szlovien népesség és a szlovák nemzetiség etnikai folytonossága véleményünk szerint a rendelkezésre álló nyelvtörténeti anyaggal bizonyíthatónak látszik. (N. B. Györffy György az etnikai folytonosságot is kizártnak tartja.¹⁶) A szlovák etnikai terület valamiféle külön államiságát, állami különfejlődését célzó újabb keletű próbálkozások, korábbi kísérletek viszont túlzottan spekulatív jellegűnek tűnnek. Ennek a spekulatív irányzatnak egyik legpregnansabb képviselője Matúš Kučera már említett, Szlovákia a középkorban c. könyve. Amiben azonban egyetértés születhet, a középkori Magyarország soknemzetiségű jellegéből adódóan a magyar történetírásban is bevezethető és általánosan használható fogalmaknak tűnnek a szlovák, szerb, rutén, román régió kifejezések. Sőt, a forrásokban a 16. század elejétől fellelhető „*Slavonia*” – cseh forrásokban „*Slováky*”, „*slovenská zem*” – „*Szlovákia*” idézőjeles alakjától nincs igazából miért tartózkodnunk, amennyiben az a szlovák etnikai területet hivatott jelölni.

4. A nagymorva–szlovák kontinuitáselmélet motívumkincse a 19. századi „nemzetberek” logikájára emlékeztető érvrendszerre kovacsolódik össze. A humanizmus és reneszánsz korabeli szlovák és szlovákiai vonatkozású szerzők lexikonában pl. már azt olvashatjuk, hogy a szlovák nyelv már a Nagymorva Birodalom idején is virágzott, de Szlovákia középkori fejlődésének kedvezőtlen következményei megakadályozták a szlovák nyelv megújulásának lehetőségét. Jozef Kuzmik, a lexikon szerzője meglehetősen szókimondással jelezte a szlovák különfejlődés 16–17. századi jellemzőit. Véleménye szerint a hódoltság és Erdély szeparatizmusa folytán a Habsburg-uralom alatt maradt Felső-Magyarország – „a tulajdonképpeni Szlovákia” – jelentette a középkori magyar államiság tulajdonképpeni államjogi folytonosságát.¹⁷

Nem kevésbé tanulságos a magyarországi szlovák származású nemesség genézisének tárgyalása. Az írásos források teljes hiányában mindig is problematikus elméletnek számított a Nagymoravia-korabeli és a magyarországi szlovák nemesség folytonosságának tétele. A Hontpázmány, Divéki és Bogát nemzetség morva–szláv eredetét a hetvenes évek elején Ratkoš, Kučera egyaránt romantikus nacionalista elképzelésnek tartotta.¹⁸ De a nemesi családnevek szlovák átírásának kezdeményezésével nagy feltűnést keltő címtani könyvében Jozef Novák felesleges óvatoskodásnak mondja az említett nemzetségek eredetével kapcsolatos fenntartásokat.¹⁹

Természetesen az etnikailag szlovák nemesség fokozatos hungarizálódása, amely kétségkívül már a Mohács előtti évszázadokban megvetette a *natio Hungarica* alapjait, a szlovák feudális nemzetiség fejlődését lassító tényezők egyik legfontosabbika. Ratkoš, B. Varsik, J. Tibenský egyaránt már ebben a hungarizálódásban is a magyar elnyomás

tényét látják. J. Tibenský pl. így fogalmazott 1965-ben: „A szlovák feudális nemzetiség fejlődésének egyik alapvető tényezőjét az a tény jelenti, hogy ez a fejlődés a nemzeti elnyomás feltételei közt zajlott le, ráadásul 1526 után kettős elnyomás alatt. Természetesen ennek a nemzeti elnyomásnak az erőszakos magyarosítás idején más sajátos formái voltak. De a nemzeti kultúra egész fejlődésében megmutatkozik, éppen úgy, mint magában a feudalizmus kori nemzetiségi ideológiában is.”²⁰

Összefoglalva a Mohács előtti magyarországi fejlődés keretei közt jelentkező morvaszlovák kontinuitás problémáját, azt mondhatjuk, hogy a szlovák történetírás alighanem főlegesen vállalkozásának kell tartanunk, ha a szlovák lakta területek nagymorva alapozású különfejlődését próbálja mindenáron előtérbe tolni. Hogy koncepcionális vonatkozásban sem dőlt el ez a 19. század óta tartó belső vita, ezt a csehszlovák történeti összefoglaló kiegyensúlyozott szlovák fejezetei²¹, ill. a Kučera-féle könyv és néhány más szerző tanulmányainak szélsőséges beállításai is jelzik.

A nyolcvanas évek „törökös” évfordulói kapcsán a szlovák történetírás is jelentős munkákat publikált. Mindenekelőtt Vojtech Kopčan és Klára Krajčovičova könyvei érdemelnek figyelmet.²² Kopčan a kor kiváló ismerője, mint kvalifikált turkológus a hódoltság északi peremének és a szlovák lakta Felső-Magyarországnak, „Szlovákiának” a korabeli állapotát, védelmi készültségét, a török hatalom terjeszkedését, a magyar és Habsburg-politika konfliktusait elemzi könyveiben. Bár explicite sehol sem találunk a fentihez hasonló direkt különválasztást, az a tény, hogy a hat főkapitányságból csupán a dunáninnenit és felső-magyarországit, a végvár-rendszerből pedig csupán a mai Szlovákia területén található várakat vizsgálja, és hogy mindvégig „Szlovákiára” szűkíti le vizsgálati szempontjait, nagymértékben csökkenti a munkák értékét.

A későfeudalizmus kori magyar fejlődés egyik alapvető sajátossága kétségkívül az uralkodói-rendi hatalmi dualizmus rendszerének fordulatokban gazdag működése. A Habsburg-ellenes rendi felkelések értékelése éppen ezért a 17–18. századi magyar történelem egyik kulcsproblémája. Természetesen a szlovák történetírás is számos munkában foglalkozott a rendi megmozdulásokkal, nem titkolva el azt sem, hogy az indítékok közt a szabadságharcok magyar történeti képeinek részleges korrekciója éppúgy ott szerepel, mint a Bethlen-, Bocskai-, Rákóczi-féle mozgalmak jórészt felső-magyarországi, azaz „szlovákiai” helyszíne is.

Igen szerencsés kezdeményezése volt a Magyar–Csehszlovák Történetész Vegyesbizottságnak, hogy 1976–1977-ben egymás után két alkalommal is közös tudományos szimpóziumot rendezett a rendi mozgalmak értékeléséről. A viták során megmutatkozott, hogy a szlovák történészek, közülük is elsősorban Michel Suchy, Jozef Vázár, Pavol Horváth, de részben Anton Špiesz is a magyarországi rendiségben az abszolutizmussal szemben lényegében csupán negatív tényezőt lát a 17–18. századi magyarországi fejlődés során.²³ A mozgalmakat lezáró kompromisszumok közül a vallásszabadság biztosítását, az országgyűlés jogkörének megőrzését fenntartásokkal ugyan, de szlovák részről is pozitív fejleménynek tekintették. A Rákóczi-féle szabadságharc kivételével a rendi mozgalmakat egészében véve korlátolt, nemesi-rendi kiváltságok restaurációja érdekében kibontott, súlyos gazdasági következményekkel járó jelenségnek tekintik. A rendi mozgalmak magasabb rendű törekvéseit illetően pedig kizártnak tartják egy rendi abszolutizmus magyarországi lehetőségét, sokkal inkább a lengyel variáns veszélyét tartják valószínűs alternatívának. Az ennél jóval árnyaltabb és pozitívabb magyar történeti kép hagyományozódásának okai közt kritikus hangsúllyal tettek említést az ötvenes években kialakult koncepcióról, miszerint a mozgalmakban megvalósult volna a magyar függetlenség

zászlaja alatt a nagy nemzeti összefogás eszméje. Mindazonáltal a 18. századi Magyarországról a szlovák történetírás egészében véve meglehetősen kiegyensúlyozott, már-már harmonikus képet fest. Ugyanakkor – amint azt a közeli Bél Mátyás, Kollár Ádám-évfordulók kapcsán jelentkező erőteljes szlovák aktivitás is jelezte – a kor egyik legjellemzőbb történeti fejleményét, a *natio hungarica* rendi nemzeti képződményének erőteljes, főként a kor művelődését meghatározó és megtermékenyítő kisugárzását, a hungarus-tudat látványos megnyilvánulásait az egyre áthatóbb „különválasztásos” szlovák történet koncepció irányába igyekeznek terelni. Szerencsére az említett évfordulók kapcsán legaktívabb szlovák historikus, az időközben nyugdíjba vonult Ján Tibenský nem engedett a mediavisták egyik-másik fentebb említett munkája-koncepciója mögött jól kivehető külső kísértésnek, s így a Kollár- és Bél-könyvek alapfelfogása lényegében megmaradt a szlovák származás–hungarus küldetéstudat kettősségének hangsúlyozásánál, és csak a forrásokkal igazolható mértékben állítja előtérbe a körvonalazódó szlovák nemzeti öntudat jelentkezését.²⁴

A várostörténeti kiadványok közül jelentőségét és magyar vonatkozásait tekintve is magasan kiemelkedik Anton Špiesznek a mai Szlovákia területén létezett szabad királyi városok egy évszázadnyi történetét (1680–1780) feldolgozó monográfiája. A történeti Magyarország Buda után legjelentősebb városai – Sopron és az erdélyi városok kivételével – jószerivel mind Felső-Magyarországon voltak. Pozsony, Nagyszombat, Besztercebánya, Kassa gazdasági, társadalmi, kereskedelmi, jogi, politikai, nemzetiségi fejlődésének jórészt eredeti magyarországi levéltári anyagok alapján történt feldolgozásával Špiesz munkája akár példának is tekinthető arra nézve, miként lehet az összmagyarországi kontextuson belül a szlovák régió sajátosságait, városfejlődését a korabeli realitásoknak megfelelően bemutatni. Külön kiemelhetnénk a városok német–magyar–szlovák és más kisebb jelentőségű etnikumának együttélését tárgyaló részeket, ahol a közös városi érdekek, az olykor ellentétbe került csoportérdekek és a központi kormányzat konszolidációs, esetenként meg éppen megosztó beavatkozásai súlyuknak megfelelően szerepelnek az összképben. Ez azután lehetővé teszi, hogy az úgynevezett „nemzetiségi küzdelmek”, megfosztva minden misztikus, irracionális motívumtól, tárgyilagos megközelítésben valós elemzések tárgyaivá váljanak.

Az 1848-as magyarországi forradalmakkal és a magyar szabadságharcral kapcsolatban a magyar és a szomszédországi történetírások közt immár hagyományosnak mondható, el-elcsituló, majd újra kiújuló viták vannak. Szlovák részről talán L’udovít Haraksim 1965. évi tanulmányának összegzése jelzi a legtömörebben a szlovák–magyar vita leglényegibb ütközőpontjait: „A magyar politikai élet képviselői, a magyar kormány és országgyűlés az 1848–1849-es forradalomban nem tudták megoldani a nemzetiségi kérdést, amely a forradalomnak éppúgy alapkérdése volt, mint a parasztkérdés.”²⁵ Haraksim szerint a nem magyar nemzetiségek egyenjogúsítási törekvései azért nem találtak megértésre a magyar forradalom vezető rétegénél, a liberális magyar nemeségnél, mert az az egységes magyar nemzetállam célját tekintette elérendőnek. Bár Kossuthék a horvátoknak, szerbeknek és az erdélyi románoknak hajlandóak voltak bizonyos engedményeket tenni, ezek sohasem voltak olyan mértékűek, hogy megegyezéshez vezethettek volna. Ez az intoleráns magyar nemzetiségi politika okozta a nemzetiségek szembefordulását a magyar forradalommal s kényszerű szövetségüket Béccsel. Haraksim szerint „az egyenjogúsítási törekvések és az önrendelkezési jog megvalósításának kísérletei nem voltak nem haladó törekvések és még csak nem is Bécs valamiféle ármánykodásainak voltak a következményei”. Bár a nemzetiségi mozgalmak vezetőinek

eszüik ágában sem volt a reakciós Bécs szekerét tolni, magyarellenenes álláspontjukból a legtöbb hasznot mégis Bécs húzta.

Egy további vitapont a szlovák mozgalom vezetőinek forradalmisága, társadalmi-szociális követelményeinek a magyar forradalmárokénál is forradalmibb jellege. Ez utóbbi állítás az előbbivel felerősítve olyan végletekig vezetett, hogy a magyar forradalom egyes képviselőit és periódusait M. Potemra a szlovák mozgalommal való összehasonlításban sokkal inkább ellenforradalminak, mint forradalminak véli helyénvalónak minősíteni.²⁶ Úgy tűnik, Haraksim egyik végkövetkeztetését a nyilván még többször kiújuló magyar-szlovák polémiában a jövőben is érdemes megszívlelni: „1848–1849-ben a szlovák konfliktus a magyarokkal nem a véletlen műve volt, és nem is volt egyedülálló jelenség, de szükségszerű sem volt.”

Érdekes mozzanata a konszolidációs periódus cseh és szlovák történetírására olyanira jellemző eszmei megtisztulás folyamatának, hogy az 1965–1968 közt komoly szenvedélyeket felkavaró 1848-as vitairódalom vonatkozásában V. Matula – aki a „váláságtüneteket” ezen a területen kritikai megközelítésben felülvizsgálta – nem a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos egyoldalúságokra koncentrált a figyelmet, hanem a szlovák mozgalom vezetőinek minősítésére. Matula szerint aligha lehet Štúrékat „valóságos forradalmi–demokratikus szellemiségtől” átitatott politikusnak tekinteni, hiszen a szlovák mozgalom szociális programja távolról sem volt egyértelműen forradalmi. Jól jelzi ezt az a tény, hogy az 1848. évi szlovák nemzeti követelések II. pontjában a jobbágyság megszüntetését örökváltsággal, azaz a földesuraknak fizetendő jóvátételek fejében követelték megvalósítani. Ugyancsak bírálta Matula a szlovák mozgalomban is tetten érhető illúziókat az ausztrorszláv átrendeződés lehetőségeivel kapcsolatban.²⁷

Fölöttébb érdekes az 1848 utáni fejlődés megítélése Michal Potemra és Ladislav Tajták közösen írt bibliográfiai tanulmányában. A szerzőknek az a véleménye, hogy 1848 és 1867 között az egyik legpregnánsabb összekötő kapocs, hogy a magyar mozgalom osztálykorlátai teljes egészében felszínre kerültek, „mert az osztrák–magyar kiegyezés, valamint a magyar uralkodó osztályok hatalmának megszilárdulása után már nem volt szükség leplezniük igazi céljaikat a nemzetiségi kérdés megoldásában”.²⁸

Nincs helyünk a dualizmuskori Magyarország szlovák történeti megítélését jellemző motívumokat külön-külön bemutatni. Mindenesetre fölöttébb jellemző a korszak szlovák értékelésére, hogy az 1867–1918 közötti félévszázadot „a fokozott elnyomás korszaka” terminussal jelölik. Mindez azt jelzi, hogy a dualizmuskori magyar kormányok programjában hol erőteljesebben, hol visszafogottabban jelentkező nemzetállam-törekvések kritikája, illetve a szlovák mozgalom nemzeti emancipációs küzdelme a kor szlovák politikatörténeti feldolgozásainak vezérfonala.²⁹ De jószerivel ez a fajta megközelítés dominál a kor gazdaság-, jog-, művelődéstörténeti vizsgáldásaiban is.³⁰

A magyar történetírás egyik-másik nemzetiségtörténeti teljesítménye éppen ezért fölöttébb nagy vitákat kavart. Érdemes itt megemlítenünk pl. Hanák Péternek a polgárosodás és asszimiláció összefüggéseit tárgyaló tanulmányát, Katus Lászlónak a Wandruschákék által szerkesztett Habsburgermonarchie III. kötetébe készített összefoglalását, mindenekelőtt pedig a Hanák Péter főszerkesztőségével elkészült Magyarország története VII. kötetét, illetve ezek szlovák fogadtatását.³¹

A dualizmuskori Magyarország a szlovák történetírásban továbbra is a „népek börtöne” maradt: az 1868. évi nemzetiségi törvény a szlovák autonómiát követelő 1861-es szlovák program alapján elfogadhatatlanul kevés, egyébként is „jószerivel semmi sem valósult meg belőle”. Hogy a Szlovák Nemzeti Párt az érvényes törvények ellenére

mindvégig működhetett, hogy a szlovák művelődés a kétségkívül sovíniszta zsákutcába jutott magyar iskolapolitika ellenére igen komoly teljesítményeket mutatott fel, s egyáltalán, hogy a dualizmus kori magyarországi gazdasági kulturális fejlődés nem utolsósorban éppen a szlovák régió egyes iparosodottabb részein gyökeres fordulatokat eredményezett, mindez csak elvétve és mellékesen kerül említésre. A kínálkozó lehetőségek kihasználatlanul maradásának belső szlovák okai (szervezetlenség, passzivitás, érdektelenség) pedig valóban kivételszámba menő érvek a legjobb feldolgozásokban.³²

A soknemzetiségű Ausztria–Magyarország felbomlása kétségkívül csak azután vált elodázhatatlanná, hogy a belső átrendeződés esélyei – nem utolsósorban a magyar kormányok által képviselt erők teljes elzárkózása miatt – sem a Lajtán túli, még kevésbé a magyarországi körülmények közt nem nőttek meg számottevően a dualizmus válságba jutásának periódusában. A belső átrendeződés igénye azonban kétségkívül jelen volt a korabeli magyarországi politikai közvéleményben, nemzetiségi politikában, mégpedig a legerőteljesebben éppen a nem magyar nemzeti mozgalmak vezető képviselőinek elképzeléseiben. Hozzávetőleg 1910–1914-ig a történeti államkeretek közötti megoldás alternatívája volt a román, szerb és szlovák pártok hivatalos és nem hivatalos programjainak meghatározó eleme, amit az 1914-ben átdolgozott szlovák nemzeti párti program expliciten is tartalmazott.

Mindezt azért volt érdemes előrebocsátani, mert 1918, azaz a történeti Magyarország felbomlásának, az utódállamok létrejöttének értékelésében talán az egyik legalapvetőbb kiindulópontbeli eltérés az 1918–1920 között lezajlott átrendeződés dualizmus kori forrásainak, azok hatásának megítélése. A szlovák történetírás lényegében a korabeli nemzetiségi publicisztikai szemléletét kölcsönözve Ausztria–Magyarországot, méginkább annak keleti felét úgy állítja be, mintha az a Balkán-háborúban vereséget szenvedett Törökország dicstelen állandó jelzőjét átvéve Európa „beteg emberé”-vé vált volna.

Szembe kell persze néznünk a ténnyel, hogy az első világháborús célpolitika nemzetközi historiográfiájában mindmáig nagy többségben vannak azok a vélemények, amelyek a Monarchia felbomlásában, illetve a Párizs környéki békerendszerben elsősorban egy történelmi folyamat tudatos felgyorsítását, a nemzeti önrendelkezés független kisállami realizálásának előre megfontolt törekvését és eredményét látják. Ugyanakkor éppen a szlovák történetírás kénytelen szem előtt tartani ennek a konstrukciónak a gyöngeit. Arról van ugyanis szó, hogy az önrendelkezés független nemzeti államok formájában való megvalósulásának gondolata lényegében csupán a világháborús kelet-európai – mindenekelőtt a T. G. Masaryk vezette cseh – emigráció tevékenységében vált 1915–1917 közt kizárólagos alternatívává, míg a Monarchia keretei közt tevékenykedő politikusok esetében csak a központi hatalmak vereségének véglegessé válását követően, 1918 nyarán, kora őszen lett általános „nemzeti” programmá a történelmi államkeretekből való kiválás és a nagyromán, délszláv, illetve csehszlovák egységhez való csatlakozás.

Az is kétségtelen persze, hogy a világháború előtti magyar kormányok nemzetiségpolitikájának sovíniszta elemei és az ezeket állandóan leplező nemzetiségi sajtó már Szarajevó előtt meglehetősen nagy réseket ütött a magyarországi nemzetek és nemzetiségek összetartozás-tudatán. De éppen a mozgósítás, a világháborús nemzetiségi részvétel és az áldozatok nemzetiségi arányai jelzik, hogy egy esetleges pár hónapos háborús konfliktus egészen bizonyosan nem vezetett volna túlzottan nagy átrendeződésekhez.

A félreértések elkerülése végett le kell szögeznünk, hogy a szlovák nemzet számára a csehszlovák nemzetegység fikciója jegyében életre hívott Csehszlovák Köztársaság

minden más megoldásnál jóval kedvezőbb, sőt alighanem optimális megoldásnak bizonyult. Ez a jórészt cseh önrendelkezési aktivitásra hagyatkozó–támaszkodó közvetett szlovák önrendelkezési stratégia igazából nem tekinthető az „imperialista békediktátum” aktív tényezőjének. Hiszen a szlovák politikusok, még a csehszlovák orientáció egyik-másik elkötelezett híve is hajlott volna a szlovák különválás magyarokkal egyeztetett, megegyezéssel variálásának kivitelezésére még 1918 novembere–decembere folyamán is.

A szlovák polgári és szociáldemokrata politikusok habozó-felemás álláspontjaiból tehát nem lehet valamiféle heroikus nemzeti-felszabadító mozgalmat rekonstruálni. (A két világháború közti hivatalos legendárium is elsősorban a Masaryk oldalán segédkező szlovák Štefánik személyes érdemeit igyekezett felnagyítani.³³) Ez a hiány, azaz a céltudatos nemzeti-felszabadító aktivitás hiánya, a korabeli szlovák álláspontok felemás volta, olyan tény, amit aligha lehet figyelmen kívül hagyni. A történelmet az osztályharcok történetére redukáló merev és leegyszerűsített szemlélet eszköztára ezen a ponton kétségkívül termékenyítőleg hatott a szlovák történetírásra.

A néptömegek mind határozottabb háborúellenessége, saját kormányzataikkal szembeni elégedetlensége vitathatatlanul az első világháború végének meghatározó faktoraik közé tartoztak. Az sem vitatható, hogy az oroszországi forradalmak a tömegmozgalmakban rejlő lehetőségeket győztes és vesztes hatalmak számára egyaránt ijesztő közelségben és valóságosságban érzékeltették. De, hogy a Monarchia területén létrejövő kisállamok kialakulását a NOSZF hatása és a forradalmi mozgalmak eredményezték volna, e tekintetben viszont alighanem túlzottan leegyszerűsített képlettel van dolgunk. Persze a képlet előnyei vitathatlanok. A párizsi békerendszer összes problematikus eleme így módon egy forradalmi folyamat szükségszerű velejárójaként is felfogható lenne, a nagyhatalmi érdekek éppenséggel Szovjet-Oroszország ellen irányuló, tehát alapvetően ellenforradalmi céljait szolgáló „cordon sanitaire” és az ennek jegyében egyfajta ütköző államokként létrehozott közép-kelet-európai kisállamok rendszere pedig ugyancsak problémátlanul az európai történelem progresszív áramlatának részeredménye.³⁴

Tegyük gyorsan hozzá, ez a fajta mechanikus értékelés a konszolidációs periódus viszonylag rövid első periódusát (1969–1976) jellemezte csupán. Mindenesetre T. G. Masaryk munkái 1968–1988 között zárolt kiadványok voltak, s Csehszlovákia létrejöttének okai közt továbbra is a fentebb említett két forradalmi tényező szerepel az első helyen.³⁵ A magyarországi keretek közt működő és gondolkodó szlovák mozgalom 1914–1918 közötti szakaszával legátfogóbban Marián Hronský hadtörténész tanulmányai és Szlovákia a keresztúton c. monográfiája foglalkozik.³⁶ Szlovák relációban elsősorban az ő érdeme, hogy a köztársaság létrejötte kapcsán kimutatható két szélsőséges megközelítés (a forradalmi népi mozgalom, illetve a Masaryk vezette külföldi ellenállás túlexponálása) helyett a nyolcvanas évek elejére – amikor is Szlovákia történetének az 1900–1918 közötti periódusát tárgyaló IV. kötete készült – a korábbinál jóval mértéktartóbb és árnyaltabb felfogás vált uralkodóvá.³⁷

Alighanem a csehországi történészek hasonló irányú önkorrekciói is erre ösztönözték a szlovák történetírást. Érdekes módon a készülő szintézis előtanulmányait író J. Butvin álláspontja tűnik továbbra is a legmerevebbnek abban a tekintetben, hogy Csehszlovákia kialakulásának külpolitikai meghatározottságait szervezesebben beépítsék a korabeli események leírásába. Ugyanakkor Butvin hangsúlyozza a szlovák nemzeti és szociáldemokrata mozgalomnak azt a törekvését, hogy még 1918 első felében is „Ausztia keretei közt a községi, járási és kerületi szlovák nemzeti öngazgatás, valamint a nemzeti alapokon végrehajtandó föderalizálás” követelményét tekintették célravezetőnek.³⁸

A történeti magyar államkeretekből való szlovák különválás folyamatát szlovák részről L. Tajták tanulmányai elemezték legbehatóbban. Legfőbb következtetései ezeknek azt hangsúlyozzák, hogy a magyar uralkodó osztályok 1918 őszén mindenáron meg akarták tartani Szlovákiát a magyar államkeretek közt, de sem a nemzetiségi öngazgatást ígérő propagandával, sem a Károlyi-kormány gyakorlati intézkedéseivel a különváltást nem lehetett többé megakadályozni.³⁹

Természetesen a csehszlovákiai történészeknek is szembe kell nézniük a versailles-i békerendszer egészének jellegével, hiszen azt a két világháború közti nemzetközi kommunista mozgalom, s így a tömegpártként létrejött CSKP is meglehetősen egyértelműséggel mint imperialista békediktátumot elítélte. Alighanem a magyar történetírásban is szükség lenne a békerendszer átfogó elméleti értékelésére, mert tény, hogy a nemzeti függetlenségük kivívását ettől a békerendszertől számító szomszédállamokban aligha találhatnák megértésre az olyan sommás megfogalmazások, amelyek csakis a béke diktátum jellegét, illetve imperialista elemeit hangsúlyozzák. Magyar–csehszlovák relációban a történész vegyesbizottság 1974. évi ülésén pl. a történelemtankönyvek értékelése során olyan közös állásfoglalás született, amelyben a magyar és a csehszlovák fél a békerendszer körütekintőbb értékelésére tett ígéretet az iskolai tankönyvekben.

Legújabbán Dušan Kováč, aki a szlovák kérdés közép-kelet-európai külpolitikai kontextusát vizsgálja, a következőképpen próbálta árnyalni a korábbi fekete-fehér képletet: „Elvben megállapíthatjuk, hogy a versailles-i békeszerződések a győztes nagyhatalmak diktátumát jelentik. De, ha csak ennél a megállapításnál maradnánk és ha mechanikusan ezt próbáljuk alkalmazni, sok mindent nem érthetnénk meg az adott kor eseményeinek lényegéből. ... Nem lehet kétely afelől, hogy a franciaországi, amerikai, de még az angliai politikai rendszer is a Vilmos-féle Németországgal és Ausztria–Magyarországgal összehasonlítva lényeges előrelépést jelentenek. Ez a tény kínált lehetőséget a nemzeti-felszabadító mozgalmakat képviselő politikusok egy részének arra, hogy szándékaikat megvalósítsák. Az antant a versailles-i békerendszerben az egykori Habsburg-Monarchiában folytatott nemzeti-felszabadító küzdelem eredményeit is figyelembe vette. Csehszlovákia tehát az első világháború eredményeinek következtében mint versailles-i európai békerendszer szerves része jött létre, mégpedig olyan helyzetben, amikor a döntő hatalmi tényezőt a győztes Antant jelentette”.⁴⁰

Talán nem volt felesleges ez a hosszabb idézet Kováčnak a szlovák történészek VIII. kongresszusán korreferátumként felolvasott tanulmányából, minthogy a benne foglaltak szükségszerűen számos további következtetésre inspirálnak. A kétségkívül akár belső fordulatnak – igaz, az azóta eltelt évek termését nézve, meglehetősen elárvult, terméketlen fordulatnak – tekinthető elemzés becsületére váljék, hogy a leglényegesebb aspektust tekintve maga vállalkozott az új koncepció továbbgondolására. Kováč ugyanis arra is figyelmeztetett, hogy az önálló Csehszlovákia létrejötté egyszersmind kedvezőtlenül hatott a közép-európai forradalmi hullám csehszlovákiai átterjedésében. Pusztán ez a tény is pregnánsan jelzi, hogy a versailles-i békerendszer alapvetően a szocialista forradalom lehetőségét igyekezett teljesen kizárni, s ennek fejében adott esetben akár a nemzeti függetlenség eszméjéből is hajlandónak bizonyult volna engedményeket tenni. Ez a magyar elemzésekhez rendkívül közel álló elemzés azonban végső soron mégis a versailles-i békerendszer progresszív elemeinek hangsúlyozásával zárul, mégpedig olyan formában, hogy a békerendszer legfőbb ellenzőit a szélsőjobboldali német és magyarországi erőiben jelöli meg. Mindenesetre azt is hangsúlyozza Kováč, hogy az első világháborút lezáró békerendszer az antanthatalmak közti belső ellentétek növekedésé-

vel rohamosan fellazult, sőt mi több, „hamarabb kezdett széthullani, mintsem valójában gyakorlattá vált volna”.

Arra nézve, hogy az 1918–1919. évi események komplex történeti értékelésénél a szlovák történetírásban továbbra is az államalapítás, illetve a szociáldemokrata munkásegység felbomlásának ideológiai akcentusai szabják meg a kutatások irányát, Viliam Plevza szintetikus igényű feldolgozásai engednek legmegbízhatóbban következtetni.⁴¹ A Szlovák Kommunista Párt KB mellett működő Marxizmus–Leninizmus Intézet igazgatójának a CSKP nemzetiségi politikájáról készített, magyarul két kiadásban is megjelentetett összefoglalása 1918. október 28-ról így ír: „Csehszlovákia megalakulásának ténye önmagában is a nagy októberi szocialista forradalom alapvető jelszavai hatásának volt köszönhető, elsősorban a nemzeteknek a különválásig terjedő önrendelkezési jogáról kimondott forradalmasító jelszónak, továbbá a békéről szóló jelszónak és azoknak az eszméknek, amelyeket a szocializmus első országa a társadalmi viszonyok megváltoztatásával kapcsolatban hangoztatott.”⁴²

A Magyar Tanácsköztársaságról készült szlovák feldolgozások – pontosabban szólva az azt érintő munkák, hiszen önálló szlovák tanulmányról nem tudunk, csakis a Szlovák Tanácsköztársaságra vonatkozó szép számú munka foglalkozik ezzel a kérdéskörrel – egynemely bizonytalan, illetve túlzottan kritikus elemtől eltekintve a konszolidációs periódusban kiegyensúlyozott képet mutatnak.⁴³ A bizonytalanságok a szlovák történetírásban is elsősorban a világforradalom stratégiájának megítélése, kisebb részben pedig a polgári-demokratikus Csehszlovákiának az ehhez a koncepcióhoz való ellentmondásos viszonya körül adódnak. A válságperiódus egy-két dolgozatán kívül⁴⁴ azonban nem akadtunk olyan munkára, amely a magyar tanácsállam elleni csehszlovák intervenciót valamiképpen közvetlen módon is megpróbálná mentetni.

Az említett hiperkritikus vélemények, amelyek tompított formában a közelmúltban is előfordultak, főként Kun Bélának a közép-európai nemzetiségi–nemzeti realitásokat (ezek közt természetesen már a csehszlovák állam függetlensége is szerepel) figyelmen kívül hagyó vagy nem megfelelőképpen értékelő kül- és nemzetiségpolitikájával kapcsolatosak. Így pl. azt kifogásolták, hogy 1919 nyarán nem Csehszlovák, hanem csupán Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltására került sor.⁴⁵

A hatkötetesre tervezett Szlovákia története c. összefoglaló munkából elsőként az 1918–1945 közötti korszakot tárgyaló V. kötet jelent meg. A Tanácsköztársaság értékelése ebben már-már feltűnően pozitív: a magyar tanácsállam létrejötte eszerint a közép-európai forradalmi hullám fontos megnyilvánulása volt, ami komoly hatást gyakorolt a többi szomszédos állam munkásmozgalmára is. Különösen nagy visszhangot keltett Szlovákiában, amit a magyar nemzetiségűekkel szembeni kíméletlen karhatalmi módszerek keltette megdöbbenés (!) csak fokozott (42–43.).

A Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltását és a magyar tanácsállam segítségét is csak pozitív jelzőkkel illeti a kötet: „A Szlovák Tanácsköztársaságnak szlovák munkások, katonák és parasztok által való létrehozása a testvéri magyar munkásság segítségével jelentős történelmi tettek számítt. Csehszlovákia területén ez volt az első kísérlet egy munkás-paraszt állam létrehozására. A Szlovák Tanácsköztársaság létrejötte megmutatta, hogy a magyarországi tanácskormány felszabadító harcával testvéri segítséget nyújtott a szlovákiai dolgozóknak”. (45.) Ez utóbbi mondat nyilvánvaló utalás azokra a korábban fel-felhangzó vélekedésekre, hogy a magyar Vörös Hadsereg északi hadjárata tulajdonképpen a történeti Magyarország integritásának felújítását célozta. A szóban forgó szlo-

vák munka ezt az állítást csupán mint a magyar–csehszlovák háborús konfliktus során a cseh burzsoá propaganda részéről szított „legendát” említi (48.).

Ami a trianoni béke előzményeit és következményeit illeti, a szlovák történeti munkákból hiányzik az az egyértelmű és elvszerű elhatárolódás, mint amilyen a korszak cseh összefoglalásának előtanulmányában olvasható. (Ott ugyanis a Csehszlovákiához került több mint 4 milliónyi német, magyar, rutén stb. kisebbség vonatkozásában a nemzeti önrendelkezés elvének megsértését mint tényt konstatálják.⁴⁶) A szlovák szintézis ezzel szemben a magyar–szlovák határ kialakulásáról szólva az akkor még teljesen egyértelmű etnikai vonal létezését figyelmen kívül hagyva, a „bonyolult történeti fejlődést”, a „sokéves erőszakos magyarosítást” és a dualizmuskori népszámlálások megbízhatatlanságát mintegy mentségül hozza fel. (21.) A páduai és belgrádi egyezmények nyomán beállt helyzettel kapcsolatban pl. ezt olvashatjuk: „Ezt a helyzetet a budapesti kormánykörök megpróbálták felhasználni, és a népszavazás követelésének felvetésével meg akarták semmisíteni a nemzeti-felszabadító harcnak azt az eredményét, hogy a szlovákok az új állam létrehozásában együttműködtek, s hogy Szlovákia ennek az új államnak elválaszthatatlan része.” (uo.) A Károlyi-kormány és M. Hodža közt folytatott demarkációs tárgyalásokat meg sem említik. Azok a tanulmányok, amelyek kitérnek a magyar lakta sávot Magyarországon ellenőrzése alatt hagyó 1918. december 6-i Bartha–Hodža egyezményre, egyöntetűen negatívan ítélik azt meg.⁴⁷ Egyedül M. Hronský utal arra, hogy Hodža tárgyalásainak egyik célja a prágai kormány figyelmeztetése is lehetett, nevezetesen a magyarokkal kötött egyezmény a prágai centralizációs törekvésekkel szembeni esetleges magyar alternatívát, de legalábbis a Szlovák Nemzeti Tanács szuverenitását volt hivatva érzékeltetni.⁴⁸

*

Az önálló Szlovákia számára – akárcsak a térség többi országa számára – nagyon nagy szükség lenne a reális történelmi önszemléletre, amelynek elengedhetetlen része a szomszédokról alkotott árnyalt kép, amely hosszabb távon – megfelelő oktatási keretek, lehetőségek, hatékony közművelődés, tudományos népszerűsítés mellett – fokozatosan lebonthatná a természetüknél fogva makacsul őrlődő nemzeti előítéletek történeti érvanyagát.

Az ezeréves elnyomásról, az ármányos asszimilációs, sőt genocid magyar nemzeti ségpolitikáról, a szlovák nemzeti emancipációt ezer éven át sárbatipró magyar államról kialakult negatív sztereotípiákat persze nagyon nehéz árnyalt elemzésekkel, jegyzetappáratussal semlegesíteni, kivált, ha olykor-olykor mi magyar történészek sem szeretjük igazán a maga tényleges súlyának megfelelően negatívan értékelni a Tiszák szlovákpolitikájának oktatásügyi, demográfiai következményeit, vagy ha ma a szlovák kormányzatban és értelmiségben megint elfogult és egyoldalú történelmi érvekkel is megpróbálják nagyra növesztetni a magyar mumust.

Örülünk annak, hogy a szlovák mediavisták s újkor-történészek között akadnak olyan tekintélyű kollégák, akiknek feltett szándékuk, hogy többé nem kívánnának udvari és pártérdekeket szolgálni, akik nemzeti konjunktúrák idején is többre tartják a források igazságát, mint a tömeghangulat kiszolgálását. A történeti Magyarország históriája lezárt történelem: akár divatosnak is mondható kutatási témák formájában meg kell próbálkoznunk a soknemzetiségű államalakulat etnoregionális, multikulturális tendenciáinak, tradícióinak nemzetközi feltérképezésével. Alighanem egy-egy ilyen amerikai, német, angol részvétellel folyó nemzetközi kutatás nagyobb súlyt, presztízt adhat a történelmi Magyarországot reálisan szemlélő szlovák kutatásnak, mint ezernyi magyar dicséret vagy tucatnyi szlovák bíráló.

Jegyzetek

- 1 Slováci a ich národný vývin (Zborník materiálov z V. zjazdu slovenských historikov v Banskej Bystrici). Bratislava, 1969.
- 2 Dejiny Slovenska slovom i obrazom. I. Szerk. *Tibenský, Jan*. Bratislava, 1973.
- 3 Erre az álláspontra helyezkedett például a Magyar–Csehszlovák Történetész Vegyesbizottság Veszprémben, 1981-ben.
- 4 Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae, I. köt. Bratislava 1971. II. köt. 1986. Szerk. *Marsina, Richard*. Regesta Diplomatica nec non epistolaria Slovaciae, I. köt. Szerk. *Sedlák, Vincent*. Bratislava 1980; Výsady slovenských miest v stredoveku I. köt. Szerk. *Juck, Ľubomír*, 1985.
- 5 *Kučera, Matúš*: Genéza štátu a feudálnej spoločnosti na Slovensku vo svetle novej slovenskej historiografie (r. 1960–1975). Historický časopis (a továbbiakban HČ) 1976/1. 54.
- 6 *Sedlák, Vincent*: Nemaďarské vplyvy na začiatku uhorského štátu. In: Slovenský ľud po rozpade Veľkomoravskej ríše. Historické Štúdie 27. köt. Bratislava, 1983. 6–82.
- 7 „Minden szomszédunk nemzeti történetírásában a nemzeti historiográfia alapvető összekötő kapcsa a régi időszakok vonatkozásában az állam, az államigazgatás (esetleg történeti közjog), valamint a dinasztiák, amelyek mintegy az állami és ezzel együtt a nemzeti érdekek képviselői is voltak. Ezeket a középkori államokat modern nemzetállamokként képzeltek el, amelynek hegemon tényezője túlnyomórészt egy adott nemzetiségből került ki, s természetesen annak is az uralkodó osztályából. A szlovák történetírásnak nincs ilyen támasza, ezért a szlovák történetírás formálása nem a „nagy” állami történelem kiépítésében és keresésében megy végbe, amint azt azok a nemzetek teszik, amelyek saját politikatörténettel rendelkeznek, s ezzel együtt jól észrevehető politikai célok jegyében cselekszenek, hanem a mindennapi „kis” történelem feltárásában, mert csak ennek alapján lehet meghatározni és elkülöníteni a szlovákok részese-dését a múltban.” *R. Marsina*: Problémy a úlohy slovenských dejín v stredoveku (10. storočie – 1526). HČ 1982/1. 27.
- 8 *M. Kučera*: Slovensko v dobách stredovekých. Bratislava, 1985.
- 9 L. pl. *M. Kučera*: Nad otázkami našich včasnostredovekých dejín (Poznámky k úvahe P. Ratkoša). HČ 1977/1. 73–103. Györffy György recenziója 1981 májusában jelent meg a Kortársban. Vele azóta többen is vitába szálltak: pl. *Vársik, Branislav*: O vzniku a rozvoji slovenskej národnosti v stredoveku. HČ 1984/4. 529–544. A vita egyik legfontosabb ténykérdése, mióta beszélhetünk önálló szlovák nemzetiségről. Kučera és Varsik hajlanak arra, hogy már Nagymorávia népségét szlovákoknak mondják, Ratkoš a 10–11. századtól kezdve, Marsina pedig a 15. századtól kezdve tekinti biztosnak az egységes szlovák nemzetiség kialakulását. Ez az álláspontja Györffynek is, de itt is érvényes a szabály, ha „ketten mondják ugyanazt, az már nem ugyanaz”. Ráadásul a csehszlovák történeti összefoglalás I. kötetének Peter Ratkoš által írott fejezetében ezt olvashatjuk: „Szlovákiának mint önálló etnikai egységnek – amely a 16. században alakult ki – az értelmezésével ebben az időszakban (ti. a kései feudalizmus korában – Sz. L.) már gyakrabban találkozunk, s ez kétségtől a szlovák nemzetiségi tudatosodás magasabb fokának a megnyilvánulása.” – Přehled dějin Československa. Szerk. *J. Purš* és *M. Kropilák*, Praha, 1980. 303. Marsina említett álláspontja: *R. Marsina*: Slovenská historiografia o období včasného a rozvinutého feudalizmu 1960–1975. HČ 1976/1. 33.
- 10 *Holotik, Ľudovít*: Otázky koncepcie dejín Slovenska. HČ 1982/1. 13–19. – Megjegyezhetjük, hogy ezt a gondolatot Holotik már az 1975. évi szlovák történetészkongresszuson is felvetette: *Holotik*: Retrospektívy... i. m. 20. 1.
- 11 *Ratkoš, Peter*: Postavenie slovenskej národnosti v stredovekom Uhorsku. In: Slováci... 10.
- 12 *Ratkoš, Peter*: Die Entwicklung der slowakischen Nationalität bis Ende des 16. Jahrhunderts. In: Nemzetiség a feudalizmus korában. Budapest, 1972. 119.
- 13 *Ratkoš, Peter*: Územný vývoj Veľkej Moravy (Fikcie a skutočnosť). HČ 1985/2. 200.
- 14 *Püspöki Nagy Péter*: A tények erejével. New York, Püski, 1985.
- 15 *Žudel, Juraj*: Stolica na Slovensku. Bratislava, 1984. II.
- 16 *Györffy György*: Néppé válás Európában és az északi Kárpátokban. Kortárs, 1982.
- 17 *Kuzmík, Jozef*: Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu. I–II. Martin, 1976.
- 18 *Kučera, Matúš*: i. m.
- 19 *Novák, Jozef*: Rodové erby na Slovensku. I. Bratislava, 1980. 11–13.
- 20 *Tibenský, Ján*: Ideológia slovenskej feudálnej národnosti pred národným obrozením. In: Slováci... 94.
- 21 Přehled dějin... Ez a könyv Csák Mátét például olyan magyar főnemsként jellemzi, akihez nem kapcsolható szlovák nemzeti érzés. Kučera könyvére I. *Szurka László*: Újromantika avagy a kis nemzeti történetírási dilemmája. Palócföld, 1987/4. 59–67.

- 22 *Kopčan, Vojtech–Krajčovičová, Klára*: Slovensko v tieni polmesiaca. Bratislava, 1983.; *Kapčan, Vojtech*: Turecké nebezpečenstvo a Slovensko. Bratislava, 1986.
- 23 *Szarka László*: Session scientifique hungaro-tchécoslovaque a sujet des guerre d'indépendance dans la HUongrie des XVII–XVIIIe siècles. Acta Historica 1979/1–2. 155–163.
- 24 *Tibenský, Ján*: Slovenský Sokrates. Bratislava, 1983. magyarul: A királynő könyvtárosa. Bratislava, 1985. Ebben az életrajzban a következő fejezetcím található: „Politikai nézetei és szlovák öntudata ellenére is jó magyar hazafi volt-e Adam František Kollár? A kérdést igenlően válaszolta meg a szerző: „... a magyar hazafiság fogalma és a nemzeti tudat akkoriban, s még azután is hosszú ideig, nem mondott ellent egymásnak. (149.) A Bél Mátyás-évforduló alkalmából megjelentetett több mint tíz publikáció közül a két legjelentősebb Tibenský nevéhez kötődik. *Tibenský, Ján*: Vel'ká ozdoba Uhorska. Dielo, život a doba Mateja Bela. Bratislava, 1984.; *Uő*: Matej Bel, život a dielo. Bratislava, 1984.
- 25 *Haraksim, L'udovít*: Národnostná otázka a slovenské národné hnutie v revolúcii 1948–1949. In: Slováci... 177–178.
- 26 „A kötet (t. i. Magyarország története 1848–1890 – Sz. L.) helyesen feltüntetett tényanyaga ugyanis egyértelműen azt mutatja, hogy a társadalmilag nem haladó és a társadalmi forradalom szempontjából ellenforradalmi tettei Batthyánynak és Kossuthnak (letartóztatások, kiadás, hadsereg felhasználása, Rotarides és J. Král' szlovák forradalmárok elfogatása) egyenesen arra készítették a nem magyar forradalmárokat, hogy a „magyar forradalommal” ellenséges táborhoz csatlakozzanak.” *J. Potemra* recenziója a „Magyarország története tíz kötetben. 6. Magyarország története 1848–1890.” c. kötetéről. HČ 1980. 430.
- 27 *Matula, Vladimír*: Revolúcia 1848–1849 a Slováci. HČ. 1974. 219–220. Arra nézve, hogy Matula álláspontját nem fogadta egyöntetű lelkesedéssel a szlovák történészkörökben. Vö.: *Hučko, Jan*: Stav a úlohy bádaní o slovenskom národnom obrodení. HČ 1976. 143–147.
- 28 *L. Tajták, Ladislav, Potemra, Michal*: Slovenská historiografia obdobia zvýšeného národnostného útlaku. HČ 1976/1. 153–188.
- 29 Uo. 162–173.
- 30 Uo. 157–161.
- 31 *M. Potemra*: Magyarország története tíz kötetben. 7. Magyarország története 1890–1918. recenzió. HČ 1979. 280–285. Potemra kifogásolja – antimarxistának nevezi – Hanák Péter előszavát, kevesli a nemzetiségekről készült részeket és ragaszkodik a „népek börtöne” elméletéhez (284.)
- 32 A Szlovák Nemzeti Párt 19. századi történetét feldolgozó Milan Podrimavský pl. a nemzetiségek politikai együttműködéséről megállapítja, hogy „a kormányzati nyomás dacára viszonylag szolid lehetőségek kínálkoztak közös érdekeik és céljaik demonstrálására. És bár ő is a magyar nemzetiségpolitika magyarosító törekvéseit jelöli meg – véleményünk szerint is jogosan – a magyarországi nemzetiségi egyenjogúság legfőbb akadályaként, a szlovák szerző azt is jelzi, hogy a parlamenti képviselőket általában a „nagy politika” túlértékelése, a szlovák nemzeti erő szervezetenlensége, a sokáig monolit nemzeti párt tekintélyelvű irányítása, a programalkotó és szervezeti munka fogyatékosai egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar kormányzati politika számára a szlovák kérdés csak a tömeges amerikai kivándorlás, majd a századfordulót követően, a felerősödő csehszlovák egységtörekvések formájában jelentett komolyabb kihívást. *M. Podrimavský*: Slovenská národná strana v druhej polovici XIX. storočia. Bratislava, 1983. az idézet helye: 45.
- 33 A Štefánik-legendákról l. *L'udovít Holotík* alapmunkáját: Štefánikovská legenda a vznik ČSR. Bratislava, 1958.
- 34 Egyebek közt a kérdéseket is elemzi: *L'. Holotík*: Ohlas Velkej Októbrovej revolúcie na Slovensku (1917–1921). HČ 1982. 683–702. Holotíknak ebben az írásában az őszirózsás forradalom, illetve a Károlyi-kormány egyedülállóan őszinte és pozitív értékelését jelző állítására találhatunk: „Szlovákiában a nemzeti demokratikus forradalom a magyar polgári demokratikus forradalom rendelkezéseivel együtt jelentkezett, és a kettő gyakran összekeveredett. Ráadásul a magyar forradalom egynémely intézkedései a csehszlovák kormány polgári demokratikus rendelkezéseit megelőzték. A másik oldalon persze a Károlyi-kormány célja az volt, hogy megtartsa Magyarországnak Szlovákiát, mégpedig az autonómia biztosításának ígéretével.” (692.)
- 35 Egy ilyen megkésett tanulmány a központi szlovák történész-folyóiratból: *V. Čada*: Vznik Československa jako součást revolučních změn v Evropě po Velké říjnové socialistické revoluce. HČ 1983. 672–688.
- 36 *Hronský, Marián*: Slovensko za prvej svetovej vojny a vznik československého štátu. HČ 1979/2. 222–276.; *Uő*: Ozbrojené formy protivojnového socialneho a národného hnutia na Slovensku od VOSR do vzniku Československa. Historie a vojenství 1984/3. 71–92.; *Uő*: Slovensko na rázcestí. Slovenské národné rady a gardy v roku 1918. Košice, 1976.
- 37 Erre enged következtetni pl. *M. Hronský* bibliográfiái tanulmánya: Slovenská historiografia národnoslobodzovacieho a revolučného zápasu Slovákov (1914–1918). HČ 1976/1–2. 189–219.

- 38 *Butvin, Jozef*: Hlavné tendencie slovenského vývinu v období zostreňného národnostného útlaku (1848–1918). HČ 1982/1. 52.
- 39 *Tajták, Ladislav*: Úsilie maďarských vládnych tried o udržanie Slovenska v rámci Uhorska v roku 1918. HČ 1966/4. 552–584. *Uő.*: Národnodemokratická revolúcia na východnom Slovensku v roku 1918. Bratislava, 1972.
- 40 *Kováč, Dušan*: K niektorým zahraničnopolitickým súvislostiam vzniku Československa. HČ 1982/1. 107.
- 41 *Plevza, Viliam*: Trvalé hodnoty. I–II. Bratislava, 1976.; *Uő.*: Národnostná politika KSČ a česko-slovenské vzťahy. Bratislava, 1979. magyarul két kiadásban, magyar vonatkozású fejezetekkel kiegészítve és a két kiadásban ezeket a fejezeteket átdolgozva–retusálva: *Uő.*: A CSKP nemzetiségi politikája. Bratislava, 1983. és 1985.
- 42 Uo. 55.
- 43 *Kanis, Pavol*: Vývin názorov na Slovenskú republiku rád. HČ 1976/1–2. 211–219.; *J. Klimko, Jozef*: Slovenská republika rád. Pokus o socialistickú štátnosť. Bratislava, 1979. Slovenská republika rád (Szerk. P. Kanis). Bratislava, 1980. stb.
- 44 Főként M. Dzvoniť tanulmányaiban jelentkezett egyértelműen egyfajta szűk látókörű nacionalista megközelítés: Így pl. a Magyar Tanácsköztársasággal kapcsolatos csehszlovák kormányálláspontról így írt egy 1969. évi, nem megjelentetett tanulmányában: „Függetlenül attól, miként viselkedtek (ti. a csehszlovák kormány képviselői – Sz. L.) a békekonferencia előtt, ahol természetesen kifejezték készségüket, hogy harcolni fognak a bolsevik Magyarország ellen, a csehszlovák szervek a későbbiek során is semlegesekek maradtak a magyarországi bolsevik rendszerrel szemben... Az adott helyzetben csakis arról volt szó, hogy ezzel a szomszédunkkal szemben a legkedvezőbb határokat vívják ki.” Idézi: Kanis: Vývin... 216. *Dzvoniť* nagy feltűnést keltő könyve: Slovensko rozdelené. Bratislava, 1969.
- 45 *Hapák, Pavol*: O niektorých otázkach Slovenskej republiky rád. előadás a Magyar–Csehszlovák Vegyesbizottság 1979. évi kassai ülészakán. kézirat.
- 46 Materiály k politickým, hospodárskym a sociálním dějinám Československa v letech 1918–1929. Sborník k dějinám 19. 20. století. 7. Praha 1981. A szlovák szintézis vonatkozó kötete: Dejiny Slovenska (1918–1945). V. Bratislava, 1985.
- 47 *Přikryl, František*: Národnostná otázka v našich dejinách. Bratislava, 1980. Přikryl az 1918 őszén folytatott magyar–szlovák tárgyalásokról így ír: „A tárgyalások főként 1918 vége felé váltak intenzívekké, amikor néhány politikus (pl. Bazovský, Fajnor, Paulíny) a Károlyi-kormányval tárgyaltak. Csakhogy sem a tárgyalások, sem pedig Hodža kísérletei a demarkációs megegyezésre, amely a magyaroknak hagyta volna Szlovákia déli részeit és Pozsonyt, nem volt reális. Szlovákiáról és annak Csehszlovákiába való betago-lásáról már döntöttek a nagyhatalmak.” (56.)
- 48 *Hronský, Marián*: i. m. 317.

AZ 1918–1938 KÖZTI SZLOVÁK TÁRSADALOM KÉPE A SZLOVÁK TÖRTÉNÉSZEK MUNKÁIBAN

Az 1918–1938 közötti időszak nemzeti történelmünk legfontosabb és legnagyobb társadalmi fordulópontjait magában foglaló szakasza. * Ez az időszak a dinamikus, sőt egyenesen társadalmi fordulatot kiváltó változások, várokozások és csalódások korszaka, valamint a szlovák lakosság széles tömegeinél tapasztalható régi életmód lerombolásának és egy új életmód építésének szakasza. A politikai fordulatok és a múlttól való jelentős elszakadás nemcsak a politikai és gazdasági szférát érintették, hanem közvetlenül megváltoztatták minden egyén életét, erkölcsi és értékorientációját. Pontosan 20 év alatt Szlovákia, de főleg a szlovákokról alkotott kép a felismerhetetlenségig megváltozott. A nemzet, mely a félféudális, antidemokratikus és erőszakot is alkalmazó magyar rezsim létezésének utolsó éveiben, annak uralkodó kasztja által pusztulásra és Európa etnikai térképéről való letérlésre, rendszeres elpusztításra volt ítélve, szociálisan koldusnéppé vált, kegyetlen elnemzetlenítés áldozata lett, csaknem teljesen nemzeti-öntudatos értelmiségi és magasabb szociális réteg nélkül maradt, viszont a megváltozott szociális-politikai viszonyok között képes volt a teljes mértékű regenerálódásra. A hivatalos és államilag átültetett etnikai és etatista csehszlovakizmusról szóló doktrína ellenére, a szlovák nemzeti-öntudatosodási és emancipációs mozgalom feltartóztatlanul a végéhez közeledett, és véleményem szerint a 30-as évek második felében ideológiai síkon egyértelműen és határozottan befejeződött.

Az 1918–1938 közötti időszak, vagyis a szlovákok és csehek első valódi állami szövetségének ezen időszaka, minden, gazdasági, politikai és szociális szférában jelentkező negatívuma ellenére, melyet a nagy nemzeti csehszlovakizmus hozott magával, egyben a szlovák nemzeti történelem azon kulcsfontosságú szakasza volt, melyben a szlovákság mint életképes, egyedi nemzeti közösség bizonyította saját maga előtt, hogy tökéletesen kész ügyei és sorsa sajátkezü átvételére és irányítására. Ez vitathatatlanul az új államjogi viszonyok, valamint a magyar béklyó lerázásának és az ebből származó oktatásügyi, kulturális és politikai, egyszóval az egész felépítményt érintő változások következménye és eredménye volt. A politikai meghatározás alapján a szlovákok lényegében a nemzeti emancipációs fejlődés azon szakaszán mentek át századunk 20-as, 30-as éveiben, mely hasonlít a nyugat-európai nemzetek többségénél a 19. század első felében, a közép-európai nemzetek többségénél pedig e század második felében végbement azonos fejlődéshez. A szlovák fejlődés egyfajta tragikuma az volt, hogy a nemzeti öntudatosodási és nemzeti emancipációs mozgalom belső betetőzése egy időben történt a fasiszmus és a náci agresszió benyomulásával Közép-Európába. Ezek a külső körülmények, melyek nem a szlovák valóságból eredtek, kitörölhetetlen nyomot hagytak Szlovákia belső fejlődésében, és a szlovákok egész nemzeti emancipációs folyamatát bonyolultabbá tették, sőt számos lényeges kérdésben regresszív fejlődést eredményeztek, melynek következményei a mai napig érezhetők.

*A szerző írása a Szlovák Történelmi Társaság X. kongresszusán (1991. április 16–19.) elhangzott előadás alapján készült.

Ha elgondolkodunk afelett, hogy nemzeti történelmünk ezen ellentétekkel teli, ám bizonyára jelentős időszaka hogyan tükröződik a szlovák történészek munkáiban az elmúlt 45 év alatt, nem feledkezhetünk meg arról a tényről sem, hogy a szlovák történelem értelmezése az első Cseh-Szlovák Köztársaság éveiben nem csupán osztályjelleggel és marxista-leninista tényezőkkel volt megbélyegezve, hanem jelentős mértékben a csehszlovakizmus és az autonóm nacionalizmus ideológiájával is. Míg a csehszlovakizmus ideológiája megtalálta a sztálinista és neosztálinista sémákkal, struktúrákkal való együttélési módot, sőt e két ideológia szimbiózisáról beszélhetünk (Sztálin-csehszlovakizmus néven), addig az ellentétes oldal szemléletét „nem marxistának”, elfogadhatatlannak és ellenségesnek nevezték, sőt néhány, a csehszlovakista pozícióból az egyoldalú megközelítés korrekciójára tett kísérletet a hivatalos, az állam által elfogadott és az alkotmány által szavatolt egyedüli „tudományos” ideológiától való elhajlásként értelmezték. E hozzáállás legnagyobb paradoxona az volt, hogy ha a marxista-leninista tanítást és főleg Lenin néhány tételét következetesen alkalmazzák, a politikai fejlődésnek Szlovákiában éppen ellenkezőnek kellett volna lennie, mint ahogy azt a dogmatikus szlovák és természetesen cseh történetírás találta. Ezek a tények is arról tanúskodnak, hogy metodológiai szempontból milyen sekélyesen analizálták és értelmezték a szlovák történelmet az előző időszakban, milyenek voltak a kutatási eredmények, melyek nem az állandóan megénekelte marxista-leninista módszertani alapelveknek, hanem esetünkben a centralizált és centralista hatalom szükségleteinek voltak alávetve. Úgy vélem, történetírásunk a hatalom kiszolgálása közben kompromittálódott a legjobban. Mindazonáltal Szlovákiában a történelemtudomány kompromittálódása amiatt, hogy a párt kiszolgálója és alárendeltje volt, nemcsak az elmúlt 45 évet érinti. Csírái fellelhetők már az előző korszakban is, bár e jelenség teljes kibontakozásáról csak 1948 után beszélhetünk.

Amennyiben az 1918–1938 közötti időszak szlovák történetírásának utóbbi 45 évét fogjuk értékelni, lelkiismeretem nem engedi, hogy ne térjek vissza a szlovák állam időszakához, melyben az első szintetikusabbnak mondható munkákat publikálták nemzeti történelmünknek erről az akkor már lezárt szakaszáról. Vitathatatlan, hogy F. Ďurčanský, K. Sidor, F. Hrušovský, K. Čulen és mások munkái már csak azért is figyelmet érdemelnek, mert arról a korról nyújtanak képet, amelyben keletkeztek. De ezek a munkák már abban a korban szenvednek, mely a háború, de főként 1948 után félig-meddig a legújabbkori történelem. A történetírásnak szabályszerűségévé vált a tények szelekciója, valóság konstruálása kiválasztott tények alapján, a szerkezeti sémába nem beleillő tények mellőzése, továbbá a történetírói érvelés az éppen uralmon lévő hatalom jogosultsága és legitimitása mellett, és főleg a történetírás teleologikus magyarázata: pl. az eseményeknek úgy kellett lejátszódnuk, ahogyan éppen lejátszódtak, és törvényszerűen ahhoz vezettek, ami a munka megírása idején éppen jellemző volt, vagyis az első Szlovák Köztársaság idejében maga a szlovák állam létezése, 1948 után pedig magának a megdicsőült szocialista társadalmi rendszer létezésének a ténye. Meg kell azonban jegyezni, hogy míg a II. világháború éveiben ezek a tendenciák csak csíráikban jelentkeztek, 1948 után, főleg az 50-es évek első felében, néhány szerzőnél teljes mértékben kifejlődtek, aztán pedig a „konszolidáció és normalizáció” éveiben tökéletes karikatúrába csaptak át.

A történetírás efféle értelmezésének a háború éveiből származó csírái az ún. szocialista rendszer időszakában, pontosan az 1945–1948 közötti köztes időszakban jelentkező irányzatok valódi gyökereivé változtak. Ez azzal volt összefüggésben, hogy a II. világháború befejeződése után a szlovák politikai garnitúrával való politikai és büntetőjogi leszá-

molás mellett a történetírással való leszámolásra is sor került. A hatalom új tulajdonosai és az újabb csehszlovákista centralizáció szempontjából nemcsak a háborús bűnösökké és szabálysértökké nyilvánított konkrét személyeket kellett elítélni, hanem az általuk képviselt politikai irányvonalat is. Lényegében az új rendszer ezzel az igényével nemcsak a későbbi, az 1948-as fordulat alapjait rakta le, hanem a történetírás összes későbbi deformációjának alapjait is, melyeket saját szervezeti részként az államosított marxista-leninista történetírás vett át. Leginkább I. Dérer politológiai memoárja, a „Szlovák fejlődés és népárulás” volt ilyen, valamint a Nemzeti Bíróság ítélethozatalainak teoretikus-történetírói megindoklása, melyek a szlovák történelem későbbi „marxista” és „nem marxista” értékelésének ismérveivé váltak.

Igaz ugyan, hogy Dérer munkáját nem sokszor idézték a későbbiek folyamán, azonban végső következtetései – mint pl. az első Cseh-Szlovák Köztársaság szétesésének első oka az autonomizmus volt, mint olyan, hogy az autonómiáért folytatott harc nemzetellenes, mi több bűncselekedetnek számít, mely végeredményben a csehszlovák állam szétverésére és a háború után felbukkanó atrocitásokra irányult – az ún. marxista történetírás tartós ideológiai összetevőivé váltak és maradtak egészen az 1989-es novemberi eseményekig, s élnek sokak tudatában mindmáig. Ez annak a következménye, hogy ezek az elferdített tézisek generációk történelemtankönyveibe és történelmi tudatába épültek bele.

Az említett időszak történetírásának következő buktatója az, hogy a szomszéd népek történetírásával ellentétben, hiányzik belőle a nemzeti keret, a nemzeti – nem nacionalista! – látószög. Melyik másik historiográfia tartotta volna – a szlovákon kívül – a szlovák politikai élet egyetlen csoportosulása legnagyobb politikai vétkének a nemzeti autonómiára, vagyis a szlovák nemzet helyzetének államjogi rendezésére való törekvést? A két háború közötti és a háború alatti időszak, valamint más korok nemzeti fejlődéséről szóló értékelések kritikátlan átvétele idegen forrásokból – főleg a cseh és a magyar történetírásból – olyan nagyarányú, hogy csak nehezen fogunk tőlük megszabadulni. Ez az Európában minden bizonnyal egyedülálló jelenség csupán a valóság egy újabb bizonyítéka, mely szerint a szlovák történetírás hatalomtól függő volt, és Szlovákia politikai képviseletével együtt hajbókkolt a prágai centralizmus előtt. Ehhez természetesen a szlovák történelem olyan értékelési kritériumainak átvétele is hozzátartozott, melyek megtörték Szlovákia potenciális ellenállását a központtal szemben.

Tárgyi szemszögből nézve látható, hogy az előző korszakot felölelő történetírásunk jelentős mértékben szenvedett apriorizmusban és képtelen volt szélesebb európai irányzatok közé besorolni, és a történelmi folyamatok belső és külső tényezőinek kölcsönhatásán keresztül értékelni a szlovák fejlődést. Ez aztán nagyon sok történészt megtevesztett, főleg mert a hatalom elképzeléseivel is összhangban volt, hogy a múltat a jelen alapján konstruálták, hogy a 20-as, 30-as évek eseményeit nem történelmi szempontok s nem az adott kor irányzatai és tényei (beleszámítva a nemzetközieket is) alapján értékelték, hanem aszerint, hogy az adott politikai szubjektum – lehetett az személy vagy párt – hogyan szerepelt a 40-es, ill. a későbbi években. Valójában e logikátlan és a történelemtől távol álló konstrukciókkal van átszőve legújabbkori történészeink minden alkotása. Nem tért ki előlük valószínűleg egy történész sem, aki munkáját publikálni akarta. A kérdés csak az, milyen mértékben tette ezt.

Az elmúlt időszak általános jellemzői közé tartozik a szervezett kampányszerűség is. Számos történelmi munka, történelmi szeminárium és szimpózium állt összefüggésben konkrét politikai megrendeléssel és szolgált konkrét politikai célokat. Nem is annyira je-

lentős események elmaradhatatlan megünneplésével és értékelésével voltak összefüggésben, mint inkább a hatalom konkrét szükségleteivel. Különösen egyfajta „történelmi” munka segítette nem kis mértékben a történészek tevékenysége iránti bizalom aláásását az említett korszakban. Ezek azok a munkák, melyek az elkövetkező politikai intézkedések előzetes eszmei előkészítését képezték, mely intézkedéseket az 50-es évek elején az ellenség elnyomására fogatosították. A történészek e munkái készítették elő a szlovák szervek hatáskörének leépítését is – egészen az 1960-as alkotmány elfogadásáig –, a normalizációs folyamatot, valamint annak megindoklását. Itt több történész nevét is megemlíthetném, azonban nem áll szándékomban belemerülni e problémakör elemzésébe. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy történetírásunkat e feladat teljesítése közben érte a legtöbb gyalázat az elmúlt időben. Ez nemcsak a konkrét szerzők hibája, hanem mindnyájunké, akik tudtunk erről. Hiszen nyilvánosan is elismertük az ilyen jellegű munkákat, és idéztük őket – csak azért, hogy ne váljunk kegyvesztetté.

Bizonyára érdekes és tanulságos lehet számunkra az az adat, hogy az első köztársaságról szóló történelmi művek az összes történelmi publikáció hány százalékát teszik ki, és mely témák dominálnak bennük. Sajnos meghaladta időbeli lehetőségeimet, hogy a hozzáférhető források alapján részletes statisztikát készítsek. Feltevéseinket azonban némileg igazolja a *Historický časopis*-ban megjelent tanulmányok száma, bár tisztában vagyok vele, hogy ez csak egy tájékoztató jellegű mutató. Tehát a *Historický časopis* létezésének első 15 évében a 2269 bibliográfiai egységből csupán 211, vagyis az adatok 9,73%-a érintette az első köztársaság időszakát. Ugyanez idő alatt 79 egy témát felölölő cikk és tanulmány látott napvilágot a folyóiratban, melyek közül 2 kultúrával, 7 gazdaságtörténettel, 8 a CSKP történetével, 18 jog- és politikatörténettel és 34 az ún. szociálgazdaság-történettel (ami a gyakorlatban megegyezett a CSKP történetével) foglalkozott. Tehát a munkák döntő többsége nem a fő társadalmi és politikai fejlődési irányzatok elemzésével, hanem az adott kor általános fejlődése szempontjából mellékes témákkal foglalkozott. 1970 után ez az irányvonal tovább szélesedett. A 70-es években összesen 16 tanulmány jelent meg a *Historický časopis*-ban az első köztársaság időkéről, ezeknek fele a CSKP-ről, egy-egy a kultúráról és a városokról szólt, a többi pedig általános politikai témával foglalkozott. És ezek között még nem említettem az 1976-os kongresszus hozzászólásait. Az itt bemutatott, bizonyos mértékig egyoldalú és hozzávetőleges statisztikából kitűnik, hogy a szlovák történelem 1918–1938 közötti időszakának jelentősége ellenére a szlovák történetírás a múltban nem fordított kellő figyelmet e korszakra. Ennek sok oka volt; a következő csak egy a sok közül: senkinek sem volt kedve olyan témába bocsátkozni, melyben ott rejtett a hatalommal való összeütközés lehetősége.

Az első köztársaság éveinek ily módon történő háttérbe szorítása leginkább a Szlovákia Története V. kötetének szintéziseiben érződik, ahol az történt, hogy nem volt mire támaszkodni, mert a CSKP történetéről szóló munkák sem voltak e tekintetben felhasználhatók. Többségük csakis a régi frázisokat ismételte, melyeket szükség szerint új vagy felújított tényekkel egészítettek ki. Tárgyi szempontból talán csak azok a munkák képviseltek tartósabb értékeket, melyek a müncheni időszakkal, Szlovákia külpolitikai helyzetének kérdéseivel foglalkoztak, és talán akadt még néhány érdekesebb tanulmány a politikai rendszerről és a politikai felépítményről. Nem lehet azonban nem leszögezni, hogy az 1918–1938 közötti időszak nincs még az előző kornak megfelelő metodológiai szinten sem kidolgozva úgy, hogy konkrét forrásmunkákra támaszkodva átfogó következtetéseket lehetne levonni, ill. terjedelmes analitikus elemzést lehetne végezni mo-

nográfiai vagy tanulmányok formájában. Hiányosak az alapismereteink a polgári CSSZK politikai rendszeréről és működéséről. Lényegében semmit sem tudunk a szlovákiai politikai pártokról, és bizonyos mértékben – paradox módon – a CSKP-ról sem. Nem került sor a szociális és gazdasági struktúra elemzésére, nem ismerjük a gazdasági hanyatlás gyökereit, főleg a tekintetben nem, hogy egy objektív folyamatról vagy a politikai szféra által kiváltott folyamatról volt-e szó. Az e témákban folytatott viták többségénél többé-kevésbé apriorisztikus álláspontok felállításával, nem pedig érvekkel alátámasztott állításokkal találkozhatunk.

Amennyiben gyökeresen meg akarjuk változtatni nemzeti történelmünk két világháború közötti időszakának megismerését, a megközelítés filozófiáját is meg kell változtatnunk. Meg kell szabadulnunk a 20-as, 30-as évek szlovákiai társadalmi fejlődésének apriorisztikus felfogásától. Fontos lenne megtörni a tovább élő csehszlovákista értékelés uralmát, de semmiképpen sem szabad túlzottan nacionalista pozícióba kerülni. Ez utóbbit úgy tudjuk a legkönnyebben elkerülni, ha visszatérünk a forráskiadványokhoz. Új, fiatal generációra van szükségünk, mely terjedelmes levéltári kutatások alapján lát hozzá történelmünk elemzéséhez. Anyagi helyzetunktől függően hozzá kellene fogni a forrásmunkák nagyobb arányú kiadásához. A társadalom ugyanis türelmetlen. Torzítatlan képet akar kapni a szlovák történelemtől. Természetesen állásfoglalásaink valódi átértékelése még sokáig eltart. Hol kezdjük hát? Úgy gondolom, hogy a legsürgősebb a két világháború közötti időszak politika- és gazdaságtörténeti kérdéseinek elemzése. A politika-történet keretében előnyben kellene részesíteni az egyes politikai pártok történetének, programjainak, szociális bázisainak és működésének feldolgozását. Meggyőződésem, hogy ezáltal segítenénk az újjáéledő politikai pártok spektrumának kibővülését, mert a mai szlovák politika a történelmi emlékezet hiányától szenved a legjobban. E terület megismerése önmagában is jelentős politikai tényező lehetne a hibák kiküszöbölésében.

Azonban más olyan témák is vannak, melyeknek előnyös lenne, ha minél korábban feldolgoznák őket – ilyen pl. a politikai rendszer története, az autonomizmus és csehszlovákizmus kölcsönhatása, eszmei, szociális forrásai és politikai következményei a szlovák közösségre nézve; továbbá bizonyos szociálpszichológiai, kulturális stb. kérdések is kidolgozásra várnak. Először is szakítanunk kellene végre azzal a gyakorlattal, hogy a szlovák történelmet elszigetelten, a körülötte levő világtól elszakítva értelmezzük. Történelmünket az európai összefüggésrendszerben kell vizsgálni és megmagyarázni. Csak így lehetünk sikeresek.

Befejezésül még egy megjegyzés. Egyre gyakrabban hallani olyan hangokat, hogy el kell vetni mindent, ami történetírásunkban eddig született és előlről kell kezdeni felépítését. Én azt gondolom, hogy ez nem lenne a leghatékonyabb megoldás, de mégiscsak igazságos sem. Látni kell, hogy a múltban – a mostoha kor ellenére – tetemes munkát végeztünk el. Az általános utasítás nem lenne jót az ügynek, esetleg újabb sokkhoz vezetne. A múltban keletkezett munkákat nem ítéltjük meg mai kritériumok alapján. Csakis igazságos összehasonlítások segítségével dönthető el értékességük és érvényességük az adott korban.

(Fordította: Takács Gabriella)

SZLOVÁK TÖRTÉNETÍRÁS 1945 UTÁN

Hozzászólásom* legelején le kell szögezнем, hogy a Szlovák Történeti Társaság előző, 1986-os nyitrai ülésének nem minden határozatát teljesítette. Például a 3. pont: folytatni kell a CSKP történetének kutatását, „leginkább a CSKP vezető szerepének érvényesítése szempontjából a szocialista társadalom építésének szakaszában”. Befejezetlenül maradt a 4. határozat teljesítése is, mely a CSKP XVII. pártkongresszusának határozatával összhangban a legújabbkori történelem kutatásával bízta meg a történészeket azzal a céllal, hogy segítsék a szocialista öntudat, hazafiság és internacionalizmus érzésének kialakítását és a polgári, valamint kispolgári ideológia osztályjellegének felfedését.

A vezető beosztásúak és az érdekelt történészek természetesen a kongresszusi határozatok teljesítésére törekedtek, mely ezúttal valóban objektív okok miatt maradt el. 1989 óta a háború utáni időszak történetírása vesztett csata utáni tájképre emlékeztet: szanaszét szórt, széttrancsolt és hasznavehetetlen fegyverek, eldobott és összetaposott zászlók, romok és üszkös törmelékek között tanácstalanul várakoznak a sebesültek és a legyőzöttek. Vajon mire? Talán arra a pillanatra, amikor lesz erejük önállóan felállni, vagy a mindent eltakaró éjszakára, az irgalmas szamaritánusokra, vagy netán a saját legyőzött, szétfutott hadseregük visszatérésére? Ebből a képből kilóg a 68-as események kivizsgálására létrehozott bizottság tevékenysége, néhány egyéni kezdeményezés és több korábban írt külföldi tanulmány, melyek azonban nem témái e mostani értekezésnek. Felejtünk most el ezt a pesszimista képet. Az egykori harctéren egyszer el kell kezdeni számtani és vetni, igaz, először a romokat kell eltakarítani. Nem gondolom, hogy egy félórás hozzászólással tenni vagy kezdeményezni lehet valami érdemlegeset, azonban vitázni arról, amit tennünk kellett volna egy évvel ezelőtt, lehetséges.

Erről a múltban ideológiákkal, jelenleg pedig moralizálással fertőzött időszakról tárgyilagos és világos kérdéseket kell feltenni. Három kérdést próbálok így módon megfogalmazni: 1. Van-e 1945 utáni történelmünk? 2. Szükség van-e rá? 3. Ha igen, milyen az?

Már korábbi tanulmányokban is szó volt a legújabbkori, azaz az 1945 utáni időszak kutatásainak elburjánzásáról, illetve előnyben részesítéséről, ezért csupán egy rövid összegzés következik. Az 1960-as évvel záruló „Szlovákia története” VI. kötetében 315 felhasznált irodalmat tüntettek fel, s ezek között nem szerepelnek az ún. nemkívánatos belföldi és külföldi könyvek és tanulmányok. A háború utáni időben magas és egyre növekvő számú anyag jelent meg a Historický časopis-ben, de a regionális és tematikus tanulmánykötetekben is, miközben állandóan azt hangoztatták, hogy mindez kevés, és ki kell szélesíteni, intenzívebbé kell tenni a kutatásokat. A háború utáni évekről szóló irodalom elrendezése és átvétele a levéltári dolgozóktól fokozott teljesítményt követelt meg. A szocialista országok kommunista pártjainak ideológiai titkárai a 70-es évek elején Budapestre olyan határozatot hoztak, melynek hatására a múzeumok szerény kiállítótermeit a forradalmi hagyományokról szóló dokumentumok töltötték meg, amelyeknek kötelezően be kellett mutatniuk a jelenkort is. A legdrámaibb helyzet az oktatásügyben volt. Míg az ókori történelmet 11–12 évesen tanulták és tanulják ma is a gyerekek, addig

*A szerző írása a Szlovák Történeti Társaság kongresszusán elmondott előadás alapján készült.

a legérzékenyebb, mindenre figyelő nyolcadikosok egy egész éven át tanulják az 1939-től napjainkig tartó időszakot. A középiskolákban is a háború utáni történelem túltengése jellemző; hasonló képet mutatnak a 70-es években megvédett disszertációk is. Azt is megértük, hogy a normalizátorok szlovák nemzeti díjat ítéltek oda az 1945 utáni korszakkal foglalkozóknak, és mégcsak nem is írói tevékenységért, hanem tanulmányok szerkesztéséért. A nyolc akadémikus és levelező tag közül, akik megkapták az akadémiai díjat, hatan foglalkoztak az 1918 utáni történelemmel. A maradék két díjat – minden bizonnyal tudományos érdemeikért és nem politikai okokból, bár a politikához közel álló tudományról van szó – Daniel Rapant és Branslav Varsík professzorok kapták.

Nyugtalanító volt azonban a történetírás ez irányú elburjánzása. A Szlovák Tudományos Akadémia S. Cambel vezetésével mintegy a Szlovák Kommunista Párt Történeti Intézetének utódjaként működött, miközben az átszervezett Marxista–Leninista Intézet továbbra is fenntartotta felettesi jogát a legújabbkori történelemről írt, kiállított, sugárzott és felvett dolgok megítélésére, engedélyezésére vagy nem engedélyezésére. Érdekes, hogy ennek az intézetnek a működéséről mindeddig szinte szó sem esett még a legkritikusabb hangvételű publikációkban sem. Ez a tény az átvilágítási gyakorlatra emlékeztet: a figyelem középpontjába az engedelmeskedő, terrorizált emberek kerülnek, és nem azok, akik kényszerítették őket erre. Ezt csupán figyelmeztetésül szántam, mert e párt-intézmény kapcsolati és hatalmi szerkezetének, valamint hatásmechanizmusának ismerete nélkül az 1918 utáni (és részben előtti) történelem kutatása lehetetlen.

Folytathatnánk az ehhez hasonló tényezők feltárását, mint pl. a Klement Gottwald Politikai Akadémia átköltözése Pozsonyba, és ennek hatásaként a generációs változásokat a történettársadalomban. Ezen a szakterületen (pontosabban az akkori értelmezésén) azonban kevésbé volt jellemző az igényesség, a nyelvi-szakmai felkészítés, a szakterület-választás, valamint a türelem, céltudatosság stb. Mindez azt a jogos aggodalmat váltotta ki, hogy a szlovák történelem előző korszakai csupán a szocializmus építésének bevezető szakaszaivá válnak. Ez a tendencia jól nyomon követhető a Szlovák Tudományos Akadémia Történeti Intézete által kiadott „Szlovákia történeté”-ben az egyes témák terjedelmének összehasonlításával, különösen, ha ezt összevetjük a hatvanas-hetvenes évek fordulóján írt „Szlovákia” c. mű első, „Történelem” című kötetével. A funkcionáriusok és az intézetek vezető beosztású munkatársai is érezték az arányok efféle eltolódását a kutatásban és a kiadói tevékenységben, ezért a legújabbkori történelem kulcsfontosságú szerepének hangsúlyozásakor mindig megemlítették, hogy ez ne történjen a régebbi korok kárára.

Térjünk át a második kérdésre. Szükség van-e egyáltalán az 1945 utáni korszak történelmére? Néhány értekezésben és felszólalásban már kifejezésre jutottak hasonló kételemek. Valóban szükségünk van erre a történelemre? A sok átértékelés, kritika és önkritika, azok visszavonása, majd a visszavonás visszavonása után is, aminek a Szlovák Történeti Társaság (SHS, Slovenská historická spoločnosť) 1968-as martini kongresszusán, majd később is tanúi lehettünk? Vajon a nyilvánosság és a történettársadalom túlnyomó részének általános székszise mellett is szükségünk van erre a történelemre? Mire jó nekünk ez a történelem? A válasz olyan egyszerű is lehetne, mint a hegymászóé, akit megkérdeztek, miért mászik fel a veszélyes és meredek sziklákra. Azt mondta: azért, mert itt vannak. Mi több, a veszedelmes sziklával és hegységekkel ellentétben a legújabbkori történelem elől nem lehet elfutni, de még csak hátat fordítani sem. Itt van, árnyékot vet a jelenre, a mindennapi életre. Sőt, sok esetben ő maga az élet, a legújabbkori történelem mi vagyunk.

A „mozdulatlanság évei” után mindez talán világosabb és érthetőbb. A látszólag nem létező, tisztázott, elfelejtett történelmi események fenyegető időszerűséget nyertek: nemzetiségi viszonyok, államforma, földreform, államosítás. A történelemből és a sírokból politikai egyéniségek lépnek ki a jelenkori politikai színpadra. A múltban soha nem használták fel történelmünket a politika színterén oly sietve és leplezetlenül, valós és hamis időszerűsítéssel, mint tegnap vagy ma, és attól tartok, ez nem is fejeződik be egyhamar. Tehát létezik az a társadalmi megrendelés, melyről a múltban oly sok szó esett, és ha ezt nem a tudomány fogja teljesíteni, akkor valaki más, mégpedig monopolhelyzetben. Nem maradhat vákuum ebben a szférában.

Megjegyzem, a háború utáni történelem nagy része már a klasszikus, „harmincéves távlatba” is beletartozik, tehát a formális meghatározás szerint is „valódi” történelemről beszélhetünk. Nem foglalkozni ezzel az időszakkal pedig ugyanazt jelentené, mintha az ötvenes években nem foglalkoztunk volna a Csehszlovák Köztársaság megalakulásával vagy a müncheni egyezményrel. E két eseményt ugyanolyan időbeli távolság választja el egymástól, mint a jelenkort Februártól vagy 1968-tól.

Ha szükségünk van erre a történelemre, pontosabban, ha nem tudunk előre kitérni, azon kell elgondolkodnunk, hogy milyen legyen. Erre a kérdésre könnyen tudnék válaszolni, ha kéznél lenne olyan egységes ideológia vagy recept, mint az 1986-os nyitrai kongresszuson elfogadott, a történelemtudomány módszertanára vonatkozó alapelvek: Történelem alatt – amint itt elhangzott – elsősorban az „osztályharc történetét kell érteni, melyet 1. a munkásosztály szemszögéből, 2. a marxista-leninista párt pozíciójából, és 3. a történelmi materializmus alapján kell visszaadni. Ezen elvek egységében teljeseedik ki a tudomány szocialista jellege”. [Historický časopis 35, 1981/1, 37. o.]

Ilyen egyszerű recepttel azonban nem rendelkezünk. Ezt a definíciót nem azért idézem, mert a történészek nagy része hűségesen tartotta magát hozzá, és tartja talán ma is, hanem azért, mert találóan dokumentálja, hogy lehetetlen könnyű és problémamentes kiutat találni a mai helyzetből csupán azzal, hogy a dolgokat fejük tetejére állítjuk, a pluszból mínuszt csinálunk vagy fordítva. A történetírás semmivel sem lesz jobb, ha az egyik osztályt a másikkal, az egyik pártot a másik párttal vagy tömegmozgalommal, esetleg több mozgalommal cseréljük fel, vagy ha a történelmi materializmust másik izmussal vagy ideológiával helyettesítjük. Az eredmény ugyanaz lesz, csak egyeseknél pirosban, rózsaszínben, másoknál lehet, hogy kéken vagy Esterházy-kockásban.

A megoldás – legalábbis a megoldás kezdeti keresése – nem indulhat ki a jelenlegi helyzet abszolút tagadásából, azt az eddigi munka rendszeresen előforduló alaphibáinak, tévedéseinek keresésével és analízisével kell kezdeni. Megpróbálok ezen hibák közül hármat felvázolni: 1. A problémakörök nem megfelelő kiválasztása és a kutatási feladatok tudománytalan megfogalmazása; 2. Elégtelen mennyiségű és hiányosan feldolgozott forrásmunka; 3. A háború utáni időszak kiemelése a történelemtudomány összefüggő rendszeréből.

Ami az első tételt, azaz a problémaválasztást és feladatok megfogalmazását illeti: az angolszász országokban azt állítják, hogy egy adott kor történelme kezdetben mint zsurnalisztika létezik és csak később válik tudománnyá. Nálunk ezt az időrendi sorrendet nem őrizték meg. A zsurnalisztika (publicisztika) alaptulajdonságai közé tartozik a kézfoghatóság, a névreszólóság, a megszemélyesítés, valamint a kritikus szerzői hozzáállás és magatartás. Az 1945 utáni időszokról szóló munkák többsége, amelyek tudományosnak hirdették magukat, éppen ellentétes jellemzőkkel bírtak. Nem a tények és események, hanem az ideológiával áthatott és a történetírás területén kívül keletekező té-

zisek felkutatására, szelektálására, rekonstruálására és megmagyarázására törekedtek. Hogy valóban nem a tények és a köztük rejlő összefüggések kezeléséről és magyarázatáról van szó, hanem az ún. „törvényszerű folyamat” reprodukciójáról, bizonyítja az e munkákban leggyakrabban előforduló címszavak szemantikai vizsgálata: „világtörténelmi feladat”, „vezető szerep”, „... szerep”, „... felé vezető úton”, „... fényében”, „CSKP és a ...”, „nők és a ...”, „szakszervezet és a ...”, „ifjúság és a ...”. Aránytalanul gyakran fordulnak elő radikálisan hangzó kifejezések: forradalom, változások, döntő, ...-ért vívott harc, ...-ért való küzdelem; hangsúlyossá válik a visszafordíthatatlanság, az egyedülállóság és az, hogy nem létezik más alternatíva: „győzedelmes”, „döntő”, „... betetőzése”, egészen a híres Tartós értékig. A történelmi fordulópontokat mesterségesen, kívülről ültették bele a tanulmányokba és egyéb munkákba, ezért a sok meghatározás a művek címében: „... szakaszában”, „... betetőzésének szakaszában”, „... küszöbén”, „az X. és Y. kongresszus közötti időszakban”. Egyenesen a forrásmunkákra utalnak: „Marx és ..., Siroky és ...,” esetleg kollektíve: „Marx–Engels ...-ról”, „Marx, Engels, Lenin ...-ról”.

A feladatok kívülről történő átvétele a történetírásban úgy működött, hogy a szocialista társadalom idealizált modelljét ugyanúgy, mint ahogy az a tudományos kommunizmus tankönyveiben szerepelt, maradéktalanul, mint valamilyen tervezetet, áthelyezték a történetírás területére. A kidolgozott témák összessége: vezető erő, hajtóerő, osztályok, állami apparátus stb. szakaszokra, illetve ötéves tervekre vagy kongresszustól kongresszusig terjedő idősakra volt megállapítva. Így egyfajta szürrealista kép alakult ki: kétségkívül léteztek nemzeti bizottságok, de távolról sem feleltek meg annak a képnek, amit róluk alkottak. Persze hogy létezett a társadalomban vezető erő – a párt, de ez sem a társadalom élcsapata nem volt, se nem működött úgy, ahogyan azt a marxizmus–leninizmus esti egyetemein oktatták.

A társadalom illuzórikus modelljének a történelemírás által vakon történő másolása ahhoz vezetett, hogy számos, témájánál fogva egyenesen közkedvelt értekezés született nem létező jelenségekről, sőt azok kapcsolatairól, valakinek valamivé történő átváltozásáról, valahonnan valahová történő átmenetéről, valakinek valamivel kötött szövetségéről. Szörnyen kényelmes megoldás lenne: megírni néhány munkát a munkás-paraszt szövetségről anélkül, hogy tudnánk valami lényegeset akár az egyikről, akár a másikról. A szerző munkája a klasszikusok kivonatolásából (ami a katalógusok megjelenése óta rutinmunkának számít), a megfelelő határozatok lemásolásából és az elsajátított tételek konkrét példával való alátámasztásából állt. Ha valaki számára ez az állítás tudományos fórumra nem illő karikatúrának tűnik, az gondolkozzon el annak a kutatónak az érzéseiről, aki néhány évtized múlva veszi kezébe ezt az irodalmat... Hogyan egyeztesse össze a betetőzésről, az építés befejezéséről, a fejlesztésről, a tanulságokról és a Tanulságokból levont tanulságokról, az erősödő szocialista államról és a vezető szerepről szóló információáradatot azzal a ténnyel, hogy ez a „világtörténelmi erő” nem egészen egy hét alatt nemcsak hogy összeomlott, hanem átadta a hatalmat és szégyenkezve elkötrődött?

A kívülről felvett feladatok lehetővé tették a szerzők számára az első számú halálos történelmi bűn gátlástalan elkövetését, nevezetesen ítéletet alkotni, értékelni és szintézist készíteni még az analízis előtt. Ami más idősokban kényszerhelyzet vagy hipotézis felállítása következtében néha megesett, itt szinte szabállyá vált. Bátorodom ebben a témában az előszónokomra hivatkozni, aki a nyitrai kongresszuson megállapította, hogy az 1945 előtti korszak eddigi kutatása nem teremtett megfelelő feltételeket analitikus tanulmányok és monográfiák formájában szintetikus művek alkotására. „Ez főleg a Feb-

ruár utáni időszakot és főleg a politikai területet érinti. A másik hiányosság a magyarázat bizonyos egyoldalúságával függ össze. A figyelem döntő része a CSKP politikai irányvonalának megvilágítására összpontosul, míg az irányvonal megvalósításának folyamatára kevesebb figyelmet szentelnek. Gyakran a lényegyet kikerülve és a szocializmus immánens, átmeneti korszaka ellentmondásainak kutatását elhanyagolva, képletesen szólva, felülről nézzük a párt és a társadalom életét, ami miatt sok kérdésre nem vagyunk képesek kimerítő választ adni.” [Ugyanott]

E hosszabb idézetet nem azért közlöm, mert mindenben egyetértek vele, hanem mert az a felismerés tükröződik benne, mely a 80-as évek második felében egyre gyakrabban jelentkezik a cikkek egy részében, hogy mélyebbre kell hatolni, nem illusztrálni, hanem kutatni kell. Rokonszenves törekvések voltak ezek, valamiről tanúskodtak, valamit előrejeleztek, de attól tartok, eredménytelenül. A társadalomnak szüksége van, sőt, néha képes is a valós történelem megemésztésére, ám ritkán – nem merem állítani, hogy sohasem – képes és hajlandó erre a politikai hatalom. Nálunk határozottan nem. A múltat túlértékelő legendák között kormány- és ellenzéki ideológiák éltek az első köztársaság és a háború alatt. A háború utáni kormányok mindegyike történelmi bizonyítékokkal is legitimizálni akarta hatalmát: 1945 után az ellenállási mozgalommal és a szlovák nemzeti felkeléssel, az ötvenes-hatvanas években pedig 1948 februárjával. Az 1968-as változásokat sürgető kormánygarnitúra hevesen érvelt a szlovák nemzeti felkelés valódi és hamisítatlan értelmezéséhez való visszatérés mellett. A normalizációs hatalomnak a brezsnyevi tankokon kívül egyetlen eszmei fegyvere volt: az 1968-as események sajátos értelmezése, melyet a kimondottan historizáló „Politikai válság tanulságai” szentesítettek. Ebben törvénybe foglalták a hit egyedül megengedett láncszemeit, az ún. valós fejlődési törvényszerűségeket és a hozzávetőlegesen felsorolt „tartós és változatlan értékek”-et. A történelemnek ezek után csupán a valódiságot igazoló bizonyítékokat kellett összegyűjtenie, amelybe olykor apró hibák is becsúszhattak, ha azok a munkahelyeken őrködő éber inkvizítorok figyelmét elkerülték. Nem csak a történészek tanulnak, tanul a politikai hatalom is, méghozzá sokkal alaposabban. Az egyik korszakban ez a hatalom (tulajdonképpen negyven éven át ugyanarról a hatalomról beszélhetünk, csupán a kormányzás technikájában figyelhető meg némi változás) hibát követett el, és az egyes eseményekről, illetve a szlovák nemzeti felkelésről szóló vitái, megbízásai, feltárásai szét-hasították a nyilvánvalónak tűnő igazság sziklatömbjét. Akik ekkor a hatalomért folytatott harcban ehhez a fegyverhez nyúltak – Husák és Bilak –, a megszállás után már nem követtek el ilyen hibát. Az 1945 utáni fejlődés igazságának nem volt legális esélye hazai talajon. E korszak történetírásának torzulása nemcsak a történészek egyfajta idült képtelenségének, lustaságának vagy megvesztegethetőségének volt az eredménye, bár erre is akadt példa elég. Elismerem, lehet, hogy valamivel több, mint a régebbi korok történészeinél. E korszak torzulásai rendszereredetűek – tegnapi kifejezéssel élve –, törvényszerűek voltak. A történelemírást – mint ahogy az a fenti példából is kiderül – valóban felülről nézték, írták, ellenőrizték és bízták meg. Ez a szemellenző lényegesen befolyásolta a forrásmunkák és a velük való foglalkozás, valamint a történetkutatás minőségi kérdésének megoldását. Ezen a területen az egyszerű, fájdalommentes és gyors megoldásra vonatkozó illúziók továbbélését látjuk. Azáltal, hogy a történetírás tulajdonképpen a hierarchikusan felépített totalitárius társadalom szerkezetét adta vissza, és azáltal, hogy azonosult vele, az a logikus meggyőződés született, hogy minél magasabbra hág a történész ezen a ranglétrán kutatása során, annál jobban megközelíti az igazságot. Tehát, ha a központi bizottság anyagaival rendelkezünk, okosabbak vagyunk,

mintha csupán a területi bizottságéval. Ha hozzájutunk a Politbüro jegyzőkönyveihez, közelebb kerülünk az igazsághoz, mint valamelyik kongresszusi jegyzőkönyv segítségével. E filozófia alapján a moszkvai levéltárak megnyitásával hozzáférhetnénk a bölcsek kövéhez. Nem vagyok ellene: sok mindenre fény derülne. Néhány eseményt pontosabban meghatároztak, megfejtették a rejtélyeket és megvilágították a személyeket, eseményeket. Ez azonban még mindig csak a rendszeren belüli mozgolódás volt; csupán a működésének részletei utáni nyomozás, melynek nem volt esélye a rendszer jellemének és a környezethez való kapcsolódásának felderítésére. Ez egy még fentebbről, még több emelet magasságából eredő szemlélet, de az ilyen vívmányok önmagukban nem tudják lényegesen megváltoztatni a történetírást. Csupán annyi fog változni, hogy érdekesebben lesz egyoldalú.

Az abroncsok szétfeszítéséhez vezető út csakis lentről, a feladatok és témák önálló, független megfogalmazásából indulhat ki. Ezáltal a témák és kérdések – a múlttal ellentétben – sokkal szerényebbek lesznek. Tehát nem közvetlenül és nem helyben oldódik meg a „mezőgazdasági kérdés”, hanem először a mezőgazdaság történetével, valamint annak összetevőivel és a falusi ember életével kell foglalkozni. Nem a „kulturális forradalmon” fogunk rágódni, hanem az emberek kulturális, művelődési, ismeretszerzési, szórakozási, pihenési, kommunikációs és szellemi tevékenység iránti igényét fogjuk kutatni. Ebben a kutatásban a párt, az állam és az intézmények nem tárgyként, hanem a fenti folyamatok eszközeiként, fékező- és hajtóerejeként szerepelnek, amit az adott helyzetben és fejlődésben csak részletes kutatással lehet igazolni.

A feladatok és szándékok ilyen megfogalmazása magától értetődően az eddig használatostól eltérő forrásmunkákat igényel. A moszkvai források jól jönnek, bár nem feltétlenül szükségesek. A nemrégiben még elhallgatott, megkerült témák, mint a cenzúra, terror, különféle táborok, kisajátítás, diszkrimináció, határmenti drótkerítés, információs gettó, kényszeremigráció és az erkölcsi romlás, már nem fehér foltok és nem képezik leleplezés tárgyát, hanem a társadalom, szabadság, demokrácia, tájékozódás és egyéni feddhetetlenség iránti igényének kielégítésére irányuló vizsgálódás logikus összetevői. Lehet, hogy mindez még túlságosan ködös és nem valószínű, de nem hiszem, hogy más úton meg lehet szüntetni a háború utáni idők babiloni zűrzavarát, mely a párt iránti elfogultságból keletkezett.

Ez nem azt jelenti, hogy szükségtelen a politikai hatalom és annak keretében a CSKP szerkezetének kutatása, viszont csakis így tudja a történetírás elkerülni az újabbfajta talpnyalást, azt, hogy bármilyen hatalom kiszolgálójává váljon. Mindez lehetővé teszi a kiegészítést a háború utáni időszak egyik kulcsfontosságú kérdésében: vajon ez a fejlődés az iparosítással és a hagyományos társadalom gyors szétesésével összekapcsolódott civilizációs előrehaladás terméke, vagy magának a – ma már mindenütt totalitáriusnak emlegetett – politikai környezetnek az eredménye? Ez egyben az a táncparkett lesz, melyen hátat fordít egymásnak a tudományosságra törekvő történetírás és a historizáló politikai propaganda.

Legutoljára szeretnék szót ejteni a történetírás e szakaszának beillesztéséről a historiográfia egész folyamatába. A történészek általában kívülről kapják az ösztönzést, de történhet ez magának a kutatásnak az előrehaladtával is. Minden megoldott probléma ugyanis elkerülhetetlenül egész sor megválaszolatlan kérdést von maga után. Ez a mechanizmus több irányban fejti ki hatását. A szakterületek közti kapcsolatot kihasználva a gazdaságtörténeti kutatások időszerűvé tehetik az adott kor szociológia- és politikatörténeti kérdéseit; az idő tengelyén előre és visszafelé haladva, okokat és következménye-

ket kutatva működik. A háború alatti zsidókérdés „megoldásának” kutatása szükségszerű érdeklődést vált ki a régebbi korok antiszemitizmusa, a politikai radikalizmus, annak gyökerei és változó formái iránt. De az előttünk álló időkre is ráveti árnyékát, gondolkodásra és felülvizsgálatra kényszerít: vajon az antiszemita erőszak nem volt-e a polgári társadalom megtörésének, erkölcsi eltompulásának és a politikai erő áttételének egyik összetevője, mely jelenségek nélkül 1948 februárjának eseményei nehezen valósultak volna meg ismert formájukban. Azzal, hogy az 1945 utáni történetírás feladta jogát és kötelességét a saját kérdésfeltevésre, mérhetetlenül megrövidítette az előző korok történetírását. A példák nagyon szemléletesek.

Jelenleg a mi szegény, alakuló piacunkon nagy a kereslet a demokratikus hagyományok iránt. Magától értetődő, hogy az 1945 utáni történetírás nem foglalkozott a demokráciával; az akasztásra váró elítéltek sem beszélnek kötélről. Ezáltal azonban szegényebbé vált a két háború közti időszak kutatása is. Benne a demokráciáról csak szelektíven volt szó: inkább korlátozásról, mint távlatokról, többszöri megszegéséről az érvényesítése helyett és mélyebben a hibáiról, mint az eredményekről. A magyarázat olyan tétel megfogalmazására irányul, mely szerint a demokrácia az akkori formájában, ha nem is veszélyes, mindenképpen fölösleges és „történelmileg megdőntött”. Történetírásunk az 1918 előtti demokráciát szinte kizárólagosan a nemzeti-demokratikus versengés prizmáján keresztül, a demokrácia és a populizmus egymástól való egyértelmű elválasztása nélkül látta. Történelmünk más fontos kérdéseiről – mint pl. az iparosítás, városiasodás, az állam egyházi jellegének megszüntetése, Szlovákia geopolitikai helyzete – sem esett szó összefüggően, folytonosan, hanem minden jelentős történelmi határvonal (1918, 1939, 1945, 1948) után mintegy előlről kezdve. Az egyes időszakok jellegzetessége iránti jogos érdeklődést elnyomták a régóta létező irányvonalak, a kutatóknak egy korszak gettójába történő bezárása által korlátozódott a kommunikációra való kedvük és lehetőségük. A látóhatár szűkül, és vele együtt szűkülnek a történelem számára feltett kérdések, tehát szükségszerűek a válaszok is.

A történetírás egységes szervezetete egészet képez; hosszú távon nem létezhetnek egymás mellett merőben eltérő módszertani megközelítésű és szintű részlegek anélkül, hogy ez ne egymás, illetve a szakmailag fejlettebbek kárára történjen. Ennek az egységnek a felsőoktatásban is érvényesülnie kellene, tehát erősebben ki kellene hangsúlyozni azokat a korszakokat, melyekben legalább a mesterségeket művelték magasabb szinten. Ez az elképzelés nem zárja ki a későbbi szakosodás lehetőségét, bár a legszűkebb specializáció, amit el tudok képzelni, az az egész huszadik század. Az egy témára, eseményre való összpontosítást a kutatási célok biztosan nem zárják ki, azonban határozottan el kell vetni azt a gyakorlatot, hogy a történészek diplomamunkát, kandidátusi, majd nagydoktori disszertációt írnak mondjuk az 1948 februárját megelőző két évről. Egyébként ezekben a művekben, ugyanúgy, mint Dobsinskynál, előttem és utánam is sötétség honol. Ez nem csupán kivitelezési gond, hanem hivatásunk gyökereiből fakadó probléma: egy esemény, egy ötéves terv krónikásai vagy valódi történészek legyünk? A háború utáni időszak tudományos szintre emelése nem csupán az érdekelt történészek önvédelméből történik. Ez az ő kötelességük az egész történészközösséggel szemben, és egyúttal – amiről gyakran megfeledkezünk – a történész társadalom létérdeke is. A történelmi jelen elé tartott görbe tükör és a politikai konjunktúra nyomásának való engedés nem szolgálhat ösztönzésül sem a régebbi korok, sem a legrégebbi, de még mindig a legfontosabb kérdés megválaszolására: honnan jöttünk és hogyan jutottunk el oda, ahol most tartunk. Persze a politizáló történetírás és a historizáló publicisztika számára néha mindez csupán egy

banális problémának tűnik; évszázadok és kakukkfészkek feletti mindent elsöprő repüléssel, három közbeékelt leszállással, Samo birodalmából egyenesen a Szlovák nemzeti felkelés terén ér földet. A valós folytonosság érdekében azonban szorgalmasan és kitartóan kell kovácsolni az összefüggő láncot, melynek minden láncszeme egyformán erős lesz.

Határozatokkal kezdtem; a témára való tekintettel, ide kívánczik – legalább a befejezésbe – egy-egy idézet a klasszikusoktól. A kérdést, a régi jó „mi a teendő”-t Lenin-től veszem kölcsön. A választ pedig Mao Ce-tung, a Nagy Kormányos adja meg, aki, miután leúszott 10 mérföldet a nagy folyón, ezt mondta: „Úszás közben tanulunk meg úszni.”

Remélem, hogy közben nem fulladunk meg. Legalábbis nem mindnyájan.

(Fordította: Takács Gabriella)

AZ 1989 UTÁNI ROMÁN TÖRTÉNETÍRÁS KUTATÁSI IRÁNYAIRÓL ÉS TÁRGYKÖREIRŐL *

Az 1989. évi események Romániában is, akárcsak egész Kelet-Európában, jelentős változásokat eredményeztek. Ezek közé sorolhatók, s nem is utolsósóként, azok, amelyek az intellektuális élet feltételeit határozzák meg.

A kommunista diktatúra negyvenöt esztendejét az jellemezte, hogy a kultúrát 1964-ig szovjet befolyásnak rendelték alá, utána pedig egy hibrid, nemzeti kommunista felfogás jutott érvényre – a történetírásban is –, amely lehetővé tette ugyan a nyugati kultúrával való kapcsolatok részleges újrafelvételét, az elszigetelődési törekvéseken való túljutást, az egyetemes szellemi élethez való közlekedés visszafogott és szelektív jellegének felszámolását azonban már nem.

Egy olyan országban, mint Románia, amely a nyugati, főleg a francia kultúrát illetően régi és mélyen fogant hagyományokkal rendelkezett, ez a kényszerhelyzet egy egyre nehezebben elfojtható feszültséget teremtett, amely aztán 1989 után szokatlan erővel tört felszínre. Mintegy válaszként, elutasításra kerül globálisan minden, ami csak emlékeztethet is a kommunista rendszer által gyakorolt szellemi zsarnokságra. Ez a historiográfia területére is érvényes. Elutasítják a történelmi materialista szemléletet, mondhatni mindenféle materializmust, oly annyira, mintha csak öncenzúra működne, oda jutottak a dolgok, hogy a még gyakrabban előforduló fogalmak használatát is kerülik.

Egyetlen felfogás évtizedekig tartó nyomasztó uralma után szinte egyből megtisztították a teret az újrakezdés, a történelmi gondolkodás valamennyi válfajának fejlődése számára.

Éppen úgy, ahogy azt a gazdasági életben hirtelen beállott szabadság tette, a szellemi szabadság is egy olyan helyzetet idézett elő, amelyet „átmeneti”-nek nevezhetnénk, egy ilyen szakaszra jellemző minden bizonytalanságával, beteljesületlenségével és útkeresztetődésével együtt. A történészek – még a két világháború közötti periódusban Olaszországban vagy Franciaországban tanult idősebbek is – számot vetnek arról, hogy az 1945 előtti történetírói eklekticizmushoz visszatérni már lehetetlenség, ugyanis az egyetemes történettudomány közben olyan haladást ért el, hogy a háború előtti módszerek és szemléletek az új kutatási területek megjelenésével meghaladtakká váltak, vagy teljes egészükben új felfogások és módszerek vették át a helyüket.

A fiatalabb értelmiségi nemzedékeknek és a középnemzedék egy eléggé jelentős részének érdeklődése irányul ma az angol–amerikai kultúra és az angol nyelv felé. Mindezek ellenére – legalábbis a mi benyomásunk szerint – a gondolatok cseréje és a nyugati történetírás ihletforrásainak átvétele terén a román történészek figyelme az utóbbi években is csak a francia történetírás felé irányult, amelynek eszmeiségével és stílusával könnyebben megtalálják a rokon vonásokat, hozzáférhetőbb és alkalmazhatóbb számukra.

Valószínűnek látszik, hogy a román történészek figyelmét tartósan az ún. „új történelem” köti le, azon irányzat tehát, amely továbbfejleszti, megújítja – néha kiigazítja – a

*Elhangzott a Román–Magyar Történész Vegyesbizottság ülésén.

Fernand Braudel és a körülötte csoportosult vagy az utána jövő történészi plejád – Le Goff, Duby, Paul Veyne, Furet és mások – hatása alatt levő Annales-iskolát.

Egy új történetírói szemlélet, illetve az új történetírói felfogások iránti igény beteljesülését – paradox módon – még éppen az elnyert szabadság késlelteti, az, hogy jelenleg bármilyen témakör kutatható és tárgyalható. Következésképpen, nem kevés történész fogott hozzá olyan kérdések kutatásához, amelyeket tiltott a cenzúra, avagy hamisan kerültek bemutatásra. Próbálkozásait az olvasóközönség nagyfokú érdeklődése jutalmazza, amelynek az az érzése, hogy végre belekóstolhat a „tiltott gyümölcs”-be. Ugyanis ezen kérdéscsoporthoz olyan kérdéshez tartoznak, mint: Romániának Németországhoz és a volt Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatai az 1939–1941 közötti években; Besszarábia és Bukovina román tartományok annektálása a Szovjetunió által 1940 júniusában; az 1940–1944 közötti román kormány politikájának és az állam akkori vezetője, Ion Antonescu marsall személyiségének az újraelemzése; vannak történészek, akik ma tisztességes embert, hazafit, a nemzeti újra-együvértartozás és a kommunista terjeszkedés megakadályozása érdekében küzdő harcost látják benne, aki aztán a saját meggyőződésének lett az áldozata, amelyet méltósággal és bátorsággal védett életének utolsó pillanatáig.

Újra a vizsgálat körébe vonják az 1945 utáni román–szovjet kapcsolatokat, amelyeket több mint két évtizeden keresztül a lehető legidillikusabbnak tüntettek fel, 1964 után pedig kezdték bírálni, de ugyancsak az elemi politikai óvatosság diktálta visszafogottsággal. A történetírás ma azzal a hittel, hogy helyreigazítást végez, felfedi azt a könyörtelen gazdasági kizsákmányolást és azt a megalázó politikai alávetettséget, amelyet Sztálin Romániára kényszerített, s amelyhez a román kommunisták beleegyezésüket adták, egyesek őszintén, mások színlelt lelkesedéssel, hogy aztán csak az alkalmas pillanatra várva Jugoszlávia 1948-as példáját követhessék. Ez a pillanat Románia számára 1964-ben és 1968-ban jött el, bár ez nem járt olyan döntő következményekkel a Kelettel és Nyugattal fenntartott kapcsolataira, mint ahogy az Jugoszlávia esetében volt a Kominformmal történt összekülönbözéskor.

Egy másik kérdés, amelynek vizsgálata elé korábban akadályokat gördítettek, ma pedig magára vonja a történészek és a történelmet kedvelők érdeklődését, az az egyháznak és a vallásnak a román nép múltjában betöltött szerepe. A kommunista rendszer idején szinte kizárólagosan az egyházzal csak mint – az építészeten, a festészetben, az ötvös-művességben, a kéziratírás és másolás, a román nyelv kezdetei szempontjából fontos könyvek nyomtatása terén – kulturális értékeket létrehozó intézményről volt szabad írni. Az egyházi élet személyiségeiről is lehetett beszélni, de csak annak mértékében, hogy ezek mennyire játszottak nemzeti vagy kulturális szempontból pozitívnak tartott szerepet.

Hasznos és szükséges, hogy a jelenlegi történetírás kitölti az 1939–1989 közötti politikai állapotok miatt keletkezett hézagokat. Úgy gondoljuk azonban, hogy nem ez a várt, az elképzelt változás, amely a jelenlegi román történelmi gondolkodást elméleti, filozófiai szempontból újra megalapozza. Nem tudjuk ezeket a hiánypótló műveket a jövőbeni kutatási irányok koherens részeként tekinteni, inkább hajlunk azt állítani, lehet kissé keményen ítélve, hogy ezek inkább valamilyen konjunkturális kísérletekre utalnak.

Az ókortörténet és régészet terén az 1989 utáni kutatások folytatták a korábban megkezdett irányokat. Ezek: a) a jelenlegi Románia területén élt ókori népesség – a dákok – múltja, kultúrája és civilizációja, hódítás útján való végleges integrálásuk a Római Birodalomba; b) Dácia római provincia betelepítése és megszervezése, külön hangsúlyt fektetve annak vizsgálatára, hogy mi lett a provincia lakosságának a sorsa a rómaiak

visszavonulását követően; c) a régészek fokozták a vaskor első szakaszára (Hallstatt) és a bronzkorra vonatkozó régészeti anyag kutatását, a dákok és az őket megelőző népségek által létrehozott civilizációk szakaszait igyekezve azonosítani.

Az ókortörténeti és a régészeti tanulmányok, e diszciplinák kutatási módszereinek sajátosságaiból adódóan, továbbra is technicista jellegűek maradtak. Következésképpen: a kutatások túlnyomó részét az őslakosság régiségének és a Dunától északra elterülő földrajzi-politikai medencében való folytonosságának szentelik.

A középkor története a román történetírásnak mindig kedvelt területe volt. Az ókori történelem nagy kutatója, Vasile Pârvan kivételével az utóbbi 150 esztendő nagyszerű román történészei valamennyien a román, illetve a bizánci és a délkelet-európai középkori történelem szakemberei voltak elsősorban.

A medievisztika hagyományos területét megnyújtva és elmélyítve az utóbbi három-négy évtizedben Romániában kifejlődött a középkori régészet, amely ásatások folytatásával a népvándorlás korát (különösen Erdélyben), a Havaselve és Moldva kialakulását megelőző periódust, a bolgárok és bizánciak uralmát a Duna alsó szakaszain és a Fekete-tenger partjain kutatja.

A bizantinológiai tanulmányoknak is hagyományai vannak a román történetírásban, s ezek a mai napig fennmaradtak. Bukarestben működik a nagy tekintélyű délkelet-európai történelmi intézetek egyike, amely Bizánc történetével, de az Oszmán Birodalom és a délszláv népek történetével is foglalkozik. Az intézet negyedévenként egy ismert és kitűnő folyóiratot jelentet meg, s állandó jellegű tudományos kapcsolatokat tart fenn a szófiai, szaloniki, athéni, belgrádi és ankarai társintézetekkel.

Működik Romániában egy bizánci tudományok társasága, amelynek égisze alatt 1984 és 1990 között több mint kétszáz bizantinológiai tanulmányt tettek közzé. Témakör szerint ezek a következőképpen rendszerezhetők. 44 bizánci archeológiai; 24 művészeti tárgyú; 17 historiográfiai és eszmetörténeti; 32 ekleziológiai, 38 numizmatikai, 16 epigráfiai és szigillagráfiai stb.

Ha a Romániában jelenleg meglevő fontosabb történelmi folyóiratok alapján szeretnénk a megjelent műveket rendszerezni, megközelítőleg a következő kérdéscsoportok azok, amelyek jobban lekötötték a kutatók figyelmét.

A) Statisztikailag úgy tűnt számukra, hogy első helyen a társadalomtörténet, s különösképpen a paraszti és nemesi kategóriák struktúráinak kutatása áll.

B) Ezt követi, ugyanezen mennyiségi kritérium alapján, a politika- és diplomáciatörténet, amelynek keretein belül igen fontos helyet foglal el a rómaiaknak a többi néphez és államhoz fűződő kapcsolata.

C) A gazdaságtörténet olyan terület, ahol két sajátosabb vonás, újabb keletű kutatási irány jelentkezik: 1. Fernand Brandel, de George Bratianu román történész hatására is, nagy teret szentelnek a Fekete-tenger szerepének a román és a többi nép történetében; 2. a gazdaságtörténet, s főleg a bel- és külkereskedelem története, a statisztikai módszerek használatának és a gazdasági folyamatok dinamikájának értelmezésére alkalmazott matematikai modellek kikísérletezésének területe lett.

D) A hadtörténet ellenben nem örvendett nagy becsnek. 1989 előtt a hadtörténet egy adott pillanatban majdnem hogy átvette a nemzeti történelem helyét, az utóbbi három év vonatkozásában csak egyetlen egy ideillő tanulmányt sikerült felfedeznünk, s az is a hajózás történetével volt kapcsolatos. Egy másik ok miatt itt jelezzük, hogy a technikátörténet is gyengén, mindössze egyetlen tanulmánnyal van képviselve, ennek tárgya pedig

olyan, hogy a legkevesbé számítottunk arra, hogy a román történetírásban találkozunk vele: a Balti-tengeren használatos berakodási technikák a középkorban.

E) A mennyiségi sorrendre visszatérve, utalnunk kell a történetírói életrajzok jelentős arányára. Ezt azonban nem tarthatjuk az 1989 után körvonalazódó új történetírás sajátos és tartós kutatási irányának. A történész-életrajzok gyakorisága egyrészt annak tudható be, hogy 50 éve gyilkolták meg a szélső jobboldaliak Nicolae Iorgát (1940. november 27.), a legnagyobb román történészt. Másfelől a kommunista rendszer több értékes történészt – mint például a már említett George Bratianu is – üldözött és bezárattott, s megpróbálta nevük elhallgatásával kiiktatni őket a történetírás területéről. Ugyanez volt a helyzet azokkal a történészekkel is, akiknek sikerült elhagyniuk az országot. Most a hazai történészek kötelességüknek tekintették, hogy mindnyájukat rehabilitálják, újra ismertté tegyék és bevigyék őket a köztudatba.

F) Viszonylag nagy a száma a művelődéstörténeti tanulmányoknak. Ezek sorába tartoznak a művészettörténeti, a vallástörténeti tanulmányok, valamint a nyelvészet és a történelem közötti kapcsolatokra vonatkozóak.

G) A történetírás története és a történelemelmélet – az előbbi erőteljesebben, az utóbbi bátortalanabban – alkotják a kutatás egy másik irányát.

A historiográfiához fűzhetők a forráskiadványok. Folytatódott a Románia történetére vonatkozó nagy oklevélgyűjtemények közzétételével kapcsolatos tevékenység. A hagyományos sorozatok mellett Romániában első ízben kerültek közlésre a zsidóság történetére vonatkozó források és tanulmányok és Románia történetével kapcsolatos héber forrásanyagok.

H) A segédtudományok közül az utóbbi években a heraldikát és a geneológiát művelték a leginkább a román kutatók.

A történetírás újabb sajátos területei:

I) A meteorológiai, ökológiai, epidemiológiai tanulmányok, amelyek természetesen e jelenségeknek a történelmi folyamatokra gyakorolt hatásaival foglalkoznak.

J) A mentalitástörténeti és a közvélemény történetét bemutató tanulmányok. Ezek nagyon divatosak, főként egyes fiatalabb kutatók körében. Véleményünk szerint azonban szükség volna egy olyan periódusra, amely a nyugati történetírás mintáira támaszkodva biztosítaná a módszerbeli elmélyülést.

K) A történeti demográfiai tanulmányok. Ezek esetében is megmutatkozik a szűkessége annak, hogy meghaladják a statisztikai adatok egyszerű közlésének szintjét.

L) Egy, a történelemre alkalmazott pszichológiai tanulmány, pontosabban egy olyan tanulmány, amely megpróbálja rehabilitálni a pszichoanalízist mint a történetírói kutatás egyik módszerét. Ugyanakkor a tanulmány felidézi azokat a fenntartásokat, amelyekkel a román tudományos közvélemény a pszichoanalízist egészében véve hosszú időn át fogadta.

Az utóbbi területeken folytatott kutatások azonban objektív nehézségekbe ütköznek. Féltő, hogy ezek miatt a nyugati történetírás szintjét elérő tanulmányok megírására nem kerülhet sor. Például: az éghajlatra, a meteorológiai jelenségekre és a betegségekre vonatkozóan rendszeres megfigyeléseket Romániában csak mintegy száz év óta végeznek. Az erre a korszakra vonatkozó kutatásoknak jók a kilátásai. Ahogy azonban időben távolodunk, az említett megfigyelések csak rendszertelen feljegyzésekre korlátozódnak, amelyek egy-egy, a dolgokat műkedvelő szinten ismerő egyénnek tudhatók be, vagy szerzőik krónikaírók, más elbeszélő és okleveles forrásanyag írói voltak.

A mentalitástörténet és a közvéleménytörténet a 19. századig szintén nélkülözi a műveléséhez szükséges források összegzését. Korabeli magánlevelezés alig áll rendelkezésre, teljesen hiányoznak a személyes naplók, egyszerűen éppen az, ami egy személy belső és eredeti gondolatait tükrözi. A hivatalos iratok és beszámolók egyezményes megfogalmazásaikkal csak igen kis mértékben segítik elő a valóságnak megfelelő mentalitás megismerését. Bizonyos fókig előnyösnek tűnhet a klérus mentalitásának kutatása, ugyanis írástudó mivoltából adódóan, a tőle származó írott feljegyzések, ideértve a személyes jellegűeket is, sokkal nagyobb számban fordulnak elő. Számításba kell vennünk azonban, hogy a papi kézből származó feljegyzések azt a mentalitást fejezik ki, amelyet ők a hit parancsának és rendjük kötelességének tekintettek, s elkerülték a szorosan vett személyes vallomásokat.

A történelmi demográfia is egészen későig, a 19. századig nélkülözi a népesség mozgására vonatkozó rendszeres nyilvántartásokat. A parochiális anyakönyvek nincsenek rendben, s főleg – a háborús pusztítások, s más csapások vagy éppen hivatali rendelkezések következtében – nem teljeseek.

Szemléletes lehet a román történelmi kutatás érdeklődési területeinek bemutatása szempontjából azoknak a tárgyköröknek az ismertetése, amelyeket az egyes történelmi folyóiratok jelöltek ki maguknak, majd mindegyik megjelenési szám esetében.

Például: Az „Ökortörténeti és Régészeti Tanulmányok és Kutatások” című folyóirat megemlékezett a Régiségyűjtemények Nemzeti Múzeumának létrehozásáról, 1992 júniusi számának egy részét a Gyűjtemények és gyűjtők tárgykörének szentelte, s ezáltal felidéztek azokat az ismert vagy már elfeledett 19., 20. századi személyiségeket, akik hozzájárultak a Múzeum alapjainak a lerakásához és a gyűjtemények gyarapításához.

Ugyancsak az 1992 esztendő folyamán „Délkelet-Európai Tanulmányok Szemléje” tematikus számot szentelt a délkelet-európai térség modernizálása kérdésének. E tematikus szám létrehozásában négy román történész mellett közreműködött két-két görög, szerb, bolgár és osztrák, egy német és egy törökországi történész.

Ehhez hasonló tematikus számok, a „Történelmi Szemlé”-ben úgyszólván sorjázva találhatóak, s hogy csak a legújabbakat idézzem: Országhatár a történelemnek a politikával való találkozásánál, vagy Állam és világélmények, vagy Tengerek, óceánok, folyamok – ez utóbbit Amerika felfedezésének 500. évfordulójának szentelték.

Az utóbbi három évben megjelent történelmi monográfiák nagyon különböző kérdéseket tárgyalnak. Az Akadémiai Kiadó kivételével, amely továbbra is csak tudományos szintű, a Román Akadémia alá tartozó intézetek és szakosztályok jóváhagyását élvező munkákat tesz közzé, a többi nagyszámú és többségében magánkézben lévő kiadó nem nagyon igyekszik tudományos munkákat megjelentetni, legfeljebb történelmet népszerűsítő műveket közölnek; s nem úgy tűnik, hogy sikerült kialakítaniok – de nem is nagyon foglalkoztatta ez őket – egy jól meghatározott kiadói politikát. Ez alól csak egy a kivétel, amely filozófiára, esztétikára és minőségi irodalomra szakosodott.

Végül az új szervezési és irányítási elképzelés néhány kiragadott aspektusát szeretnénk bemutatni, amely a Kolozsvári Egyetemen folyó kutatásokra érvényes, tudván azt, hogy lényegében ugyanez a koncepció érvényesül az ország többi egyetemén is.

Ennek az új szervezési formának a vezérelve az, hogy interdiszciplináris kutatói programokat kell megvalósítani, s amennyire csak lehet, együttműködve az ország többi intézetével és külföldi intézetekkel. E kutatások elsősorban az európai integráció, az európai együttműködés és az emberi jogok problematikája köré csoportosulnak. Továbbá az európai integráció folyamatával szemben felmerülő ellenállás megmaradt forrásainak az

azonosítására és feltárására irányulnak, s olyan stratégiák javaslására, amelyek ezeket csökkentik és megszüntetik.

Ilyeténképpen egy egész sor kutatási központ jött létre, amelyek közül a következőket említjük: Brit és Amerikai Tanulmányi Központ; Francia Tanulmányi Központ; Német Tanulmányi Központ; Európai Tanulmányi Intézet – amelyhez még két alközpont, illetőleg munkacsoport tartozik; Héber és Zsidó Tanulmányi Intézet, Európai Központ, Poszttotalitárius Társadalmakat Tanulmányozó Központ stb.

Ezen egységek mindegyikének tervében megtalálható egy vagy több olyan témakör, amely a történelem, a filozófia, a szociológia, a jog, a filozófia, a földrajz és a gazdaságtudományok szakembereinek együttműködését teszi szükségessé.

Munkamódszereik közé tartozik, hogy a témakörrel kapcsolatban tanácskozásokat, szimpóziumokat tartanak, s igyekeznek a célok megvalósítása érdekében minél kiterjedtebb résztvételt elérni. Hasonlóképpen célul tűzték ki, hogy időszaki közleményeket jelentessenek meg, illetve azt, hogy az említett tudományos összejövetelek anyagait publikálják. Ezek az akciók, ilyen vagy olyan mértékben élvezik az Európai Közösség, illetve más szervezetek által felajánlott, Kelet-Európa kulturális–tudományos fejlesztését elősegítő programok támogatását.

Konklúzióként azt mondanánk, hogy a poszttotalitárius társadalmakra való átmenet sokat vitatott jelensége a történetírás területein is tapasztalható, akárcsak a gondolatok áramlása általában véve. E területet több megkülönböztetett vonás jellemzi. Először is: teljesen szabadon lehet megválasztani a kutatási témaköröket, ami nem egy esetben ezek változtatgatásához és felaprózásához vezetett. Másodsorban: egy viszonylagos bizonytalanság észlelhető a kutatás általános célkitűzéseit illetően, s egy eszmei és módszerbeli útkeresés tapasztalható, amely új elméleti alapokat hivatott nyújtani a történetírói eljárásokhoz. Harmadsorban: a történetírás az utóbbi három évben egyrészt arra törekedett, hogy „újrágondolja” a történelmet, másrészt arra, hogy a korábbiakhoz képest hangsúlyosabban foglalkozzon jelenkori történelemmel. Ezek a művek érezhetően „átpolitizálva” tárulnak eléink. Végül, a román történetírás az utóbbi időben ténylegesen nyitottnak mutatkozik a többi társadalom- és humántudománnyal való együttműködésre, és kész helyreállítani kapcsolatait az európai történelmi gondolkodással.

FEJEZETEK BESSZARÁBIA MÚLTJÁBÓL

Mihai Eminescu mondotta a múlt században: ameddig Besszarábia a románok kezén volt, addig Oroszország nem tudta rátenni kezét a Keletre. Besszarábia elfoglalása tehát az orosz külpolitikai törekvésekkel, terjeszkedéssel volt összefüggésben, amennyiben az érdekszféráját a Duna-deltára, a Boszporuszra, a Dardanellákra és a Balkán-félszigetre is ki akarta terjeszteni. Oroszország és az Oszmán Birodalom között Moldva besszarábiai része akadályt jelentett. Hogy a problémáját megoldja, Oroszország megtalálta ideológiáját, és a török uralom alatt élő népek felszabadítójának nevezte ki magát. Moldva számára ez azzal a következménnyel járt, hogy először 1711-ben, majd 1736–39-ben, végül 1787–1791 között megtapasztalta az orosz katonai jelenlétet. Oroszország több szakaszban kebelezte be Besszarábiát. Az orosz diplomácia ügyesen lavírozott. 1781-ben Ausztriával lépett szövetségre a török birodalom megsemmisítésére, és sikeresen nyomult előre Moldova irányába. Tíz év múlva, 1791-ben elérte Dnyeszter vonalát és egyelőre ott állapodott meg. Mint a két román fejedelemség védelmezője igényelte, hogy a Porta az ő hozzájárulásával nevezze ki a fejedelmeket. 1811-ben a szultánnak újabb területre nyújtotta be igényét: egy szakaszra a Dunától Szulináig. Oroszország ekkor bírta Napóleon támogatását is. A francia–orosz háború változtatott ezen a helyzeten, mert Napóleon szándéka Lengyelország feltámasztása volt Oroszországgal szemben, és ebben az esetben Lengyelország határai tolódtak volna ki a Dunáig. Napóleon veresége Oroszország pozícióját erősítette terjeszkedése szempontjából.

1811 novembere és 1812 májusa között folytak a kétoldali egyeztető tárgyalások. Az oroszok először a Szeret folyóig akarták a határt kitolni és egész Moldovára és Havasalföldre igényt tartottak. A szultáni diplomácia szerint: a Prut a határ, Dél-Besszarábia, valamint Ackerman vára a török birodalomhoz tartozik. A tárgyalás második menetében a törökök Izmail és Chilia városok kivételével lemondtak Besszarábiáról.

1. 1812–1917: tartomány az orosz birodalomban

Az 1812. május 6-i *bukaresti béke* szerint a két birodalom között a határ a Prut folyó. Az egész Prut és Dnyeszter közötti terület Oroszország fennhatósága alá került, és kijáratot kapott a Fekete-tengerhez. Elismerte ugyanakkor, hogy a Prut jobb partja török fennhatóság alatt marad. E szerződés megkötését az akkori Európa erőviszonyai tették lehetővé: Napóleon veresége, ezzel Oroszország jelentőségének megnövekedése, s az, hogy *akkor még* e térség problémái nem annyira érdekelték közelről Angliát. Magatartása később változott meg, és szült bele az egyezkedésbe érdekeinek megfelelően.

A beintegrálódás

1817-ben I. Sándor cár Besszarábiára vonatkozó *Szabályrendeletet* adott ki. Ennek alapján létrehoztak egy *Legfelsőbb Tanácsot*; hatáskörébe a helyi jogi, közigazgatási, gazdasági kérdések tartoztak. A *Legfelsőbb Tanács* 5 választott helyi lakosból és 5, a kormány által kinevezett funkcionáriusból állt. A hivatalos iratok az orosz nyelv nem tudása miatt

kétnyelvűek voltak. A helybeliek (románok) elégedetlensége miatt egy 1818. áprilisi rendelet Besszarábiának autonómiát biztosított, ami azt jelentette, hogy a helyi viszonyokat, szokásokat jobban figyelembe vették – az oroszosítás burkoltabb formában jelentkezett –, és hozzákezdtek az orosz és román törvények egységesítéséhez. 1823-ban a választott hivatalviselőket a kinevezettek váltották fel, és 1823-ban megszüntették a Legfelsőbb Tanács jogi illetékességét. Végül 1828-ban az orosz kormány visszavonta Besszarábia autonómiáját. Ez nemcsak azért történhetett meg, mert az orosz–török viszonyban átmeneti enyhülés következett be, és Oroszország szilárdan érezte magát külpolitikai szempontból, így a belpolitikában keményebben lépett fel, hanem azért is, mert viszonylagos állandóságra kívánt berendezkedni.

Egy évvel később a drinápolyi béke megváltozott körülményekre utalt. Oroszországnak jogában állt csapatokat állomásoztatni a román fejedelemségekben, és a szultán abba is beleegyezett, hogy ne ő, hanem a diván (nemzetgyűlés) válassza a román fejedelmeket. A cár által kiadott Szervezeti Szabályzat modernizálta a román fejedelemségekben az államapparátust, az adózást. Ezt követően Moldovából és Havasalföldről visszavonták az orosz csapatokat, de Besszarábiát továbbra is megszállás alatt tartották. Ekkor kezdték el moldovánoknak nevezni az ott élőket, jelezve: más etnikumról van szó, nem románokról.

A krími háború Oroszország vereségével végződött. A háborút lezáró párizsi béke (1856. március 26., népes aláírói között ott voltak Ausztria, Franciaország, Britannia, Poroszország, Oroszország, Szardínia és az Oszmán Birodalom képviselői, ami azt bizonyítja: a kérdés összeurópaivá nőtte ki magát) új határokat állapított meg a *dunai hajózás* (kereskedelem, gabonaszállítás) miatt. A román fejedelemségek nemzetközi sikersorozata kezdetét vette: Moldova visszakapta Dél-Besszarábiát (9274 km²-t) egészen a Dunáig – tehát kapott egy tengerre kivezető részt –, a Dunát semlegesnek nyilvánították; a fejedelmek jogait a nagyhatalmak garantálták. 1859-ben Alexandru Ion Cuza fejedelem egyesítette Moldovát és Havasalföldet – nemzetközi érdek is szerepet játszott ebben –, ezzel létrejött a modern román állam.

Románia, mivel érdekei úgy kívánták, az 1877–78-as orosz–török háborúban orosz oldalon vett részt. A háborút a maga részéről felszabadító háborúnak nyilvánította, a felszabadulásnak azonban ára volt; Romániának vissza kellett adnia a besszarábiai részt, s a tengeri sáv elvesztése miatt Dobrudzsában biztosítottak számára kijáratot.

Az oroszbarát szemlélet gyökerei

A megfejthetetlennek és megdöbbentőnek tűnő jelenségek gyökerei a múltba nyúlnak vissza: 1916-ban Románia inkább Oroszország mellé állt, 1943-ban Sztálinnak kedvesebbek voltak a román politikusok, és megígérte nekik, megbünteti a magyarokat; 1944–45-ben is jobban megbízott bennük, 1958-ban szintén a bizalom jele volt Hruscsov részéről, hogy Romániából – ahol nem volt forradalom 1956-ban – kivonta a szovjet csapatokat, és Brezsnyev is olykor-olykor szívesen vette Ceaușescu nemzetközi közvetítő szerepét.

A megszállás tényét a két fél – a megszálló és a meghódított – másképp éli meg. Romániában a közelmúltban illett oroszellenesnek lenni. A politizáló románság nem csekély hányadának volt az a véleménye: az orosz megszállások a 18. század eleje óta bármennyire is sérelmesek voltak a román fejedelemségekre nézve, a fanarióta–török elnyomással szemben mégis a pravoszláv Oroszországtól várhattak védelmet.

1711–1821 között Isztambul görögök lakta Fanar nevű negyede adott fejedelmeket Moldovának és Munténának, azaz Havasalföldnek (előbbiben 36-ot, utóbbiban 40-et 110 év alatt); pontosabban a fanarióta fejedelemjelöltek megvásárolták – átlag három évre – a szultántól a trónt. Ez alatt a három év alatt azután igyekeztek mindent kifacsarni az országból és a népből.

A románság nemzeti kultúrája erősen vallásos jellegű, egyháziilag a keleti keresztény egyházhoz tartozott. Érthető tehát, hogy a török és orosz birodalom közül a románság inkább azt választotta, amelyikkel a vallás, a keleti ortodoxia összefűzte, és összefűzi a mai napig is. A két népet bizonyos, a szó nem pejoratív értelemben értett, cinkosság kapcsolja össze, amely, ha kellett a közös vallásból, ha kellett a bolsevizmus ideológiájából táplálkozott.

1700-ban például Teodosie bukaresti metropolita arra kérte a cárt, hogy ne feledkezzen meg román ortodox testvéreiről. A következő évtizedben magas rangú román papi méltóságok többször felkeresték a cári udvart, hogy az erdélyi román pravoszláv papokat az orosz egyházi Szent Szinódus szentelje pappá, ugyanaz jelölje ki a püspököket is, és minden eszközzel szembeszálltak a római katolikus egyház egyesítési törekvéseivel az erdélyi románság között. A különbség az erdélyi és a – későbbi elnevezéssel – regáti (Ó-Királyság-i) románság között már ekkor éles volt, hiszen az erdélyi vagy nyugati románok a nemzeti újjáépítést élték épp meg; megfogalmazták a dákromán kontinuitást, mely elméletben a rómainak tették a hangsúlyt, és más módon és úton is nyitottak Nyugat felé. (Például pesti, bécsi, itáliai, német egyetemeken szereztek diplomát.)

Az oroszosítási politika eszközei

Kezdetben a Legfelsőbb Tanácsnak a helyi – az adminisztrációra és az igazságügyre vonatkozó – döntéseit csak az orosz birodalom Államtanácsánál lehetett megtámadni. A levelezés a Tanács és a birodalmi szervek között románul folyt. Fokozatosan azonban az orosz nyelv, az orosz katonaság és az orosz hivatalnokok vették át a román nyelv, illetve a helyi vezetők helyét; a belső ügyekben a lakossággal való érintkezésben 1850-ig engedélyezve volt a román nyelv használata.

Jelentős volt a románok eloroszosodása a vezető körökben. Az eloroszosodást megkönnyítette: 1. a vallás azonossága, 2. a liturgia nyelve a szláv volt, 3. az összes román területeken (Moldovában és Havasalföldön is) a múlt század közepéig cirill betűvel írtak. 1835-ben hoztak ugyan egy rendeletet arról, hogy 7 év alatt el kell sajátítani az orosz nyelvet, s a közigazgatásban fokozatosan át kell arra térni, azonban az nem volt kivitelezhető. Ami a besszarábiai román egyházat illeti, egy 1873–74-es kimutatás szerint: 207 templomban a szertartás nyelve a román, 211 templomban az orosz, 608 templomban az egyházi szláv volt.

A román egyháznak általában a világi életben is vezető szerepe volt: a román értelmiség gyakorlatilag egyenlő volt a papsággal (a románság többsége falun élt), a kisszámú világi értelmiség többsége a 19–20. században jogot végzett. Nem meglepő, hogy a könyvkiadók Besszarábiában kezdetben az egyházak kezében voltak. Az első ilyen kiadót Kisinyovban az 1813-ban megalakult püspökség és szeminárium mellett hozták létre, vallási és más tárgyú könyveket adtak ki, itt jelent meg például az első román ábécés-könyv 1865-ben.

A világi kiadók, lapok a 19. század végén, a 20. század elején meglehetősen rövid életűek voltak. Az első román nyelvű újság szintén Kisinyovban jelent meg 1884-ben. Az

iskolák mindig és mindenhol az elnemzetlenítés eszközei voltak. 1867-re a besszarábiai iskolák eloroszosítása befejeződött, s csak 1905-ben vethették fel az anyanyelvi iskolák alapításának szükségességét. Elmondható, hogy a 19. századra kulturális téren is megnőtt a szakadék a Prut két partján élő moldvai románok között: a besszarábiaiaknak Kíev, Moszkva, Szent-Pétervár jelentette a vonzást, a papi szemináriumokat Kisinyovban látogatták, a színházi élet ismeretlen volt számukra, a konzervatívizmus, az ortodoxia alapján álltak.

A román fejedelemségben a görög kultúrát fokozatosan a francia váltotta fel. Ezzel megtették az első fontos lépést Nyugat felé. A következő lépés az volt, amikor nem hazai bojárcsaládból választottak közös fejedelmet, illetve királyt, hanem az idegen (német) és katolikus Hohenzoller-Sigmaringen uralkodóházból.

2. 1917–18: a nemzeti mozgalom születése

A besszarábiai román nemzeti mozgalom több irányból és forrásból, az 1905-ös orosz forradalom hatására bontakozott ki, s emiatt is erőteljesen megkésettnek tekinthető.

Továbbra is meghatározó volt az a tény, hogy polgárság és magyar, lengyel típusú nemesség hiányában, az értelmiségi (világi) funkciókat az egyház töltötte be. A földkérdés, a szavazati jog mellett a nemzeti iskolák és intézmények igénye is ekkor jelentkezett először Besszarábiában a románság részéről. Megalakult a Besszarábiai Nemzeti Párt. Kiemelkedő a népi mozgalom két képviselőjének, Constantin Sterenek és Nicolae Halippának a szerepe. Tevékenységük a két világháború közötti romániai politikai életre is áthúzódott. Meg kell említeni, Romániát ekkor nem túlságosan izgatta az elmaradott, keleti Besszarábia, sokkal inkább izgatta a román irredentizmust a fejlett, nyugati Erdély és Észak-Bukovina. A Kulturális Liga a 19. század második felétől kezdődően hangoztatta az összes román *kulturális egységét*, előkészítve – ennek leple alatt – a *politikai egység* megvalósulását, de ekkor még csak a besszarábiai értelmiség szűk csoportja tekintett Romániára mint anyaországra. 1912–13-ban, a második Balkán-háború idején vált politikai programmá Eminescu és mások álma: Nagy-Románia megteremtése. A kedvező alkalom már nem váratott magára sokáig.

A besszarábiai értelmiség lelkiállapotát leghívebben Halippa egyik írása fejezte ki 1916 októberében: „Csatlakozásunk Oroszország mellé a románság számára nagy örömet hozott. De legnagyobbat a besszarábiaiaknak, akik türelmetlenül várják az órát, hogy visszatérjenek. (Napjaink politikai publicisztikája is a „visszatérés” kifejezést használja Romániában.) És a boldogság órája elérkezett.”*

1917 során a kulturális követelések politikai jellegűvé alakultak át a besszarábiai Moldvai Nemzeti Pártban is. A párt jelentős támogatást kapott Erdélyből: nyomdát, újságot, 20 000 különféle könyvet. Az iskolákban bevezették a moldvai nyelv és irodalom tanítását, és kb. 800 tanuló indult útnak, hogy beiratkozzon Erdély és a Regát román iskoláiba.

Irányzatok a besszarábiai nemzeti mozgalomban 1917-ben

A besszarábiai román politikai mozgalmak nem voltak egységesek. 1. Azok az ellenzékiek – korabeli elnevezésük szerint: forradalmárok –, akik, mint Stere is, megtapasztalták az elnyomó cári rendszert, a szibériai száműzetést, képviselték a legkövetkezetesebb

* Halippa az 1916. augusztus 17-i titkos szerződésre utal.

oroszellenséget. Ő 1914-ben Oroszország ellen, a központi hatalmak mellett akart belépni a háborúba. Azonkívül Stere jól látta: Oroszország és *Besszarábia elmaradottabb Nyugat-Európához, de nem Romániához képest!* 2. A Moldvai Nemzeti Párt a Romániával való egyesülés híve volt. Ennek kedveztek a szétszilált oroszországi viszonyok. Hívei az *Új Románia* című lap körül tömörültek, közelebből: 9 erdélyi, 5 bukovinai, 4 besszarábiai, 4 regáti, 2 macedón, 1 szerbiai román politikus. 3. Halippa és a bolgár Cristian Rakovszkij (a szálini terror áldozata, Trockij közeli híve) ekkor a balkáni föderáció keretei között képzelték el mind Romániát, mind Besszarábiát. Halippa végül a Romániához való egyesülés híveihez csatlakozott, Rakovszkij pedig éppen ellenkezőleg, Szovjet-Oroszországot, illetve Ukrajnát választotta. 4. Egyesek a *teljes önállóság*, saját hadsereg, pénzügy mellett kötelezték el magukat. 5. Már akkor volt egy olyan irányzat, amelyik nemcsak a Prut és a Dnyeszter közötti területre akarta kiterjeszteni a román államiságot, hanem a Dnyeszteren túl, egészen a Donig, arra hivatkozva, hogy Ukrajnában félmillió román él. 6. Egyesülés – vélték megint mások –, de a helyi autonómia fenntartásával. (Ennek minden negatív következményeit megtapasztalhatták később.) 7. Végül: az autonómia hívei is különböző elképzelésekkel bírtak, és különböző fejlődési szakaszon mentek át, politikai meggyőződésüktől, nemzeti, világnézeti hovatartozásuktól függően. (Ghibu szerint: – később Erdélyben oktatásügyi nagyhatalom – 1917-ben ugyan a zsidóság kerekedett felül, de a történelmi körülmények kedveztek a román nemzeti gondolat kiteljesedésének is.)

Az autonómiától az egyesülésig

1917. március 17. után a szovjetek azon proklamációját kihasználva, hogy minden népnek joga van dönteni saját sorsáról; továbbá az annexió nélküli békére hivatkozva a Moldvai Nemzeti Párt Kisinyovban az autonómia mellett foglalt állást; követelte a betelepítések megszüntetését is, a Dnyeszteren túli románok védelmét.

Április 18-án Odesszában, ahol kb. 12 000 román katona tartózkodott, szintén megfogalmazódott az autonómia igénye. A másnap megnyílt egyházmegyei kongresszus kikiáltotta Besszarábia politikai önállóságát, egyúttal megválasztották az Ország Tanácsot, más néven, az ország kormányát.

Július 16-án Iași városában a Besszarábiai Katonák és a Fronton Maradó Románok Tanácsa elhatározta a nemzeti és területi autonómia kidolgozását. Október 23-án a moldvai katonák kongresszusa, amely 70%-ban moldvaiakból, 30%-ban nemzetiségekből állt, kikiáltotta a területi politikai autonómiát.

A besszarábiai nemzeti mozgalom, amely újból sok segítséget kapott Bukovinából és Erdélyből, több civil és katonai csoportosulásból állt, és több városban alakult ki. Jellemzője a nemzetiségek és a románok, valamint különböző szervezetek (pl. a katonák) részvétele. Az október 13-án megválasztott 120 tagú nemzetgyűlésnek 84 román, 36 nemzetiségi tagja volt. Az 1917. november 21-én Kisinyovban megnyíló nemzetgyűlés (románul: Sfatul Țării) összetétele így alakult: katonák: 36 fő; Moldvai Katonák és Tisztek Bizottsága: 2 fő; Odesszai Moldvai Tengerészek: 3 fő; Novo-gheorghevici Moldvai Katonák Egyesülete: 1 fő; A Román Fronton Harcoló Moldvai Katonák: 2 fő; A Paraszt-ság Alkotmányozó Tanácsa: 31 fő; Moldvai Nemzeti Párt: 4 fő; Besszarábiai Románok Kulturális Egyesülete: 1 fő; szövetkezetek: 3 fő; Moldvai Nők Kulturális Ligája: 1 fő; az odesszai diákok „Renașterea” társasága: 1 fő; ukránok: 7 fő; ukrán tanítók: 1 fő; németek: 2 fő; lengyelek: 4 fő; gagauzok és bolgárok: 4 fő; görögök: 1 fő; Soroci küldötte:

1 fő; vasutasok: 3 fő; Szocialista Néppárt: 7 fő; szociáldemokraták: 1 fő; forradalmi szocialisták: 1 fő; zsidó Bund: 7 fő; Chiria város: 3 fő; Orheiu részéről: 1 fő; Kisinyov: 1 fő.

A nemzetgyűlés december 2-án Besszarábiát köztársaságnak nyilvánította. Ugyanakkor az autonómia kikiáltásakor olyan hangok is nyilvánosságot kaptak, „nem kérünk sem az ukrán, sem a román uralomból; nem akarunk elszakadni Oroszországtól”. A Forradalmi Szocialista Párt hasonló véleményen volt, s már az 1917-ben szeptemberi kongresszusukon olyan határozatot hoztak, hogy „Besszarábia nem kaphat autonómiát, mert a lakosság nagy részét áthatja a szeparatizmus, és csatlakozni szándékozik Romániához. Ez pedig veszélyt jelent az orosz államra”. Ebben a szellemben 1917 végén a szovjet hadsereg bevonult Besszarábiába, az országrész politikai vezetői Bukarestbe emigráltak. 1918. január 26-án azonban a Királyi Románia csapatai megkezdtek Besszarábia visszafoglalását. Másnap újból kikiáltották a függetlenséget. A román katonai sikerek főleg a rendkívül bizonytalan oroszországi viszonyoknak voltak köszönhetőek. A román csapatok március 13-án elérték a Dnyesztert, majd 1918. március 27-én – ahogyan a kortársak és később a román szerzők megfogalmazták – Besszarábia elsőként egyesült Romániával.

3. Besszarábia 1920–1940 között

A kérdés a békekonferencia előtt

A régi Oroszország területéről 1918 végén és 1919 elején az önrendelkezési jog alapján független államként levált Lengyelország, Finnország, Észtország, Litvánia, Lettország és Grúzia. A békekonferencia tanácsában az egyes országok képviselői eltérő módon viszonyultak az új helyzethez, a régi Oroszország felbomlásához, és Oroszország ragaszkodásához a birodalom fennmaradásával kapcsolatban.

Ami Besszarábiát illeti, 1919. február 9-én határozta el a négy nagyhatalom szakértőiből álló bizottság, hogy a területet Romániának kell adni. A Legfelsőbb Tanács azonban elnapolta a kérdés rendezését. Ebben szerepet játszott az orosz követ álláspontja, mely szerint Oroszország területének egyetlen darabkája sem idegeníthető el, és aláhúzta: Besszarábia népe nem kíván elszakadni, csak az Ország Tanácsának, a Staful Țării-nek szűk csoportja vetette ezt fel. A besszarábiai kérdést Románia erdélyi származású miniszterelnöke, Alexandru Vaida-Voevod tartotta állandóan napirenden, aki bírta a Legfelsőbb Tanács és a franciák támogatását. Lloyd George és Clemenceau azonban minden egyes alkalommal megismételte: *csak azután tárgyalhatnak Romániának Besszarábiára benyújtott igényéről, ha Magyarországról kivonják a román csapatokat*. 1920 februárjában Lloyd George olvasta fel Wilson elnök táviratát, aki 1920. március 1-t jelölte meg utolsó határidőnek a román csapatok magyarországi kivonása ügyében. (A királyi román hadsereg magyarországi tartózkodásának ideje: 1919. augusztus 6.–1920. április.) Egyúttal ajánlották: Románia kössön békét Szovjet-Oroszországgal. Románia feltételei között – ezzel kapcsolatban – a következők szerepeltek: 1. Besszarábia csatlakozásának elismerése, 2. az 1916-ban Moszkvába menekített államkincsek visszaszolgáltatása*, 3. a román hadifoglyok hazaengedése.

* Ez a mai napig nem történt meg. Erre a tényre építik ma Romániában sokan, hogy Románia a térség leggazdagabb állama lesz hamarosan, ha visszakapja a kincstárát.

A szovjetek 1920 márciusi békeajánlata nem fogadta el Besszarábia leválását. A Legfelsőbb Tanács ettől kezdve elismerte, hogy Romániának Besszarábiára, az egykori orosz kormányzóságra történeti, földrajzi, gazdasági szempontból egyaránt joga van.

Az utolsó háború előtti népszámlálás szerint: Románia területe: 137 903 km², lakossága: 7 897 310 fő.

A békeszerződés következtében hozzácsatolt részek:

Erdély	57 819 km ²	2 685 833 lakos
Máramaros	18 592 km ²	466 956 lakos
Körösök vidéke	17 082 km ²	1 145 113 lakos
Bánát	17 980 km ²	910 392 lakos
Besszarábia	44 422 km ² *	2 344 800 lakos
Bukovina	10 442 km ²	811 721 lakos
<i>Nagy-Románia összesen</i>	<i>304 244 km²</i>	<i>16 262 137 lakos</i>

*Más forrás szerint: 45 625 km², 2 622 000 lakos élt.

*A szovjet-román viszony a két világháború után:
1924. március 12.–1940. június 26.*

A szovjet-román kapcsolatok alakulását 1920 után a besszarábiai kérdés erősen befolyásolta. 1920-ban a szovjetek visszafoglaltak a Dnyeszter keleti partján 8300 km²-nyi területet, 3,9 millió lakossal, és 1924 októberében itt alakult meg az Ukrajnához tartozó Moldvai Autonóm Köztársaság, először Balta, majd Tiraspol fővárossal. Ezzel a történelmi Moldva újból kettévált.

A két ország viszonya egyáltalán nem mondható felhőtlennek. 1924-ben például Szovjet-Oroszország az orosz lakosságra való tekintettel népszavazást követelt a Romániához tartozó részekben. 1927-ben Sztálin újból felvetette a besszarábiai kérdést. Ezért Románia határai megvédésének érdekében 1928. augusztus 27-én csatlakozott a Briand-Kellog paktumhoz, amely dokumentum *elutasította* a háborús megoldást a vitás területi kérdések esetében. 1930-ban Lengyelország és Franciaország meg nem támadási szerződést kötött. Ehhez csatlakozott 1933-ban Románia. Végül Románia és a Szovjetunió csatlakozása a genfi biztonsági konferenciához azt jelentette, hogy a Szovjetunió – mely fokozatosan igyekezett kitörni nemzetközi elszigeteltségéből – elismerte Románia határait. Végezetül 1934 júniusában a két ország felvette a diplomáciai kapcsolatokat, amelyet a két külügyminiszter, Titulescu és Litvinov aláírásával szentesített. Mindez azonban csak időnyerés volt a Szovjetunió részéről. A besszarábiai és a bukovinai kérdés összefüggött a szovjet stratégiával, közelebből: a Lvovtól kiinduló, Cernăuţon és Kisiinyovon keresztül a Duna-deltáig és Odesszáig vezető útvonal – akárcsak 1812-ben – újból nélkülözhetetlenné vált számára.

A Molotov-Ribbentrop-paktum következményei Romániára

1940. június 26-án este 22.00 órakor Molotov magához kérte George Davidescu moszkvai román nagykövetet, és a következő ultimátumot adta át: 1918-ban Románia, kihasználva Oroszország meggyengült katonai erejét, a Szovjetunió területéről levágott egy részt, megsértve ezzel Besszarábia történeti egységét, mivel lakóinak többségét az ukránok képezték, s felszólította a nagykövetet, hogy 24 órán belül, azaz 1940. június 28-án 14.00 óráig ürítsék ki Besszarábiát és Észak-Bukovinát. A román kormány a kérdést tárgyalásos úton szerette volna megoldani, a Szovjetunió azonban hajthatatlan volt.

Gheorghe Tatarescu miniszterelnök 1940. június 28-án délelőtt 11.00 órakor bejelentette, hogy az erőszaknak engedve eleget tesz a szovjet ultimátumnak, és az utókorra hagyta cselekedete megítélését. Besszarábia elfoglalása 1940. június 28-án mindössze 10 órát vett igénybe. A Vörös Hadsereg 9. hadteste 14 órakor öt helyen lépte át a határt és este 20 órára már berendezkedett Besszarábiában.

Molotov augusztus 1-én bejelentette: a Szovjetunió területe Besszarábia elfoglalásával 33 500 km²-rel, lakossága 3 millió 200 ezer fővel, majd Észak-Bukovina bekebelezésével 6 ezer km²-rel és 500 ezer fővel nőtt.

Másnap törvény mondatta ki a Moldáviai Szovjet Szocialista Köztársaság megalakulását. Észak-Bukovinát az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársasághoz csatolták.

Mivel nemcsak a Szovjetuniónak, hanem Magyarországnak és Bulgáriának is voltak Romániától területi követelései, Románia felmondta a távoli angol és francia garanciát és Németországgal fonta szorosabbra kapcsolatait.

Az 1940 júliusában megalakult új román kormány politikai szerződést ajánlott Németországnak. Ezt Hitler azzal a feltétellel fogadta el, ha Románia bizonyos mértékig kielégíti Magyarország és Bulgária területi igényét. II. Károly király elfogadta ezt, feltétele az volt, hogy Németország garantálja határait. Ezután került sor a bécsi döntést előkészítő tárgyalásokra és magára a döntésre 1940. augusztus 30-án.

1941 júniusában Németország figyelmeztette Romániát: csak akkor kapja vissza Besszarábiát és Észak-Bukovinát, ha nem marad ki a háborúból. 1941. június 22-én Románia hadat üzent a Szovjetuniónak.

Az önálló román hadműveletekben kezdetben 3 hadosztály és 9 dandár vett részt, közvetlenül Ion Antonescu marsal, államfő irányítása alatt. Július 16-án elérték a Dnyesztert, s továbbhaladtak a Dnyeper és a Bug felé. Augusztusban Odessza és a Krím félsziget irányában folytatódtek a hadműveletek. Hitler hozzájárult ahhoz, hogy augusztusban a Dnyeszter és a Bug közötti területen Transznisztria néven román közigazgatást vezessenek be.

1941. július 27-ére Antonescu 24 hadosztályra emelte a keleti fronton harcoló román katonaságot. A megszállt területeket a német és román csendőrség a Vaszgárdával együttesen teljesen „zsidótlantította”. Kb. 300 000 zsidó esett áldozatul az azonnali megsemmisítő táborokban. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy teljes falvak tűnjenek itt el.

1943 nyarán a nyugati hadszíntéren bekövetkezett fordulat változtatott Románia magatartásán. Besszarábiáról és Észak-Bukovináról hajlandó volt lemondani, Észak-Erdélyről azonban nem. 1944. február 26-án Antonescu felajánlotta Hitlernek, hogy szeretne részt venni Magyarország tervezett német megszállásában. Április 12-én a román diplomaták Kairóban megkapták a Szovjetunió fegyverszüneti feltételeit: 1. Románia kilép a háborúból, 2. részt vesz a Németország elleni hadműveletekben, 3. visszaállítja az

1940-es szovjet–román határt (azaz Románia kiüríti az általa megszállt területeket), 4. jóvátételt fizet, 5. a szovjet csapatoknak szabad átvonulást biztosít országában.

1944 áprilisában a szovjet csapatok elérték a Dnyesztert, majd a nyári hónapokban visszafoglalták Besszarábiát és Bukovinát. A meghódított országrész anyagi és emberáldozata igen jelentős volt. 1940. június 28. és július 4. között Cernăuți, Cetatea Albă, Bălți és Kisinyov megyékben 1122 személyt tartóztattak le, többségükben értelmiségieket. 1941. június 23-án egyetlen éjjel 5000 családot deportáltak; augusztusban Besszarábia déli részéről 53 356 fiatalot vittek el kényszymunkára. 1944–49 között újabb 80 000 embert; 1949 júniusában három nap alatt 11 000 családot deportáltak a szovjet hatóságok. A kb. 2 millió románnak nem volt román iskolája, visszatértek a cirill betűs írás-hoz, a templomokban oroszul miséztek.

1946 folyamán a Moldáviai Szovjet Szocialista Köztársaság Kommunista Pártja Központi Bizottságának vezetősége levelet intézett Sztálinhoz, s kérte Besszarábia politikai–közigazgatási egységének módosítását. Hivatkozási alapja „Hotin megyének Észak-Moldovából, valamint Akkerman és Iszamil dél-moldovai megyéknek Ukrajnához való csatolása súlyos következményekkel járt a Moldovai Köztársaság gazdasági és kulturális fejlődésére. A köztársaságnak nincs sem dunai, sem tengeri kikötője. (Ld. Bugaz, Akkerman, Chilia, Ismail, Vilcov, Reni kikötőket.) A Köztársaságot megfosztották Moldova déli és északi részeinek gazdasági és kulturális központi részei révén gyakorolt közvetítő szerepétől”.

A levél elment, Sztálin válasza negatív volt, sőt újabb retorziók következtek, párhuzamosan a Szovjetunió más, nemzeteiségek lakta területeit is érintő politikájának megfelelően. A besszarábiai veszteségeket még ma sem lehet számokban kifejezni. A több száz- ezres nagyságrend valószínűsíthető, de vannak akik az egymilliót megközelítő számokról beszélnek, amit részint Brezsnyevnek rónak fel, az általa foganatosított munkaerőpolitikának, mely arra kényszerítette másokkal – például a kárpátaljai magyarokkal – együtt a besszarábiaiakat is, hogy munkahelyek hiányában a szovjet birodalom távoli vidékein vállaljanak munkát.

1946. augusztus 12-én a Szovjetunióknak átadott terület Moldávia néven a Szovjetunió tagköztársasága lett, annak minden következményével. Megbízható, minden lényeges kérdésre kiterjedő, statisztikákkal igazolt forrásaink a legutóbbi szovjet (orosz és ukrán) „megszállásról” eddig nincsenek. A közölt adatok jó része torzít, ezért megfelelő kritikával kezelendő. A szovjet rendszernek megvannak az *általános* jellemvonásai, amelyek minden tagállamra érvényesek – függetlenül a szövetségi viszony milyenségétől –, így a románok lakta részekre is. A *sajátosságokról* minden valószínűség szerint a világ a közeljövőben szerez tudomást, már ami a besszarábiai (és bukovinai) kérdés *múltját* illeti. *Jelene és jövője* még több bizonytalanságot rejt magába.

4. Besszarábia demográfiai helyzete

Dimitrie Cantemir írja fő művében, a Moldva leírásában, hogy Moldovát rendkívül tarka népesség lakja. Besszarábiában 45 632 km²-en 1897-ben 2 millió (pontosabban: 1 936 403) igen vegyes nemzetiségi összetételű népesség élt, amelynek már nem sok köze volt az egykori Moldova nemzetiségi összetételéhez, ugyanis az oroszosítás azonnal megkezdődött. Ám ez csak az egyik ok. Szinte azonnal megkezdődött a román emigráció Moldova másik, román felébe. A fogyásnak ez csak az egyik formája volt. A hadiesemények elől az emberek a hegyekbe menekültek. Egy orosz tábornok jegyezte fel:

„Az emberek menekülnek, és még a török elnyomás is jobb volt rájuk nézve, mint a miénk.” (Ez ellentmond a két világháború közötti erdélyi román történész, Octavian Ghibu állításának: az orosz megszállók ellen nem lépett fel elégedetlenség.) Más forrás szerint is olyan méreteket öltött a menekülés, hogy ennek megakadályozására a hatóságok elzárták a Pruton túli területet, azt állítván, hogy járványveszély van. Végül: 1812-től tömegesen jelentek meg a zsidó, örmény, görög bérlők és a cigány, tatár, török, bolgár, kozák, lengyel, ukrán bevándorlók. Egy román forrás szerint 1837–1857 között évente 21 000 idegen telepedett le, ez húsz év alatt 420 000 főt jelent.

Az ellentmondó és hiányos adatok ellenére a különböző szerzők statisztikái sokat elárulnak Besszarábia lakosságáról.

Függelék

Népszámlálási adatok:

1812-ben a	340 000–350 000 (14 románra 1 nem román jut) lakos 87 %-a román volt (20–30 000 lakos nem román)
1817-ben	419 240 lakosból 7 románra 1 nem román jut (63 390 nem román)
1818	389 000 lakos (emigráció miatt csökken!)
1823	550 000 lakos
1830	469 000 lakos
1836	533 000 lakos
1843	719 000 lakos
1850	873 000 lakos
1856	990 000 lakos
1881	1 466 000 lakos
1891	1 642 000 lakos
1897	1 935 000 lakos
1909	2 393 000 lakos
1913	2 591 000 lakos
1918	2 642 000 lakos, abból
	1 683 000 román
	267 000 zsidó
	254 000 ukrán
	75 000 orosz
	59 000 lipován
	147 000 bolgár, gagauz
	79 000 német
	67 000 egyéb
1923	3 125 259 lakos
1930	2 864 402 lakos, ebből
	1 485 152 román = 56%
	253 916 orosz = 13%
	314 321 rutén, ukrán = 12%
	153 532 bolgár
	105 551 zsidó, más forrás szerint a zsidóság száma:
	204 858 fő volt
	92 351 török, tatár
	77 433 német
	6 122 cigány
	1 734 albán
	1 649 lengyel
	284 magyar
	264 cseh, szlovák
	329 görög
	81 délszláv
	108 más
	517 nem nyilatkozott

Változások két dátum között

1867–1871 között			1897		
moldován	692 000	67,4%		920 919	47,58%
orosz	162 252	67,4%		155 774	8,05%
bolgár	25 684	2,5%		103 225	5,33%
német	33 501	3,5%		60 206	3,12%
zsidó	93 590	9,1%		228 168	11,79%
cigány	17 863			8 656	0,45%
más	336		ukrán	382 169	11,75%
			lengyel	11 698	0,65%
			örmény	2 080	0,11%
			gagauz*	57 045	2,95%
			más	2 737	0,11%

*Megyei adatok 1918 előtt
(%-ban)*

	moldován	orosz	zsidó	bolgár	német
Kisinyov	71,00	5	12,8		
Orheli	82,5	4,75	12,25		
Bălțilar	82,50	12,90	12,90		
Soroca	70	13,01	14,19		
Bender	59,80	16,36	80,44	18,40	
Hotin	29	52,26	4,64		
Akerman	40	40		40	1
Ismail	44,15				

* Török eredetű görögkeleti keresztények

Néhány adat a zsidóság számarányáról

Tighina: 1806-ban

331 család közül

169 román

101 zsidó

52 orosz

9 örmény

Chilia: 478 család közül

393 román

52 lipován

27 zsidó

Cetatea Alba

334 család közül

168 román

132 örmény

18 zsidó

16 szerb

Hotin 648 család közül

279 román

340 zsidó

11 örmény

Kisinyov 1812-ben a zsidók száma (az összes lakos) = 4%

1892-ben = 37%

1912-ben = 37%

KLIÓ A GYORSULÓ IDŐBEN

Kegyetlenül rövid idő szabatott ki Dankanits Ádámnak, a történésznek, rövidebb, mint azok többségének, akiknek története utolsó pályaszakaszában foglalkoztatta, s akiknek korát „az emberi élet ritkaságával és rövidségével” jellemezte. 1932 januárjában született Kolozsváron, és néhány hónappal negyvenötödik születésnapja után már halott; írásra pedig ennek az időnek is csak a töredéke jutott. Életében egyetlen könyve jelent meg, halála után még egy posztumusz könyvecskéje; tanulmányai és cikkei szaklapokban és folyóiratokban hevernek, amelyeket legfeljebb a kutatók ha föllapoznak, készülő nagy munkájának darabjai szinte egészében megsemmisültek. Ez a vázlat pedig még a megjelent anyag összességére sem támaszkodik: a két könyv és másfél-kéttucatnyi esszé, tanulmány, jegyzet, hozzászólás és könyvrecenzió alapján kísérli meg rekonstruálni történelemképét, tudományfelfogását és programját, próbálja összekapcsolni a láncszemeket úgy, hogy kirajzolódjék belőlük az alkotó értékírányultsága. Az sem kizárt: a történelemben sokszor sorsdöntő véletlennek is szerep jutott abban, hogy éppen azokat a szövegeket vizsgálhatom, amelyek a pálya útjelzőinek bizonyulnak.

Az adatokkal kell kezdenem, azzal a kevéssel, amennyi írásából meg a róla szóló cikkekből és megemlékezésekből – elsősorban Tóth Sándor búcsúbeszédéből – és a *Romániai magyar irodalmi lexikon* szócikkből kibányászható és összeilleszthető.

Dankanits Ádám szülővárosában, a Bolyai Tudományegyetemen végzett történész-ként, majd egy évig Deményházán volt általános iskolai tanár. 1955 augusztusától a nagyenyedi történelmi múzeum igazgatója, 1957-ben a hajdan a kollégiumhoz, akkor már az akadémiához tartozó Bethlen Könyvtár főkönyvtárosa lett. A hatvanas években a marosvásárhelyi pedagógiai főiskola történelem tanszékén tanított, majd – 1968-tól – akadémiai kutatóként dolgozott Marosvásárhelyen, 1970-ben pedig elvállalta az akkor induló bukaresti *A Hét* című társadalmi-politikai-művelődési hetilap tudományos rovatának szerkesztését, amelyet haláláig gondozott. Az egyik szerkesztője volt a tudományos munkákat közreadó *Korunk könyvek* című sorozatnak.

Az enyedi időszak a könyv- és könyvtártörténeti kutatásoké: ekkor készítette a 18. századi erdélyi nyomtatványok (kéziratban maradt) kollektív katalógusát, s ezeknek az éveknek az eredménye doktori disszertációja, amelynek egy részéből később a *16. századi olvasmányok* című könyvét megírta.

A bibliográfia távolról bizonyára egyhangúnak tűnő – valójában ezer örömet rejtő – pepecsmunkája sokakat örökre elbűjtatott a katalóguscédulák mögé, s elveszejtett az adatokban. Dankanitsot a sorra halmozódó cédlák ezzel ellentétes magatartásra: a tudomány szerepével és céljával kapcsolatos következtetések megfogalmazására ösztönözték. Bizonyára a dokumentumok faggatásának módjában keresendő a magyarázat, s a kérdező szemléletének nyitottságában. Dankanits már egy a történelmi szituációt tekintve is korai cikkében későbbi programjának számos elemét szerepelteti. Az 1957-es, a *Korunkban* közreadott könyvrecenzió Julius Belz Nagyszebenben megjelent könyvéről (címe magyar fordításban: Adalékok a régi erdélyi könyvkötészet történetéhez) határozottan bejelenti a kulturális-tudományos élet decentralizációjának igényét (hivatkozva a múlt század végi hagyományokra), a vidéki tudományos értelmiség munkakörülményei-

nek javítására és alkotókedvének ösztönzésére, eredményeik közzétételére vonatkozó követelményeket. A cikkben szükségesnek látta a helyi könyvtárellátás és a könyvtárközi kölcsönzés pontosabb megszervezését, a forrásközlést, a forrásfeldolgozás és a szintézis munkájának összehangolását; azaz komplexebb tudományos megközelítést, szervezeteileg egységesebb tudományos életet, s végül implicite tudományelméleti kutatásokat sürgetett. Mindezt egy könyvismertetés kapcsán, jegyzetnyi terjedelemben tömörítve.

A forráskutatás, adathalmozás (nagyenyedi munkájához tartozott a város és környéke helyrajzi könyvészetének továbbfejlesztése) nála a szemléletváltozás forrása lett. A Bethlen Könyvtárban „a sokszor könnyelműen elhangzott történelmi általánosítások taszító hatása alatt” került „a tények vonzásába”. Az állami szervek olyan feladattal látták el, amely nem volt szakmai jellegű, s amelyekben szünetek is adódtak: „rövidek ahhoz, hogy az ember könyvet vegyen a kezébe, túl hosszúak egy cigarettára”. Ezt az időt arra használta föl, hogy Petrik Géza betűrendes bibliográfiájából kigyűjtse a román határ mögé került területek 18. századi nyomtatványait. Az e munka folytatásaként a Bethlen Könyvtárban, majd a nagyobb erdélyi könyvtárakban és a zilahiban végzett kutatások olyan adatcsoportot eredményeztek, amely egyértelműen cáfolni látszott egy, a köztudatba is átszűrődött tudományos sztereotípiát. Ez a tanulság, s a 16. századi könyvanyag tanulmányozásából levont következtetések ismertették föl vele, hogy bizonyos történelmi korszakokról a feltáró munka hiányosságainak köszönhetően hibás beidéződések élnek. A művelődéstörténet és a közvélekedés a 18. századot a szellemi ernyedés, az adatokkal is igazolható visszaesés korának tekintette, ahol különösen az anyanyelvű kiadványok számának apadása feltűnő; az évszázad „hanyatló korszak; az anyanyelvűség, a világias szellem majd csak a felvilágosodás nyomán jelentkezik; a kor hazai hagyományoktól idegen, gyökértelen szellemi világ képét mutatja”. Ekkor jelenik meg Dankanits munkásságának egyik kulcsfogalma: a kisempíria. A bizonyára vaskos és néma katalógus szerint ugyanis a könyvanyag száma, szerkezete és nyelvi megoszlása alapján nemcsak az összképet kell megváltoztatnunk – a tények olyan logikusnak tetsző állításokat is cáfolnak, mint azt, amely szerint a humanizmus és a reformáció idején tartós és közvetlen volt a kapcsolat a kontinens fejlettebb színtereivel: valójában éppen ebben az időben csökken a külföldi egyetemeket látogató diákok száma. Az előkerült és katalogizált anyag a 18. századot, ezt az elsíratott korszakot folyamatos és egyértelmű emelkedésnek, fejlődésnek mutatja: „a tizenhetedik század alig ezer nyomtatványával közel *háromezer* tizennyolcadik századi erdélyi nyomtatvány állítható szembe”. S ha arányukban nem is, szám szerint gyarapodtak a magyar nyelvű könyvek. Bebizonyosodott ugyanakkor, hogy a vizsgált korszakban a „gyökeresség és gyökértelenség” kérdése távolról sem olyan mértékben befolyásolta a kiadói programokat, mint gondolnánk. A fentiekkel egybehangzó tanulságokat olvasott ki a történész a 16. században Erdélyben circulating könyvanyagból, illetve annak recepciójából. 1974-ben megjelent könyvében a megtalálható könyvek alapján, mértékteliesen következtetve a részről az egészre – hiszen a történész, „mennél távolabbi korszakot kíván rekonstruálni, annál kisebb töredékekre van ráutalva. Törekvése tehát csak az lehet, hogy a töredék mennél szignifikánsabb legyen” – statisztikai módszerekkel a korabeli értelmiség összetételét és világképét elemezte, föltárva, milyen arányban és irányban hatottak (olykor egymás ellenében is) az akkori Európa eszméi. A könyv egyik legfontosabb eredményének az a tétel bizonyult, hogy a 16. század negyvenes éveiben „művelődési robbanás” következett be, amellyel addig a történészek nem foglalkoztak kielégítően. A robbanást a könyvkiadás fejlődése idézte elő, s a könyvek szaporodásának volt a következménye a reformáció térhódítása,

nem pedig – mint addig vélték – a könyvkiadás föllendülése volt a reformáció eredménye. A tanulságoknál azonban lényegesebb talán a munkából adódó fölismerés, amely Dankanits érdeklődését a továbbiakban meghatározza: nem a könyv fontos önmagában, hanem a könyv funkcionalitása, nem a holt anyag, hanem az abból leszűrt következtetések *gyakorlati* értéke, az olvasóra gyakorolt hatás – és maga az olvasó. A szemléleti fordulat, amely az addig elkönyvelt és igazoltnak vélt eredmények mellé is kérdőjeleket állít, ekkor következik be Dankanits pályáján: „művelődéstörténet és művelődési gyakorlat középpontjában nem az alkotó, nem is az alkotás áll. A tudománytörténet, művészettörténet számára fontos személyek és művek művelődéstörténetileg, egy közösség művelődése szempontjából néha nem is léteznek. És fordítva: jelentéktelen személyek és munkák válhatnak művelődéstörténeti hatóerejűvé. A magyarázat kézenfekvő: a tudomány- és művészettörténet számára az önmagában vett alkotó, illetve alkotása a tárgy, míg a művelődéstörténetnek a kulturális javakat *a történeti léthez kell viszonyítania*. Mondjuk az éhezők százezreihez a marhadögről szóló kompiláció fordítását és Bod Péter írói lexikonát egyaránt. S persze tudomásul kell vennie azt, hogy az adott történeti helyzet, a marhavésszel, éhínséggel és a tömeges éhhalállal jellemezhető történelmi helyzet szempontjából értékesebb aktus a marhadögről írott és magyarra fordított kompiláció kiadása – ez a pillanatnyi választásba sűrűsödött életismeret –, mint Bod Péter eredeti, nagy erudícióval és hatalmas munkabírással elkészült lexikona”. (*A XVIII. század helye könyvtörténetünkben*. Korunk, 1972. 8.)

Az életlehetőségek feltételeinek módosulása és közvetlenül az *életbiztonság* válik Dankanits számára elsődlegessé – amely összefügg a mezőgazdasági, termelési, technikai és egészségügyi kultúra fejlődésével, mint a hagyományos világ évszázadait meghatározó éhínség és a járványok leküzdésének legfontosabb eszközei és módszerei hazai meghonosodásával. A posztumusz könyv, a *Hagyományos világ alkonya Erdélyben* így indokolja a pálya központi fölismerését, s így jelöli ki tudománya feladatait: „Feltéve – amint feltehető, sőt elfogadható –, hogy az emberi lét elemi biztonsága egyben az emberi lét megítélésének elsődleges értékkritériuma, következik, hogy azzá kell válnia a történeti vizsgálódásban is. Azaz ilyen irányú kutatásokra lenne szükség és arra, hogy a biológiai lét övezetéről látszólag igen távol álló jelenségtartományokat, a kultúra jelenségeit is például a létbiztonságra, erre az alapvető viszonyítási alapra csatoljuk vissza.”

Az alakuló program elemei az erdélyi tudományosság szerkezetváltásával és általában a kisebbségi kultúra irányultságával kapcsolatos fejtegetésekben jelennek meg. A *Tanügyi Újságról* papírra vetett jegyzetekben (Korunk, 1973. 4.) kimondottan a kisebbségi pedagógia funkciója lesz a kérdések tárgya. Az e téren megfigyelhető általános tudatlanság – szögezi le Dankanits – a tanárig vezet vissza, de a bajok fészke a tudományos élet struktúrájában rejlik. A pedagógia és a pedagógus helyzetét, állapotát és feladatait azért nem mérték föl, mert a magyar kisebbségi értelmiségben éppen a nyugaton legnépesebb társadalomtudományi szakmákban mutatkozik a legnagyobb hiány: kevés a szociológus és a pszichológus, s így e kérdések feltárása magára a pedagógusra hárul. A múltközponitű, hagyományokra építkező romániai magyar szellemi közegben – itt egy felmérés eredményeire hivatkozva, de bizonyára általános tapasztalataira is támaszkodva fogalmaz – a pedagógus gyakran a regionális hagyományok ápolását, a tárgyi és szellemi emlékek gyűjtését tekinti a legfontosabb feladatának. A regionális kultúra pedig – következtethetünk későbbi gondolataiból – a statikus térszemlélet szülötte. A kultúrának azonban az aktuálisabb, frissebb – tehát fontosabb – feladatokra kell irányulnia. Eredeti funkcióját csak így töltheti be. A pedagógia – ritkán értelmezett közhely – a jövőnek ne-

vel, az iskolapadokat koptatók felnőtt korukban olyan problémákkal fognak szembesülni, amit a pedagógus talán már meg sem láthat. Nem a jelennek, hanem egy másik közegnek dolgozik tehát, s ez a szempont a kisebbségi szellemi életből hiányzik. Persze nem regionális, nem is pusztán kisebbségi kérdés ez, hanem egyetemes gond: Dankanits Galtung norvég jövőkutatóra hivatkozik, akinek felmérései bizonyítják, hogy a mindenkori cselekvés célja a jövő, „az emberi lét általánosan elfelejtett kiterjedése”. „A jövő – sohasem tudtuk ennyire, mint ma – *más* lesz.” Így a ma felhalmozott adatok, a ma gyűjtött tárgyi ismeretek nem segítik majd az emberi létben való eligazodást, hanem nehezékké válnak. Tanári tapasztalataiból azt szűrte le, hogy „terjedelem és hatékonyság jobbra fordított arányban állanak”: azok a tanítványai, akik ismerték az adatokat, gyakran nem érzékelték a folyamatokat, sőt, a tények között is önkényesen és rosszul szelektáltak. Egyidejűleg kellene tudatosítani a *szemlélet* primátusát az eseménytörténet helyett, s a „tudománytörténetileg adott értékrend” módosításának szükségességét. Dankanits hadat üzen a „receptíróknak” és az „ideológusoknak”: nem kétséges, hogy a fontiek miatt az első helyre, a kultúra többi ága – így a történelem és az irodalom – elé kell helyezni a neveléstudomány kérdéseit, kitüntetett szerepet juttatva a szülőnevelésnek és a pedagógusképzésnek. Harmadrangú vitatémák helyett e kérdések körül kellene összpontosulniuk a sajtópolémiáknak. Tudta persze, hogy elvei alkalmazásának reménye illúzió. A politikai akadályokat nyilvánvalóan nem nevezhette meg, de éppilyen gátakat látott a kisebbségi közgondolkodásban: „S ha tapasztalataimat, töprengéseimet igazoló tekintélyekre hivatkoznék, az sem segítene: sznobizmus, gyökértelenség vagy kozmopolitizmus vádja érhetne Piaget-emlegetésem hallatára; »a mindennapi gyakorlatban a dolgok másképp néznek ki« – mondanák, ha hazai forrásokból merítve védeném álláspontom. Védtelen vagyok hát, mert a hordó tetején álló nem ismer tekintélyt – a tekintélyek ugyanis onnan nem látszanak. Talán mert nem állnak hordóra.” Azokhoz kell fordulni a lehetséges válaszokért, akiknek álláspontja mindenki számára vitathatatlan: a pedagógia nagyjaihoz. Pestalozzihoz például – erdélyi hatásáról és olvasóiról két cikket is írt –, s főképpen Comeniushoz, akinek válogatott írásait előszóval látta el. A könyvecske a Kriterion könyvkiadó népszerű Téka sorozatában jelent meg 1971-ben.

Dankanits a rendszeralkotó pedagógust tiszteli Comeniusban – az előszó címe: *A pedagógia Newtonja* – s a rendszert és elemeit máig érvényesnek tekinti: a szemléltetést, a kísérletezést, a rákérdezést, a nevelés távlatainak fölmérését és összekapcsolását a társadalmi kérdésekkel. (A történetész egyébként minden esetben számon tartotta a különböző elemek korrelatív viszonyát.) Fontosnak tartja Comeniusnál a reáliák és a technikai ismeretek terjesztését, a humaniorák egyeduralmának föloldását, a gyermekre irányultságot, a cselekvésközpontúságot s mindenekelőtt annak tiszteletét és megismerését, amit manapság személyiségnek nevezünk; ugyanakkor pedagógiájának korában szokatlan demokratizmusát, az oktatás egyetemes kiterjesztésének programját. Az előzményeket kutatva megállapítja, hogy Comenius pedagógiájának néhány eleme – ha nem is abban a formában – másoknál is szerepel: nyugat-európaiaknál. Annál meglepőbb – de bizonyára van rá magyarázat –, hogy éppen a mi akkor már elmaradottabb tájainkon született meg s kapott támaszt az új nevelési rendszer. Éppen a régió követelményei hívták életre; az alkotói képességek mellett vagy helyett – „Zsenik mindenütt vannak” – a helyzetre, indítatásra–rendeltetésre, a történeti gyökerekre, a huszitizmus plebejus szárnyának hagyományára és a bukása kiváltotta megrendülésre utal Comenius tevékenységének alapjaként. Ez a magyarázata emigrációjának is, hiszen a gondolkodó éppen leigázott népe közvetlen közösségi feladatait, társadalmi – s ha kell: nemzeti – teendőit

szándékozott elvégezni az új nemzedék problémaérzékenységének fölkelésével. Comenius a történeti–politikai helyzet állítja döntés elé: a múltat vagy a jövőt válassza-e közössége érdekében? S a következő nemzedékekben a jövőt választotta. Dankanits fogalmi ellentétpárja szerint a *retorikus* helyett a *gyakorlati* formát. „Tálán tudta, hogy akik túlságosan múltjukba bonyolódnak, akik túl gyakran járják a temetőt, azoknak előbb-utóbb halottjuk sem lesz. Gyakorlati érzeke sugallhatta, hogy egy közösségnek nem annyira a hagyományok adnak tartást, mint inkább az élet maga.” A Habsburgokkal, az általa gyarmatosítónak tartott birodalommal csak műveltség és bölcsesség szegezhető szembe. S e döntés jelentőségét még inkább kiemeli, hogy Comenius természettudományos világképe meglehetősen hagyományos volt – azaz nemsokára túlhaladottá vált ; mint az előszóíró kiemeli, tagadta a copernicuszi világképet.

Mindezek summájaként Comenius közössége jövőjének biztosítójaként lép föl: „tudta, hogy egyébként védtelen kis közössége csak úgy tarthatja fenn magát, ha saját szűk körébe nem zárul bele, hanem abból kilépve egyetemes értékekhez, törekvésekhez kapcsolódik. A hazátlan vagy magába, vagy az egyetemes – a hazákon túli felé fordul. Comenius, aki tudta, hogy »valamennyien szerepelünk a világ nagy színpadán, ami itt történik, az mindenkit érdekel« – az utóbbi tartás jelképe.”

A további tanulmányokban, recenziókban különböző formákban, új témák kapcsán tér vissza a közösség szellemi szintfejlesztésének igénye, most már konkrétan is megnevezve: a provincializmus elleni harcként. Ha a romániai magyarság ki akar szabadulni politikai megkötöttségének nyűgéből, a fentiekből következően meg kell szüntetnie kultúrája irodalomcentrikus beállítottságát (másutt az irodalmártúlsúlyt tekinti a nagyobbik gondnak: azt, hogy a szerkesztőségekben és a kiadókban ülő bölcsészek gyakran érzéketlenek például a természettudományok s általában a tudományok kérdéseivel szemben), módszeresebben kell kiépítenie pedagógiájának alapjait, el kell ismertetni a reálértelmisség szerepét kultúrájában és közéletben, s általában a tudományokat kell beállítani a kultúra középpontjába. Halála után megjelent munkája „tette fel” a kérdést, hogy milyen szerep vár szakmájára, a történettudományra. Mit tehet a történész, Klió szolgája a gyorsuló időben, amikor már „nem bármilyen múltra vonatkozó ismeret szolgálja az élő történelemben való tájékozódást. A historikus értetlenebbül állhat a körülötte zajló eseményekkel, folyamatokkal szemben, mint kortársai”, amikor „a közgazdász, a fizikus, a mérnök és a szociológus képzettsége jobb tájékozódást biztosít, mint a történészé”? (*Klió a gyorsuló időben*, Korunk, 1978. 7.) A szakma egyik feladata a leszámolás a hagyománymentés mitológiájával, a historizmussal. S ez nemcsak a közösségi szemlélet módosítása szempontjából lenne fontos; ebben rejlik a tudomány szerepe és tekintélye visszaszerzésének egyetlen lehetősége is. A történelemtudomány a társadalomtudományok anyja volt valaha, de megcsontosodott; elzúgott fölötte a tudományos–műszaki forradalom, anélkül, hogy annak eredményeit hasznosította volna, noha köztudott, hogy a műszaki eredmények döntő szerephez jutottak a történetkutatásban. Különösen az őskor vizsgálatában, mert a szakmának ez az ága mutatkozott nyitottnak az új módszerekre. A számítógép, a matematikai szemlélet és az empátia egyaránt nélkülözhetetlen a kutatásban, amelynek az életminőséget alakító vonásokra kell irányulnia; az interdiszciplinaritás nélkülözhetetlenné vált a meghatározó jelenségek, például az írni–olvasni tudás (mint az információbefogadás alapfeltétele) a „környezet, a táj, a növény- és állatvilág múltbeli alakulásának felmérésében”, s a demográfiai kutatásokban („a népesség mindenfajta történeti vizsgálódás viszonyítási alapja”). A korabeli történelemtudomány jellegzetes vonásának tekinti a *gyakorlati érdeklődés hiányát*: jellemző példája szerint az

életminőség javulásában elsődleges fontosságú technikatörténet vizsgálatában a természettudományos képzettségű kutatók mutathatnak föl több eredményt, mint a történészek.

A Klio szolgájának felelősségéről föltett kérdésre utolsó, s valószínűleg befejezetlen munkája adhatta volna meg a méltó választ. Utolsó évtizedeiben olyan monográfiához gyűjtötte az adatokat, amely köztörténeti, mentalitástörténeti kiindulópontból, a reáلتudományokra, gazdaságtörténetre „extrapolált művelődéstörténet” szempontjából dolgozta volna föl a 18–19., más források szerint a 19–20. század helyi folyamatait. (Gyaníthatóan a három évszázad együtt szerepelt volna a munkában.) Ennek egyik, talán első fejezete lett volna az az esszé, amely *A hagyományos világ alkonya Erdélyben* címmel 1983-ban jelent meg a Magvető Könyvkiadó *Nemzet és emlékezet* című sorozatában. A kisember sorsa foglalkoztatja benne az általa hagyományosnak nevezett kultúra felbomlásának időszakában, tehát az 1848-at megelőző száz-százötven évben. A „kisember” már ezt megelőzően szintén egyik kulcsfogalmává vált, erről a 17–18. század fordulója lelkészenek, Fogarasi Sámuelnek *Marosvásárhely és Göttinga* címmel Juhász István gondozásában megjelent könyvéről szóló ismertetése tanúskodik. A cikk alap gondolata: az életkeretek állapotát, változásait a művelődéstörténeti szempontból jellegtelenebb, alacsonyabb színvonalú alkotások rögzítik hitelesebben. Különösen igaz ez a társadalmi kategóriák, csoportok helyzetének tekintetében, hiszen „a forrásérték az írói szándék árnyékában növekszik: a szöveg mindig a mellékes, a járulékos vonatkozásokban a legmegbízhatóbb – ott, ahol nem érvényesül intenció, ahol nem hatnak értékítéletek”. E cikkben újra vitába száll a 18. századi hanyatlás „makacs babonájával”, amely „egy hajdani szűk kis csoport közérzetéből és egy történelmi kategória – a formáció hanyatló szakasza – köznyelvi, konkrét értelmezéséből, azaz tragikus félreértéséből származik”.

A vizsgált kor legfontosabb tendenciája a hagyományos világ lebontása, a hivatkozás ezekre az eredményekre – szintén félreértésből eredően – a kisebbségi kultúra egyik legsebezhetőbb pontját érinti. Az etnográfia – egyébként Dankanits szerint is érthető okokból – az értékmentésre specializálódott, adós maradt viszont az életforma-történet feltárásával. A hagyományos társadalom ugyanis nem pusztán fönmaradt emlékeiben, értékeiben élt: tekintélyelvű, merev és dogmatikus volt. Márpedig a történetírás tárgya az emberi élet: „A történetírás nagyon hosszú ideig népek eredetmitoszával, az uralkodóházak és háborúik históriájával, majd pedig az állam történetével volt egyértelmű... Pedig századok óta, hol alig láthatóan, hol követelőzőbben, van egy másik történelem is, amely tagadja a hagyományos képet, többet, mélyebbet akar tudni, mondani az emberi lét múltbeli kiterjedéséről.” Dankanits tehát azoknak a mindennapjait igyekszik föltárni, akiken kersztül végbement a történelem. Félreértés – vagy félremagyarázás – ne essék, nem marxista okfejtésről van szó: azt a tételt semmi sem bizonyítja, amely szerint a történelem osztályharcok története volna. Fontos szerep az emberi lét hagyományos ellenségeinek jut: a betegségnek, az éhségnek, a háborúnak. Közülük az utolsó a vizsgált korszak Erdélyében (18–19. század) már nem igazán fontos tényező, a másik kettő azonban változatlanul pusztít. A kor tér- és időszemlélete statikus, a távolságok gyakran leküzdhetetlennek bizonyulnak. A források összefűzésével a történész a pusztulás elleni harcot követi, s e harc legfőbb akadályja egy valóban hagyományos elem: a mágikus gondolkodás. Az életbiztonság növelése összefügg a mezőgazdasági viszonyokkal, a maghozam növekedésével és a haszonnövények bár lassú, de fokozatos térhódításával, valamint a higiéniai szempontok érvényesítéséért vívott harc eredményeivel, nem utolsósorban pedig az értelmiség gyarapodásával és szerkezetváltozásával, például az orvostársadalom ki-

alakulásával. A legnagyobb gát – a mágikus gondolkodás – az emlegetett korrelatív viszonyoknak megfelelően még nagyon sokáig rányomja a bélyegét a térség viszonyaira: a racionalizmus megjelenése és nyugat-európai diadalútja mozgósítja az irracionális helyi erőket, évtizedekkel késleltetve az egészségügyi, gazdasági, táplálkozási eredmények meghonosítását. (Dankanits szélsőséges példaként említi, hogy még 1766-ban is rendeznek boszorkánypereket.) Mindezek következményeként tovább él például a székelly faluközösség, döcög az iparosodás, késik a városodás, az iparfejlődés. A hagyományos világ fenntartója: az írástudatlan társadalom. Az analfabetizmus nemcsak megelőzte és késleltette a tömegkultúra és a közművelődés korát, hanem determinálta is azt. Ez már egy másik vázlat tanulsága, a *Korunk* 1977. 1–2. számában, tehát nagyjából Dankanits halálával egy időben megjelent *A közművelődés történetéről* című írásé. A 20. század elején az írástudatlanság a Székelyföldön még ötven százalék körül mozog, amely viszont az információrobbanást tolja évtizedekkel hátrább. Ennek következménye pedig az áldatlan kulturális szerkezet kialakulása lett a kisebbségtörténet első szakaszában, amelynek két példáját emeli ki: az irodalomcentrizmust (sokadszor már) és az elitszemléletet, mint két lényeges elemét annak a kultúraeszménynek, amely pusztán a művészteket sorolja a fogalomhoz. S annak igazolására, hogy ez a kultúrakép a cikk írása idején általánosan elfogadott volt, Dankanits *A Hét* 1974/36-os számában közölt felmérésre figyeltet. A történész, aki több tanulmányban számolt be az erdélyi olvasóközönség kialakulásáról, itt hangsúlyozza, hogy az olvasók köre is csak egy szűk töredéke a közösségnek, a „közösségre tájolt művelődéstörténetre” pedig a közművelődési gyakorlatban hasznosítható tanulságok miatt is szükség volna. S hogy ezzel kapcsolatban mekkora a tudatlanság, szellemes példával bizonyítja: „Nemrég félreértés folytán egyik cikkemben – »sajtótörténetünk mintegy hétezer időszak kiadványáról« szoltam (min-tegy kétezer helyett). Amikor a hibát észrevettem, úgy döntöttem, meg sem próbálom helyrehozni, hanem megvárom, akad-e valaki, aki észreveszi, szóváteszi. Gyanítottam, ha azt írtam volna például, hogy *A Keleti Újság* (*Keleti Újság* helyett – F. T. G.), rögtön többen felszisszennek s megrónak, hogy annyit sem tudok, mi volt a lap pontos címe, egyszóval részlethibán azonnal rajtakapnak, de egész sajtótörténetünk egyik összefoglaló adata esetében nagyjából azt írhatok, amit akarok. A kísérlet sikerült: hibámat senki sem tette szóvá. Parkinson törvénye beigazolódott: szenvedélyeket csak kis tételek szoktak kiváltani.”

Ezek hát Dankanits terveinek, koncepciójának körvonalai. A kritika számos vitatható pontot ismert fel könyveiben, így Tonk Sándor „téves forrásértelmezésre épített hipotézisről” beszél a *16. századi olvasmányok* egyes eredményeivel kapcsolatban, s a statisztikai elemzéshez használt kulcsszámok finomítására utalt, Für Lajos pedig a posztumusz kötetéről szólva többek között megemlíti a történész járatlanságát a demográfiai és az agrártörténeti kérdésekben. A szemléleti nyitottságot, a vitára készítő szempontokat azonban mindkét írás örömmel nyugtázza. Für a továbbiakban azt rója még föl Dankanitsnak, hogy vizsgálódását leszűkíti a Romániához tartozó egykori magyar területekre, azaz egy olyan régiót szakít ki a szervezettebb fejlődés folyamatából, amely csak 1920 óta alkot egységet. Ez kétségtelenül igaz, a mi szempontjaink szerint azonban erény is lehet: kora romániai magyar társadalmának előtörténetét kutatta, tehát közössége múltjáról beszélt, s akkora területet vizsgált, amekkoráról be tudta szerezni az adatokat. A dolgozat *A Hét*-ben jelent meg folytatásokban, 1979-ben. *A Hagyományos világ alkonya* címmel, Erdély neve tehát csak a magyarországi kiadásban került a címbe, azaz Dankanits nem

használt közös földrajzi-politikai fogalmat a régió megnevezésére: „a szülőföldi tájak”-at, „tájaink”-at emlegette. S tudatában volt munkája vázlatosságának is.

Hogy abból a nagyobb munkából, amire utolsó éveiben készült, mennyit végzett el, sosem fogjuk megtudni. Valószínűleg a *Hagyományos világ alkonya* lehetett az az egyetlen, véglegessé formált fejezet, amelyről Tóth Sándor öt nappal Dankanits halála után a Házsongárdi temetőben azt mondta, hogy ha az nem került vissza a szerzőhöz – aki gépelés után odaadta valakinek, hogy olvassa el –, talán megmaradt. A monográfia többi része, alapanyaga 1977. március 4-én, a bukaresti földrengés napján, szerzőjével együtt pusztult el. „Mondják a szemtanúk, hogy dolgozószobája feltárt romjait ellepte a szét-szórt, szélsodorta cédulák tömege – olvassuk Tóth Sándor búcsúbeszédében –. Külön filosz-tragédia, amikor együtt az alkotóval a megtervezett nagy műnek még az összehordott építőkövei is megsemmisülnek.” Céltalan volna ezért Dankanits helyét firtatni az erdélyi magyar tudományosság ranglétráján. Ma, amikor már vitát lehet folytatni Erdélyben a civil társadalomról, időszerűvé váltak viszont a szempontjai, amit a tanulmányok és cikkek megőriztek.

MAGYAR-AMERIKAI KULTURÁLIS ÉS TUDOMÁNYOS KAPCSOLATOK (1945–1948)

Dolgozatunk arra keres választ, hogy történelmünk sorsfordító időszakában, a II. világháborút követő években, hazánk milyen kulturális és tudományos kapcsolatokat épített ki az USA-val. Magyarország szellemi és politikai elitje a vesztes háború után is lehetőséget látott a demokrácia és a politikai pluralizmus megvalósítására és a korábban nem vagy alig létező külkapcsolatok kiépítésére, valamint a háború okán megszakadt kapcsolatok újraépítésére. Más szóval: választ keresünk arra, hogy a magyar kultúrdiplomácia milyen kapcsolatokat, milyen együttműködési formákat próbált kialakítani az USA-val, s hogy a korabeli magyar szellemi elit miként kívánt hozzákötődni az új tudományos világközponthoz, továbbá, hogy miként próbált hidat verni az amerikai emigrációban élő magyar tudósok és az óhaza között. Vizsgálat tárgya az is, hogy a világhatalommá vált USA miként reagált a felé irányuló jövő kezdeményezésekre, s hogy a korábbi elszigetelődéssel szakító szuperhatalom felkészült-e kultúr- és tudománypolitikailag az új világhatalmi státus kezelésére, s hogy a Jalta utáni nagyhatalmi osztozkodás folytán közömbös volt-e az amerikaiak számára a kelet-közép-európai régió, valamint hogyan befolyásolta a hidegháború és a népi demokráciák létrejötte az amerikai–magyar kultúrkapcsolatokat.

*

Ismeretes, hogy az új magyar kultúrdiplomácia irányítói, a magyar szellemi élet meghatározó személyiségei már 1945 derekán döntően fontosnak tartották a nyugati, ezen belül az amerikai kapcsolatok kiépítését. Ez utóbbit hátráltatták a pénzügyi nehézségek, s hátráltatta a politikai feltételek hiánya, csakúgy mint a nagy földrajzi távolság. Csak egy konkrét példát hadd említsünk: 1945 szeptemberéig még távirati összeköttetés sem volt USA és Magyarország között. Ami pedig a politikai feltételek hiányát illeti, az 1944 decemberében született magyar törvényhozó és végrehajtó hatalom nem nyert elismertetést a győztes hatalmak előtt, csak az 1945. novemberi választásokon *legitimált magyar demokrácia* létrejötte után tettek diplomáciai lépéseket az új Magyarország elismerésére. Amint e lépések megtörténtek, s 1945 novemberében sor került a diplomáciai kapcsolatok felvételére Magyarország és az USA között, az utóbbi egyre jelentősebb tevékenységet fejtett ki a két ország közötti kulturális kapcsolatok ápolása terén.¹

A magyarországi kezdeményezések példamutató értékűek voltak: színházaink egyre-másra tűzték műsorukra azokat az amerikai műveket, amelyek a háború alatt tilalmi listára kerültek, a könyvkiadás mulasztásait próbálta bepótolni Dos Passos, Hemingway és Steinbeck regényeinek megjelentetésével, míg a kapcsolatteremtés másik területén, a zeneművészetben, Leonard Bernstein és Doráti Antal budapesti koncertjei, valamint Kodály Zoltánnak az Egyesült Államokban tett hivatalos látogatása jelezték a magyar–amerikai kapcsolatok mihamarabbi teljes kibontakozásának lehetőségeit.²

E kezdeményezések szellemében Keresztury Dezső, a Tildy-, majd az őt felváltó Nagy Ferenc-kormány kultuszminisztere, a kapcsolatok kiterjesztését abban látta, hogy mihamar létrejöjjön egy amerikai egyetemre telepített Magyar Intézet.³

Ahogy halmozódtak a megvitatásra váró kérdések, annál sürgősebbé vált a kapcsolatok törvényesítése, s így jött létre az első amerikai–magyar kulturális eszmecsere 1946. július 31-én; a megbeszéléseken részt vett Keresztury Dezső kultuszminiszter, L. Revey, az USA budapesti követsége sajtó- és kulturális osztályának vezetője és sokan mások, köztük a magyar művelődés megannyi jelentős adminisztrátora, élen Bossola Zoltán VKM államtitkárral.

Szinte lehetetlen felsorolni mindazokat a pontokat, amelyekre a tárgyalásokon részt vevők határozottan, teljes meggyőződéssel ne mondtak volna egységesen „igent”. Teljes volt az egyetértés pl. abban, hogy Magyarország örömmel fogadja a State Department kulturális osztálya által felajánlott oktatófilmeket, valamint az amerikai tárgyalópartnerek által felajánlott vetítőgépeket, annál is inkább, mert a magyarországiak majd mind elpusztultak a háború során. Teljes volt az egyetértés a tudományos információcsere, a tanszékfejlesztés, ösztöndíjazás kérdésében; mégsem mondhatjuk, hogy döntő „áttörés” történt e 1946. júliusi megbeszéléseken. Az amerikai tárgyaló delegációt óvatosságra intette az a tény, hogy a State Department frissen alapított kulturális osztálya ekkor még igen csekély költségvetési kerettel rendelkezett, a magyar delegáció pedig még csak kérésekkel hozakodhatott elő.⁴

A kérések teljesítésére, az elképzelések megvalósítására, köztük a magyar–amerikai kulturális egyezmény megkötésére a magyarországi negatív irányú belpolitikai változások és a nemzetközi politikában történt földcsuszamlások miatt nem kerülhetett sor. A világ kettészakadt; az államközi kulturális kapcsolatok szinte lehetetlenné váltak. Már 1947 nyarától előre látható volt, hogy a Magyarországon megteremtett politikai pluralizmus, demokrácia helyébe mihamar baloldali totalitárius rendszer lép. Az amerikai magyarság azonban még hitt az óhazában: az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc centenáriumának USA-beli méltó megünneplésére „nemzeti bizottságokat” hozott létre New Yorkban, Los Angelesben és Chicagóban, amelyek számos magyar származású kiválóságot delegáltak a New Yorkban székelő Magyar–amerikai 48-as Jubileumi Bizottságba, köztük Kocsis Imre neves baptista lelkészt, Fischer Gyula rabbit, Lengyel Emil egyetemi tanárt, Göndör Ferencet, a jeles újságíró, a bizottság ügyvezető testületébe pedig dr. Takaró Géza esperest, dr. Keresztury Kamillt, Forbáth Jánost, a Word Jewish Congress magyar osztályának elnökét, Rév Györgyöt, a University of Columbia tanárát és Márki Kálmán gyárigazgatót. Az óhaza iránti bizalomnak jele volt az is, hogy az 1948 márciusára tervezett ünnepekre 2–3000 „amerikás magyar” szeretett volna hazalátogatni.⁵

Ekkor már hidegháborús szelek fújtak: véreink nem kaptak beutazási engedélyt, s ugyancsak a hidegháborús atmoszféra felelős azért, hogy a sokak által óhajtott kulturális egyezmény megkötésére sem kerülhetett sor a negyvenes évek végén, jóllehet az Amerikában élő magyar emigráció egyre határozottabban, egyre eltökéltebben tevékenykedett a két ország közötti kulturális kapcsolatok létrehozása terén. A két világháború között az USA-ba távozott magyar „emigránsok” most egy születőben lévő demokratikus Magyarországon reménykedve tevékenykedtek az amerikai–magyar kapcsolatok helyreállításában.

A magyar kormány 1945 óta jó két éven keresztül támogatott és elismert minden ilyen kezdeményezést, köztük a hazaiakat is: még 1945. május 10-én történt, hogy a Magyarok Világszövetsége azt kérte: a magyar művészek, tudósok, írók elismerésére létrehozott alapítványi díjakat elsősorban a külföldön élő magyar szellemi kiválóságoknak ítéljék oda. Ez meg is történt: a kuratórium, amelynek elnöke maga a vallás- és közoktatásügyi

miniszter volt, Kármán Tódor fizikust, Ferenczi Imre szociológust, Pogány Nelli festőművészt, Ormándy Jenő karmestert, Vasváry Ödön történészt és Mendlik Oszkár festőművészt, Amerikában élő magyar származású alkotókat részesítette alapítványi elismerésben.⁶

Ugyanakkor a magyar kormány rendíthetetlenül fáradozott külföldre kényszerült honfitársaink repatriálása ügyében is. Már 1945 júliusában történtek kormány szintű lépések: a magyar kormány szóbeli jegyzékben kérte a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot, hogy támogassák a testületnek Károlyi Mihály, Vámbéry Rusztem és Bartók Béla hazatérésére vonatkozó kérését az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányainál.⁷

Az amerikai magyar emigráció és az óhaza közti kapcsolat kialakításában jelentős szerep jutott a Washingtonba akkreditált magyar diplomatáknak. Szegedi-Maszák Aladár követ 1946. február 6-án írt Keresztury Dezső kultuszminiszternek az időközben elhalálozott Bartók Béla özvegyének, Pásztory Dittának hazatérése tárgyában.⁸

A kultuszminiszter szinte postafordultával válaszolt: „Bartók Béla özvegyének Magyarországon van a helye – írta levelében –, a kérdés csak az, hogy a háború után kialakult körülmények között otthonra találhat-e Magyarországon.”⁹

A magyar származású – most már amerikai – tudományos elit erkölcsi jóvátétele, és az óhazával kialakítandó kapcsolataik szempontjából ismét a washingtoni diplomáciai képviselőink éleslátását illeti dicséret: 1946. április 11-én Szegedi-Maszák Aladár követünk számos magyar kiválóság díszdoktorrá avatását javasolta a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem rektorának. A névsor elképesztő: Kármán Tódor, Szilárd Leó, Neumann János, Teller Ede, Wigner Jenő... Ennél kiválóbb kutatókat aligha produkált a tudománytörténet valaha is.¹⁰

Mégis, mi történt? Az ügyben a VKM véleményt kért a budapesti Műegyetemtől, aztán meg, hirtelen, „ad acta” tette az ügyet. Egyedül csak az 1947 nyarán Európában tartózkodó Kármán Tódor rövid látogatásra szóló meghívására került sor,¹¹ a többieket amolyan tudánypolitikai „süllyesztőbe” kényszerítette az 1947 után kialakuló kommunista diktatúra, amely már a kezdetektől kezdve a Nyugat „alásüllyedését”, s ezzel szemben a Szovjetunió „tudományos felsőbbrendűségét” hirdette¹² minden alap nélkül és rendkívül sok kárt okozva a későbbiekben a magyar tudományosságnak, tudományos életnek.

De még ilyen politikai körülmények közepette is történtek kísérletek arra, hogy valamilyen formában mégiscsak együttműködésre kerüljön sor USA-beli és magyar kutatók között. 1947. május 4-én, a Magyar Egyetemek és Tudományos Intézetek Segély-Közösségének megalapításakor, Szalai Sándor szociológus (később bebörtönözték) azt javasolta, hogy „a két világháború közötti időszakban tekintélyt veszített magyar tudományosság új elismerése érdekében minél előbb keressenek kapcsolatot azokkal a magyar származású professzorokkal, akik időközben egyetemi katedrát nyertek USA-beli egyetemeken.”¹³

Az efféle kapcsolatteremtésnek a fokozódóan totalitárius rendszer áthághatatlan gátat szabott: míg újabb kivándorlási hullám tizedelte a hazai értelmiséget, politikai bűncselekménynek számított már az is, ha egy egyetemi hallgató a magyarországi USA-misszió könyvtárában kereste a szakdolgozatához elengedhetetlenül szükséges köteteket. Az elmúltak kutatója elképedve áll az egykori események előtt: a nemzetközi szembenállás és a háború folytán megszakadt kapcsolatok helyreállítása helyett egyre mélyebb szakadék kezd elválasztani egymástól a kapcsolatot kereső partnereket. Pedig mindaz, ami a korábbi egy-két „koalíciós” évben történt példaértékű volt: a kormány 1945. december

8-án rendeletet adott ki „az amerikai–magyar könyv- és folyóirat csere” intézményes megszervezésére, s ezzel egy időben létrehozta az Országos Könyvtári Központot, amelynek elsőrendű feladata a nemzetközi kapcsolatok folyamatos ápolása volt.¹⁴

Az amerikaiak késedelem nélkül nyújtottak segítő kezet: 1945 decemberében O. Riegel sajtóattasé felkereste a VKM illetékeseit s bejelentette, hogy az American Library Association elnevezésű szervezet mindenben segítségére kíván lenni a háborús károkat szenvedett magyar könyvtáraknak,¹⁵ majd, néhány héttel később már arról tájékoztatót, hogy a Smithsonian Institute ezerszámnyi kötetet készül ajándékozni hazai könyvtárainknak.¹⁶

Más USA-beli szervezetek is jelezték, hogy támogatni kívánják a magyarországi tudományosság újjászülését: a Rockefeller Alapítvány több mint 2000 szakfolyóirati példányt juttatott el Budapestre, míg USA-beli nagy egyetemek, Cleveland, California, Columbia, Yale pompás szakkönyvgyűjteményekkel segítették a magyarországi tudományos képzés megújítását.¹⁷

Mindezek egyeztetésében jelentős szerep jutott hazánk akkori washingtoni követének, Szegedi-Maszák Aladárnak, valamint az észak-amerikai körútjáról épp hazatért Kodály Zoltánnak és a magyar tudományosságot a legmagasabb szinten képviselő tudósoknak, Szentgyörgyi Albertnek; mellettük az ún. „aprómunkát” is – amíg lehetett – kitűnő diplomatagárda végezte, Sík Endre akkori washingtoni kultúrattasé vezetésével.¹⁸ Az ő érdeme volt pl. azoknak az agrártudományi programoknak bemutatása még 1947 nyarán, amelyek nagymértékben segítették a gazdakörök munkásságát és a „farmergazdálkodás” létrehozását a nagybirtokrendszertől szabadult Magyarországon.

Mindezzel egy időben jelentős lépések történtek magyar kutatók USA-beli utaztatására vonatkozóan is: az Országos Ösztöndíjtanács által kiírt 89 nemzetközi pályázat között tíz szólt az USA-ba már 1945 augusztusában. Ugyanakkor az USA legjobb egyetemei hívtak meg magyar szakembereket vendégoktatóként, mint például, György Andrást, aki a Yale egyetemen nemzetközi politikai előadássorozatot tartott, Lányi Györgyöt, aki Harwardon tanított nemzetközi jogot és Jászi Andrást, aki ugyanott közgazdaságtani szemináriumokat tartott.¹⁹

Mindezek csak korai lépések voltak, s az új lehetőségek akkor nyíltak volna meg igazán, amikor a diplomáciai kapcsolatfelvételt követően, 1946. július 31-én megkezdődtek az amerikai–magyar kulturális tárgyalások.

A magyar tárgyalóküldöttség az ösztöndíjak kérdésének tulajdonított nagy jelentőséget, s rögtön ajánlatot tett magyar származású amerikai diákok magyarországi tanulmányútja biztosítására, az amerikaiak pedig az egyenjogúság és reciprocitás szellemében a magyar tudósok és szakemberek ösztöndíjas utaztatását vállalták.²⁰

Pontosabb lett volna azt mondanunk, hogy „vállalták volna”. Mert, amikor ezek a jövőt formáló tárgyalások elkezdődtek, a hidegháborús koncepciók első szelei már új, más égtáj felé orientált elképzeléseket kezdtek rákényszeríteni külügyminisztériumunkra és valamennyi érdekelt hazai intézményünkre: az 1946. július 31-én elkezdett tárgyalások egyre nehezkesebben haladtak előre, s kerek egy esztendőnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a magyarországi gyermekgyógyászat kiválósága, Kerpel Fronius Ödön meglátogathassa a legjelentősebb észak-amerikai intézményeket, az ottani anya- és gyermekvédelmi eljárásokkal ismerkedhessen, s részt vehessen az V. Nemzetközi Gyermekgyógyászati Kongresszuson, 1947 júliusában. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz hazatérte után benyújtott „útijelentése” történelmi értékű: elsőrendű tudománypolitikai feladatként jelzi a vezető USA-beli és nyugat-európai klinikusokkal való személyes kap-

csolatok kialakítását, s talán elsőként figyelmeztet írásos jelentésben „a magyar részről tapasztalható ellenséges hozzáállás” veszélyeire. Kerpel Froniusz – a fentebb mondottak ezt jelentik – elsőként tette szóvá „hivatalos” formában a magyar tudományszervezési és kultúrpolitikai folyamatok beszűkülését, s ennek ellensúlyozására sürgette a már kialakult ösztöndíjas kapcsolatok továbbfejlesztését.²¹

Hasonló jelentés érkezett külügyminisztériumunkhoz 1947. november 17-én, amikor a Szegedy-Maszák Aladár helyébe lépett Vámbéry Rusztem követünk arról tájékoztatót, hogy majd minden USA-beli egyetem és kutatóintézet kész támogatni a magyarországi felsőoktatási és tudományos intézményeket, minek viszonzásaként csak egyes ösztöndíjasok magyarországi fogadását kéri.²²

Az eddig mondottakat igen egyszerűen lehet összegezni: 1946/47-ben a magyar tudománypolitika teljes mértékben elismeri az USA tudományos vezető jelentőségét, ám a belpolitikai átrendeződés és a Keletről jövő nyomás hatására országunk az „új tudományos központ”-nak hirdetett Szovjetunió felé kezd kényszerűen orientálódni; így nem volt véletlen, hogy már 1947-ben megszakadtak az amerikai–magyar kulturális–tudományos tárgyalások, s a kialakuló totalitárius rendszer elleni tiltakozás jegyében egyre több és több kiváló tudósunk hagyta el Magyarországot.²³

Számos más kezdeményezés is áldozatul esett a születőben lévő hidegháborús intézkedéseknek: például az 1946 júliusában megkezdett magyar–amerikai tárgyalások kiemelt kérdése volt egy magyar tanszék létrehozása az USA valamelyik egyetemén, továbbá az 1937 és 1940 között New Yorkban működő „magyar könyvtár” újjáélesztése, nem beszélve arról, hogy Keresztury Dezső, akkori kultuszminiszter még szorosabb javaslatokat készített elő az amerikai–magyar kulturális együttműködés véglegesítendő programja számára.²⁴

Ezek a nagyszerű elképzelések mind kútba estek, csakúgy, mint az amerikai kultúra és tudományos művelése érdekében még 1946-ban létrejött, s a budapesti egyetem keretén belül működött Amerikai Intézet. Lassovszky Károly, a Csillagászati Tanszék vezető professzora, ugyanezen időben a Magyar–Amerikai Baráti Társaság elnöke, vállalta az intézet igazgatását, de pénzügyi és tudományos támogatás híján, neki is hamarosan csődöt kellett jelentenie, annak ellenére, hogy 1947. április 1-én Frank Dielh Fackenthal, a Columbia Egyetem rektorra konkrét lépéseket tett az egyetemén felállítandó Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék ügyében, s rögtön tájékoztatta is Ortutay Gyula kultuszminisztert, hogy e tanszék élére Lotz Jánost, az akkori stockholmi Magyar Intézet vezetőjét kívánja felkérni. Ezzel a javaslattal Ortutay messzemenően egyetértett: Lotz Jánosnál kiválóbb személyt alig találhattak volna az USA-ban felállítandó tanszék élére, mert általános nyelvészeti kutatásai, magyar–angol kontrasztív nyelvi vizsgálatai, csakúgy mint a finn–ugor nyelvészet terén elért eredményei őt, és egyedül őt ajánlhatták az újonnan alakítandó tanszék vezetésére. Lotz János meg is kezdte egyetemi tevékenységét a Columbián 1947 januárjában. Csakhogy a magyar kormány nem teljesítette a tanszék fenntartásával kapcsolatos, korábban vállalt kötelezettségeit, s a Columbiában felállítandó magyar tanszék ügye egy-kettőre politikai kérdéssé vált: Sík Endre kulturális attasé, aki – korábban, ameddig pártja engedte – minden formában támogatta az amerikai–magyar kulturális- és tudományos együttműködés ügyét, most, az átrendeződött kultuszminisztérium nyomására nem tehetett mást, mint hogy egyetértsen a hazai kommunista koncepcióval, s így kijelentse, „sem célszerűnek, sem kívánatosnak nem tartja, hogy a magyar állam finanszírozzon egy olyan USA-beli tanszéket, amelynek vezetőjét olyan személyek nevezzék ki, akik az európai népidemokráciákkal szembeni felfogás talaján állanak.”²⁵

A szemléletváltozás háttérében az MKP politikáját találjuk, amely már 1946-ban is helytelenítette Magyarországnak a Nyugattal, mindenekelőtt az USA-val kialakult kapcsolatait.²⁶

Igaz, hogy a fokozódó kommunista nyomás ellenére akkori kultuszkormányzatunk még ellenállt a „teljes szakítás” politikájának, legalábbis olyan formában, hogy Ortutay külön „minisztertanácsi megbeszélésre” javasolta az amerikai–magyar kulturális kapcsolatok kérdését,²⁷ de egyre nyilvánvalóbb lett, hogy ezek a kapcsolatok nem számíthatnak a „hivatalos” Magyarország támogatására.

Ezért sorvadtak el azok a kezdemények, amelyek még 1946-ra nyúlnak vissza, amikor Baranyai Lipót elnökletével létrejött a Magyar–Amerikai Társaság, s megannyi vidéki szervezete,²⁸ amelyek jelentős szerepet vállaltak a magyarországi angol-nyelvoktatásban és az ifjú mozgalmak, cserkészcsapatok létrehozásában és számos egyéb kulturális-művészeti vállalkozás támogatásában. Ami a cserkészmozgalmat illeti, Washington György nevét vette fel egyik csapatunk, s ennek vezetői tisztét William Key altábornagy vállalta 1946 őszén, s az ő kezdeményezése és jelentős anyagi támogatása eredményeként jelent meg a következő év (1947) július 4-én a Függetlenségi Nyilatkozat bilingvis kiadása, a Vecseklőy István fordította magyar szöveg és az eredeti egyesített facsimile változata.²⁹

S, ha ismét az elsorvasztott kezdeményezéseket vizsgáljuk, rögtön meg kell emlékeznünk a Magyar–Amerikai Társaság előadásairól, melyekre 1947 őszén az USA nagykövetség könyvtárában került sor. Az összesereglettek az amerikai demokráciáról, a többnyelvűségről, a multikulturális problémákról hallgattak kiváló előadásokat az amerikai diplomatáktól, Arthur Shoenfeld nagykövettől, E. L. Levey sajtóattasétól és másoktól, akik közreműködtek az akkori programban.³⁰

1947 ősze még más formákban is ígérte az amerikai–magyar kapcsolatokat fejlesztését: a Magyar–Amerikai Társaság rendezésében magyarországi színházi ősbemutatókra és hangversenysorozatokra került sor, amelyeken Tildy Zoltán köztársasági elnök és Kéthly Anna, a Társaság elnöke, a magyarországi szociáldemokrata mozgalom kiemelkedő alakja vett részt.³¹

Ezenközben sugározta a Magyar Rádió azokat a programokat, amelyeket a Budapesten akkreditált amerikai diplomaták szerkesztettek magyarországi hallgatók számára. Igen ám, de 1949-ben az amerikai–magyar kulturális kapcsolatokat szorgalmazó bármely civil intézményt felszámolta már az új, kommunista rezsim, amely az USA-t „fő ellenségnek” tekintette, s a magyar–amerikai kapcsolatokat a legminimálisabb szintre süllyesztette, és a „nem kívánt” kategóriában tartotta jó három évtizeden át.

Jegyzetek

- 1 Nemzetgyűlés Naplója, I. kötet. Hiteles Kiadás. Athaeneum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvkiadója. Budapest, 1946. 23.
- 2 Új Magyar Központi Levéltár (továbbiakban: UMKL). XIX-I-le 1946-64269
- 3 Szabad Nép, 1945. december 11.
- 4 Szabad Szó, 1946. június 5.
- 5 UMKL, XIX-I-le. 1948-247802. Érdemes megemlíteni, hogy Jászi Oszkár, akkor már az Oberlin College professzora, is csak úgy tudott az USA-beli emigrációból néhány hétre hazalátogatni 1947-ben, hogy kultuszminiszterünk, Rákosi Mátyás határozott ellenzése ellenére is, személyesen hívta meg egykori hazánkfiát. V. ö.: *L. Nagy Zsuzsa: Szabadkőművesség a XX. században.* Bp. 1977.
- 6 Magyar Közlöny, 1946. október 3.
- 7 UMKL, XIX-I-le. 1945-88539
- 8 UMKL, XIX-I-le. 1946-26211
- 9 UMKL, XIX-I-le. 1946-53195
- 10 UMKL, XIX-I-le. 1946-75279
- 11 UMKL, XIX-I-le. 1946-53195
- 12 PTI, Arch. 274-24/17
- 13 Népszava, 1947. május 6.
- 14 Magyar Közlöny, 1946. október 6.
- 15 UMKL, XIX-I-le. 1945-88539
- 16 UMKL, XIX-I-le. 1946-29778
- 17 Kis Újság, 1946. július 24.
- 18 UMKL, XIX-I-le. 1947-30799
- 19 Köznevelés, 1946. 20. 17.
- 20 UMKL, XIX-I-le. 1946-87523
- 21 UMKL, XIX-I-le. 1947-127861
- 22 UMKL, XIX-I-le. 1947-1509
- 23 *Palló Gábor: A magyar természettudomány a háború után.* Világosság, 1990. 2. 141. old.
- 24 UMKL, XIX-I-le. 1946-64269
- 25 UMKL, XIX-I-le. 1947-60170
- 26 PTI Arch. 274-24/17
- 27 UMKL, XIX-I-le. 1948-247802
- 28 UMKL, XIX-I-le. 1946-96901
- 29 Magyar Nemzet, 1947. július 6.
- 30 Magyar Nemzet, 1947. október 9.
- 31 Népszava, 1947. október 8.

ATOMMONOPÓLIUM VAGY ATOMFEGYVER-TILALOM, 1945–1946

Harry S. Truman nehéz feladatokat örökölt Franklin D. Roosevelt 1945. április 12-én bekövetkezett halálakor. 1944 novemberében választották alelnökké; tisztsége, zömmel protokolláris teendői nem járultak hozzá, hogy megismerkedjék az elnöki funkciókkal. Nyomasztóan hatott rá a hadviseléssel és a háború utáni világrend megalapozásával összefüggő döntésekhez szükséges ismeretek hiánya, az előd hazai és nemzetközi tekintélye, munkastílusa és az a tény, hogy Amerika és a világ tudatában 1933 óta Roosevettel asszociálódott az elnöki poszt. Honfitársai nem tartották Roosevelt méltó utódának. A korszak egyik krónikása fanyarul jegyezte meg, hogy nem volt ugyan olyan ok, amelyik alelnökségét kizárta volna, de ez nem jelentette, hogy elnök legyen és éppen Roosevelt után.¹ Ám Truman makacs ember volt. A kisebbségi érzés leküzdése érdekében a hivatalviselésére jellemző szorgalommal tanulmányozta az ügyiratokat, sűrűn tanácskozott Roosevelt munkatársaival, hangsúlyozta, hogy elődje politikájának folytatását tekinteti feladatának. Magatartása gyors metamorfózison ment keresztül a hivatalba lépését követő hetekben. A kezdeti tanácstalanságot, bizonytalanságot olykor túlzott magabiztoság, határozott, pattogó hang váltotta fel.

Az amerikai–szovjet kapcsolatok terén egyfajta ambivalencia jellemezte Truman gondolkodását. Egyetértett a katonai vezetők álláspontjával, s ennek megfelelően feltétlenül szükségesnek tartotta a Szovjetunió hadba lépését Japán ellen. Másrészt a Moszkvával szemben tanúsítandó szilárd magatartás szükségességét hangoztatta. Az előbbi a szövetségéstől várta, az utóbbit a szovjet kormány iránti gyanakvása és ellenszenve táplálta. Noha a roosevelti politika folytatására tett ígéretet, nem vélekedett elődjével azonosan a Moszkvával való kapcsolatról. Roosevelt mindenekelőtt a súlyos áldozatokat vállaló szövetségést látta a Szovjetunióban. Gondot jelentett számára a német és a lengyel problematika, Kelet-Európa sorsa, a háború utáni rendezés, de tervei középpontjában az antifasiszta koalíció vezető hatalmainak a béke idején fennmaradó együttműködése, a májdani ENSZ eredményes tevékenysége állt, s ennek függvényében vizsgálta a kialakítandó világrend problémáit. Az eltérő álláspontok kompromisszumokkal való áthidalását tartotta célravezető, helyes politikának. Truman ezzel szemben mindinkább ideiglenes kényszermegoldást látott a felfogásával ellentétes kompromisszumokban. Politikusi habitusából következően nemegyszer gyorsan formált, leegyszerűsített nézetei voltak. Nem mérlegelte a szovjet állam földrajzi helyzetéből következő moszkvai biztonságpolitikai érveket.

Az 1945. július 17. és augusztus 2. közötti potsdami konferencián még érvényesült a trumani gondolkodás ambivalenciája. A katonai vezetés az Alamogordóban végrehajtott atomrobbantási kísérlet sikere dacára szükségesnek tartotta a Szovjetunió hadba lépését Japán ellen. Sztálin megerősítette idevágó korábbi közlését; Truman elértnek tekintette potsdami útja legsürgősebb célját. Másrészt, értesülve a robbantási kísérlet sikeréről, határozottabban lépett fel a tárgyalásokon. A Hirosima és Nagaszaki ellen végrehajtott támadás nyomán megszűnt az ambivalencia, nem hatottak többé a szovjet hadba lépéssel kapcsolatos stratégiai megfontolások. Előtérbe került az atombomba problematikája.

Truman nyilatkozatban szögezte le, hogy az adott körülmények között mindaddig nem hozzák nyilvánosságra az atomenergiára vonatkozó műszaki ismereteket és a katonai alkalmazás lehetőségeit, amíg meg nem vizsgálják „az azonnali pusztulás veszélye” elleni védekezés módszereit; a kormány javaslatokat tesz a Kongresszusnak, amelyek arról tájékoztatnak, „miként válhat az atomenergia a világbéke megőrzésének hathatós eszközévé”.² Augusztus 15-én utasította az illetékes kormánysszervek vezetőit, tegyenek intézkedéseket az atombomba tervezésével, előállításával, fejlesztésével, katonai célú felhasználásával összefüggő információk adásának meggátolása céljából; tájékoztatás csak az elnök előzetes jóváhagyásával nyújtható.³

Stimson hadügyminiszter 1945. szeptember 11-i feljegyzésében felvetette, hogy a szovjet kormány feltehetően tud azokról az amerikai nézetekről, miszerint az atomfegyver kizárólagos tulajdona az Európával kapcsolatos szovjet törekvések elhárítását célozza, ezért ki akarja fejleszteni ezeket a fegyvereket. „Ha most nem lépünk kapcsolatba az oroszokkal, s csak kérkedően, csipőnkél tartott (atom)fegyverrel folytatunk tárgyalásokat velük, növekedni fog a céljaink és indítékaink iránti gyanakvásuk és bizalmatlanságuk.” Stimson azt javasolta, hogy Washington, egyetértésben Londonnal, vesse fel Moszkvának a meg egyezés lehetőségét, nevezetesen: a három kormány kölcsönösen megszüntetné az atombombák gyártását és az előállítás tökéletesítését; az Egyesült Államok zár alá venné meglevő bombáit, ha meg egyezik a Szovjetunióval és Angliával, hogy egyikük sem vet be atombombát, erre csak a három kormány egyetértése esetén kerülhetne sor.⁴ A kabinet szeptember 21-én megvitatta Stimson javaslatát. Többen – félreértve Stimont – elutasították az atomenergiával kapcsolatos titkok megosztását. A hadügyminiszter nem erre tett javaslatot. Mások a kérdés további tanulmányozását ajánlották. Néhányan többé-kevésbé egyetértettek Stimsonnal. Figyelmeztetése – hogy ti. Amerika ne diktáljon feltételeket atomfölényére támaszkodva, hanem keresse az antisziszta koalíció vezető államai együttműködésének új útjait – elsikkadt a viták során. Stimson nem volt szovjetbarátsággal vádolható, javaslatát feltehetően reálpolitikai felismerés sugallta. Truman elgondolásai, melyek még formálódtak, nem vágtak egybe a nyugállományba vonuló Stimson szemléletével, azzal, hogy az Egyesült Államok közvetlenül forduljon a Szovjetunióhoz javaslatával. A hadügyminiszter hangsúlyozta, hogy Moszkva nem venné komolyan a nemzetközi szintű megközelítést, mert ez olyan akció lenne, amelyben a háborúban részt nem vett kis országok is közreműködnének. Az elnök figyelmen kívül hagyta ezt az érvet. Október 3-án tájékoztatta a Kongresszust, hogy elsőként az atombomba előállításában partnerállamokat: Angliát és Kanadát vonja be a tárgyalásokba, s ezt követően lép kapcsolatba más országokkal. Leszögezte, hogy a cél a nemzetközi együttműködés és a tudományos információcsere módozatainak megállapítása. Október 8-i sajtóértekezletén kijelentette, az atombomba előállításával összefüggő tudományos kérdések már ismertek, de a gyakorlati alkalmazás, a know-how „a mi titkunk”, nem lenne helyes beavatni ebbe a szövetségeseket, mert a gyártási és mérnöki lehetőségek, illetve képességek hiányában nem tudnának élni vele.⁵

Az amerikai–brit–kanadai tárgyalások tervének kialakításában feltehetően közrejátszott Attlee brit miniszterelnök szeptember 25-i levele, amelyben a háború folyamán létrejött atompartneri viszony megvitatását szorgalmazta. Az elnök novemberi tárgyalásokat javasolt Attlee-nek, s meghívta Mackenzie King kanadai kormányfőt is Washingtonba, annak tudatában, hogy brit részről fel fogják vetni az 1943 augusztusi, Roosevelttel és Churchill québeci megállapodásában rögzített információcsere problémáit.⁶ A tárgyalásra készülő elnök a vezérkari főnökök egyesített bizottsága álláspontjára támaszko-

dott, miszerint az atomfegyver előállításának számos műszaki eljárása, gyártási folyamata titoknak minősül, információ átadása gyorsítaná az atomfegyverkezési versenyt; „az amerikai monopólium valószínűleg korlátozott tartama alatt” meg kell tenni a nemzetközi ellenőrzéssel kapcsolatos lépéseket „az atomfegyverek használatának korlátozása, illetve törvényen kívül helyezése érdekében. Fennáll a lehetőség, hogy más nemzetek nem túl távoli jövőben atomfegyvereket fejlesztenek ki...”⁷

Az 1945. november 10-én kezdődött amerikai–brit–kanadai megbeszélések az elnök és a két kormányfő november 15-i nyilatkozatával zárultak. A dokumentum leszögezte, az emberiség eladdig ismeretlen, pusztító erejű eszköz birtokába jutott, a civilizált világ egésze felelős, hogy a felfedezések ne a pusztítást, hanem az emberek javát szolgálják, a három országnak mindazonáltal – elért eredményeik alapján – kezdeményezniük kell. „Készek vagyunk kölcsönösség alapján megosztani más ENSZ-országokkal az atomenergia gyakorlati ipari alkalmazására vonatkozó részletes információkat, *mihelyt hatékony, érvényesíthető biztosítékok állnak rendelkezésre pusztító célú felhasználásával szemben*” – hangzott a nyilatkozat. Az elnök és a két kormányfő állást foglalt egy, az ENSZ égisze alatt működő bizottság mielőbbi létrehozása mellett, mely főként a következő kérdéskörökre tegyen javaslatokat: békés célú alapvető tudományos információk nemzetközi cseréje; az atomenergia olyan mérvű ellenőrzése, mely biztosítja annak kizárólag békés célú felhasználását; az atomfegyverek és tömegpusztításra alkalmazható minden más jelentős fegyver kiküszöbölése a nemzetek fegyverzetéből; az államok hatékony védelme a megállapodások megszegésének vagy kijátszásának kockázatával szemben, felülvizsgálatok vagy más eszközök révén. A nyilatkozat hangsúlyozta, hogy a bizottság *elkülönített szakaszokban* dolgozzék; figyelmét először a tudósok és a tudományos információk cseréjére fordítsa, a második szakaszban nyersanyagok forrásaira vonatkozó minden ismeretet szerezzen meg.⁸

A hármas nyilatkozat több célt szolgált. Lekerült a napirendről a Stimson ajánlotta megoldás: a Moszkvának közvetlenül teendő javaslat. Az atomkérdés ENSZ hatáskörbe utalásával a világszervezet erősítésének szándékát deklarálták az aláírók. Mindenekelőtt: lehetőség nyílt az atommonopólium előnyének kihasználására. A nyilatkozat ugyanis előírta, hogy az elkülönített szakaszokban dolgozó bizottság akkor térhet át tevékenységének következő szakaszára, ha már teljesítette a megelőző szakasz feladatait. Az előírás értelemszerűen azt jelentette, hogy a várhatóan amerikai vezetéssel működő bizottság az ellenőrzések, felülvizsgálatok elvégzését az atombombák megsemmisítése előfeltételének nyilvánítaná. Más szóval: Washington azt várta a bizottság működésétől, hogy az ellenőrzések révén minél hosszabb ideig fenntarthassa atommonopóliumát, s ezt az ENSZ-szel legalizáltassa. A szövegből kitűnik, hogy a nyilatkozat az amerikai atombombákat illetően látványos gesztus volt csupán. A nyilatkozat tényleges célja a szovjet atombomba kifejlesztésének meggátlása volt.

A hármas nyilatkozat alapján kidolgozott tervezet az 1945. december 16–26. között Moszkvában tartott szovjet–amerikai–angol külügyminiszteri konferencia egyik napirendi pontja volt. Byrnes amerikai külügyminiszter hosszas vitára számított, erre azonban nem került sor. Szovjet részről egyetértettek az ENSZ Atomenergia Bizottság létrehozásával. Molotov egyetlen érdemi változtatást javasolt, nevezetesen azt, hogy a bizottság közvetlenül a Biztonsági Tanács elé terjessze jelentéseit, ne a Közgyűlés útján tegye ezt. A külügyminiszterek megállapodtak abban, hogy a bizottság a Biztonsági Tanácsnak nyújtsa be jelentéseit és ajánlásait, ezeket nyilvánosságra kell hozni, hacsak a BT másként nem intézkedik; indokolt esetben a BT a Közgyűlés elé terjeszti a jelentéseket.

A külügyminiszterek által december 27-én aláírt dokumentum, amely atomenergiát ellenőrző bizottság felállítását javasolta, a bizottság tevékenységét illetően megegyezett az amerikai–brit–kanadai nyilatkozattal. Nem tartalmazta azonban az ott megjelölt első és második szakasz teendőit.⁹

Az ENSZ Közgyűlés 1946. januári, Londonban tartott első ülészakán a brit kormány a Biztonsági Tanács öt állandó tagja és Kanada nevében határozati javaslatot nyújtott be Atomenergia Bizottság létrehozásáról. A Közgyűlés január 24-én megszavazta az előterjesztést, s úgy döntött, hogy a Bizottság 1946. június 14-én tartja első ülését New Yorkban.

Byrnes londoni útja előtt öttagú bizottságot nevezett ki a részletes amerikai javaslat kidolgozására. A bizottság, amely Dean Acheson külügyi államtitkár elnöklétével működött, egy szakértői testület segítségével végezte munkáját. A testület elnöke David Lilienthal, a Tennessee-völgy Hatóság vezetője, egyik tagja Dr. Robert Oppenheimer volt. A munkálatok kiindulópontja a Közgyűlés által jóváhagyott külügyminiszteri dokumentum volt; a szakértői testületre hárult a feladat, hogy az elveket leszögező dokumentum alapulvételével részletes akcióprogramot dolgozzon ki. 1946. február végén előterjesztett tervezetében Atomfejlesztési Hatóság létrehozását javasolta, amely nemzetközi szerződésben rögzített felhatalmazása alapján kizárólagos joggal illetékes atomfegyverek előállításával összefüggő valamennyi tevékenység ellátására, nemzeti intézkedések csak jóváhagyásával eszközölhetők. A tervezet értelmében a Hatóság megszerzi az atomfegyver gyártásához szükséges anyagokat kitermelő bányák tulajdonjogát, illetve bérli azokat, tulajdonába kerülnek az urán- és tóriumkészletek, működteti az ezeket feldolgozó üzemeket; felépíti és működteti az összes plutóniumtermelő és -dúsító üzemeket; végzi a kutatómunkákat; az általa nem közvetlenül vezetett üzemeket felügyeli és engedélyezi tevékenységüket. A tervezet hangsúlyozta, hogy nem oldható meg az atomháborút kizáró biztonság kérdése olyan nemzetközi megállapodások rendszere keretében, amely az atomfegyverek törvényen kívül helyezését *pusztán* felülvizsgálatok és ezekhez hasonló rendőri módszerek révén ellenőrzi.¹⁰ Az Acheson-bizottság hosszasan vitatkozott a tervezetről. A fő kérdés az volt, hogyan kapcsolódnak össze az egyes akciók, milyen módon kell időzíteni ezeket, miként garantálható az ellenőrzési rendszer biztonságos működése. Acheson leszögezte, hogy „a javasolt rendszer nem tenné lehetetlenné az atomháborút, de azt ígéri, hogy figyelmezteti az amerikai népet, ha egy másik hatalom nukleáris fegyverek kifejlesztéséhez fog hozzá”. Felvetette egy átmeneti szakasz gondolatát. Az az álláspont alakult ki, hogy a nemzetközi ellenőrzési rendszer működésének kipróbálásáig az Egyesült Államok nem szolgáltatja be nukleáris nyersanyagkészleteit és atombombáit, nem szünteti meg üzemei tevékenységét.¹¹

Acheson 1946. március 18-án küldte meg Byrnesnek a szakértői testület jelentését. A külügyminiszter 21-én adta át az ún. Acheson–Lilienthal-jelentést az elnöknek, melynek – nem túl udvarias fogalmazással – „megvalósíthatóvá tételét” tartotta szükségesnek. Választása az elnökök tanácsadójaként emlegetett, kiterjedt kongresszusi és külföldi kapcsolatokkal rendelkező Bernard Baruchra esett. Acheson tiltakozott, nem osztotta a Baruchról alkotott kedvező véleményét. Nézetével nem állt egyedül. Herbert Feis, a State Department gazdasági tanácsadója ekként vélekedett: „Az a csekély esélyt, hogy az amerikai terv tárgyalás alapját képezi, csökkentette annak az embernek a kiválasztása, aki az ENSZ elé terjeszti majd.”¹² Byrnes hajthatatlan maradt, sőt szabad kezét adott a követeléseket hangoztató Baruchnak, hogy az Acheson–Lilienthal-jelentést átvizsgálja, javaslatokat tegyen, munkatársait kiválassza. Truman egyetértett a jelentés

továbbfejlesztésével, s bejelentette, hogy Baruch fogja képviselni az Egyesült Államokat az ENSZ Atomenergia Bizottságában.

Május derekától június elejéig több ízben tanácskozott Acheson és a szakértői testület a Baruch-csoporttal. Baruch fő kifogása az volt, hogy az Acheson–Lilienthal-jelentés nem tett említést szerződösszegés esetén alkalmazandó szankciókról. Ragaszkodott ahhoz, hogy a ratifikált nemzetközi szerződést aláíró kormányokat, ha nem teljesítik kötelezettségeiket és pusztító céllal atomenergiát fejlesztenek ki, azonnal meg kell büntetni, a Biztonsági Tanács állandó tagjai pedig nem vétőzhatják meg a büntetést. Achesonék nem értettek egyet a szankciókkal. Attól tartottak, Moszkva háborús fenyegetésként értelmezi a büntetés kilátásba helyezését, az ENSZ-ben pedig az egyesült Államok fenyegetését támogató szövetségest fog látni. Arról próbálták meggyőzni Baruch csoportját, hogy a szovjet kormány nem mond le a vétőjogról, s ha Washington annak feladását javasolja, kudarcra van ítélve az amerikai terv. Baruch kitartott álláspontja mellett. Június 1-i feljegyzésében a következők olvashatók: „Az atomenergia terén nem lehet vétő, mert miközben tárgyalunk, elpusztíthatnak bennünket.”¹³ Június 7-én Truman döntése véget vetett a vitának. Jóváhagyta a Baruch által módosított Acheson–Lilienthal-jelentést, hangsúlyozva, hogy a dokumentum elveket tartalmaz, megvalósításuk módozatait Baruch bírálja el. Az átdolgozott jelentés fő érdemének a szankciókat javasoló részt tekintette. A szenátus atomenergiával foglalkozó különbizottsága és a vezérkari főnökök egyesített bizottsága elégedett volt a Baruch-tervvel. Eisenhower tábornok június 14-i, Baruchnak küldött levelében leszögezte: „Az atombomba az elrettentés eszköze az agresszióval szemben. Ez idő szerint nem korlátozhatjuk a fegyver előállításával vagy használatával kapcsolatos lehetőségeinket...”¹⁴

Az ENSZ Atomenergia Bizottságában Baruch által 1946. június 14-én előterjesztett terv Nemzetközi Atomfejlesztési Hatóság létrehozását indítványozta, mely az atomenergia fejlesztésének és felhasználásának minden fázisára kiterjedő hatáskörében a következő funkciókat látja el: ellenőrzi vagy végzi a világ biztonságára potenciálisan veszélyes valamennyi atomenergia tevékenységet; ellenőriz, felülvizsgál és engedélyez minden más atomtevékenységet; előmozdítja az atomenergia békés célú felhasználását; az atommal összefüggő ismeretek és fejlesztés vezető szerve, felderíti a visszaéléseket. A Hatóság egyik első célja, hogy teljes tájékozottságra tegyen szert a világ urán- és tóriumkészleteiről s megszerezze tulajdonukat. Ellenőrzi és működteti a hasadóanyagokat veszélyes mennyiségben előállító üzemeket, melyeknek termékei a tulajdonába kerülnek. Kizárólagos joggal végez kutatásokat. Mihelyt uránnal vagy tóriummal dolgozó üzem eléri a veszélyes felhasználás potenciálját, a Hatóság átveszi az üzemeltetés ellenőrzését. Képviselőinek szabad bejárás biztosítandó a felülvizsgálatok és nyersanyagellenőrzések végzése s a tiltott tevékenységek meggátolása céljából. A terv megismételte a Közgyűlés határozatában kimondott elvet a szakaszos munkáról. Leszögezte, hogy az első lépés a Hatóság funkcióit, hatáskörét szabályozó alapokmány kidolgozása. Elfogadása után „időre van szükség a Hatóság és az ellenőrzési rendszer teljes megszervezéséhez... *Az ellenőrzés terve tehát egymást követő szakaszokban lép érvénybe.* Ezek rögzítendőek az alapokmányban, vagy megjelölendő az egyik szakaszról a másikra való átmenet”.¹⁵

A végrehajtást illetően azt indítványozta a Baruch-terv, hogy miután megegyezés jött létre az atomenergia ellenőrzési rendszeréről, beleértve a bombáról való lemondást, s a rendszer hatékonyan működik, illetve megállapították az ellenőrzési szabályok megszegése esetén alkalmazandó büntetéseket – akkor megszüntetendő az atombombagyártás,

a meglevő bombákról a szerződésben kikötött feltételek szerint kell intézkedni, s a Hatóságnak álljon rendelkezésre minden információ az atomenergia-termelés technikai ismereteiről. A terv nemzetközi büntetnek minősítette atombomba törvénytelen birtoklását vagy használatát, atombombához felhasználható atomanyag törvénytelen birtoklását vagy szétválasztását, a Hatósághoz tartozó vagy általa engedélyeztetet üzem vagy más tulajdon lefoglalását, a Hatóság tevékenységébe való beavatkozást, veszélyes objektumok létesítését vagy működtetését a Hatóság engedélyével ellentétesen, illetve engedélye nélkül. Baruch hangsúlyozta, hogy a biztonsági rendszer magva a büntetés; az őt nagyhatalom (Szovjetunió, Anglia, Kína, Franciaország, Egyesült Államok) számára az ENSZ-alapokmányban előírt vétőjog nem védheti meg azokat, akik megszegik azon megállapodásukat, hogy nem fejlesztenek ki vagy használnak atomenergiát pusztító célokra. Az Egyesült Államok szerepét a következőképpen világította meg Baruch: „Országom kész teljes mértékben hozzájárulni a kitűzött cél eléréséhez, természetesen alkotmányának megfelelően és *azzal a kikötéssel, hogy a véglegesen kidolgozott, megfelelő ellenőrzési rendszer teljesen hatékonyan működik...* Amikor létrejön a Hatóság, az Egyesült Államok ... tájékoztatásokat bocsát rendelkezésére, funkciói ellátása érdekében. Amint sorra kerülnek a nemzetközi ellenőrzési rendszer egymást követő szakaszai, az Egyesült Államok hajlandó lesz átengedni a Hatóságnak, *az egyes szakaszok által megkívánt mértékben*, az adott területen kifejtett tevékenységek feletti nemzeti ellenőrzést.”¹⁶

A Baruch-terv félreérthetetlenül leszögezte, hogy az Egyesült Államok a szerződésszegések felderítését és megtorlását tekinti elsődlegesnek, s ki akarja venni az atomkérdést a nemzetközi béke és biztonság fenntartásáért fő felelősséget viselő ENSZ-szerv, a Biztonsági Tanács hatásköréből. Az intenció nyilvánvaló volt. Washington amerikai szabályok alapján kívánta működtetni a névleg nemzetközi ellenőrzési rendszert; az Egyesült Államok atomtevékenységét tetszőleges időhatárig amerikai ellenőrzés alatt akarta tartani, az amerikai célok és érdekek szerint megállapított szakaszokban végzendő ellenőrzésével érvelve az utolsó szakaszra halasztva az Egyesült Államok atombombagyártásának megszüntetését és meglevő bombái megsemmisítését. Az intencióról e szavak olvashatók Truman memoárjában: „Tervünk előírta olyan nyersanyagokkal kapcsolatos azonnali ellenőrzések fogantatását, melyekből hasadóanyagok állíthatók elő. Csak akkor vettük volna fontolóra felhalmozott bombáink likvidálását, ha létrejönnek ezek az ellenőrzések.” A memoár idézi az elnök Baruchnak küldött levelét: „Semmilyen körülmények között ne dobjuk el fegyverünket, amíg meg nem győződünk, hogy a világ nem fegyverkezhet ellenünk.”¹⁷

A szovjet kormány javaslatát Andrej Gromiko 1946. június 19-én terjesztette elő. A javaslat nemzetközi egyezmény kötését indítványozta, amelyben a kormányok kötelezettséget vállaltak, hogy nem használnak atomfegyvert, megtiltják gyártását, és három hónapon belül megsemmisítik atombombakészleteiket. Indítványozta továbbá, hogy az Atomenergia Bizottság állapítsa meg az atomfegyver és a tömegirtásra alkalmas minden más fegyverfajta gyártásának és felhasználásának tilalmát biztosító rendszabályokat, s dolgozzon ki rendszabályokat az atomenergia felhasználásának ellenőrzésére, az atomfegyvert betiltó rendelkezések betartására és az atomenergia törvénytelen felhasználásának megtorlására.¹⁸

A szovjet küldöttség az ENSZ Közgyűlése elé vitte az atomkérdést, s összekapcsolta a fegyverzetcsökkentés ügyével. Molotov a Közgyűlés 1946. október 29-i ülésén, az ENSZ-alapokmány II. cikkére hivatkozva javaslatot tett a fegyverkezés általános csökkentésére, s indítványozta, hogy a megvalósítás során tekintsék elsőrendű fontosságúnak

az atomenergia háborús célokra való előállításának és felhasználásának eltiltását, a Biztonsági Tanács pedig biztosítsa e feladatok megoldását. November 28-án kiegészítő javaslatot tett két szerv létrehozására a Biztonsági Tanács keretében, melyek a fegyverkezés csökkentéséről szóló határozat és az atomenergia hadicélokra való felhasználását megtiltó határozat végrehajtásának ellenőrzésében illetékesek.¹⁹

Az amerikai és a szovjet álláspont összeegyeztethetetlen volt. Baruch ragaszkodott előterjesztése koncepciójához, noha a megvalósítás tekintetében továbbra sem tisztázódtak az előkészítés során felmerült problémák (az egyes fázisok időzítése, kapcsolata stb.). Az amerikai tárgyalók között nézetkülönbségek voltak. Abban nem volt vita, hogy az Egyesült Államok meghatározatlan időpontig folytatja atomtevékenységét. A szándékot bizonyította a szovjet javaslat előterjesztése után két héttel, július 1-én végrehajtott atomkísérlet a Bikini-korallzátonyoknál. A kísérlet összhangban volt az elnök Baruchnak küldött, fentebb idézett instrukciójával. A katonai vezetés úgy vélekedett, hogy a kísérlet ráébreszti a Szovjetuniót az amerikai atomhatalom imminens veszélyére, és rugalmasabb magatartást tanúsít. Henry Wallace kereskedelmi miniszter, Rooseveltt egykori mezőgazdasági minisztere, majd 1940-től 1944-ig az Egyesült Államok alelnöke másként gondolkodott. Trumanhoz intézett 1946. július 23-i levelében arra figyelmeztetett, hogy az amerikai atomjavaslat joggal ébreszt gyanakvást a szovjet kormányban; a Baruch-tervből kiolvasható, hogy az Egyesült Államok meg akarja tudni, milyen nyersanyagkészletekkel rendelkezik a Szovjetunió és mik a gyártási céljai; Washington kívánja eldönteni, milyen időpontban ad tájékoztatást az atombomba előállításának egyes fázisairól és mikor semmisíti meg bombáit. Felhívta az elnököt, ne ragaszkodjék a vétőjogról való lemondáshoz; rámutatott az atomfegyverkezési verseny veszélyére, a háború lehetőségére. A sajtó szeptember 18-án közzétette a levél tartalmát. Baruch nyomban tiltakozott az elnöknel, visszautasította Wallace megállapításait, kétségbe vonta, hogy az Egyesült Államok meghatározatlan ideig fenn akarja tartani atommonopóliumát, követelte az állítások visszavonását, illetve azt, hogy Truman határolja el magát azoktól. Az elnök az ügy tisztázását helyezte kilátásba a lemondással fenyegetőző Baruchnak. Két nappal később felszólította a hivatalos politikát következőt bíráló kereskedelmi minisztert, mondjon le posztjáról. Wallace lemondásával távozott a kormányból a roosevelti vonalvezetés utolsó prominens személyisége.²⁰

Az Atomenergia Bizottság munkája nem haladt előre. Baruch 1946. november elején felhatalmazást kért Byrnestől a Bizottság elé terjesztendő jelentés kidolgozására, amely rögzíti az amerikai terv lényeges vonásait és javaslatokat tesz a további lépésekre. Truman megadta a felhatalmazást, utasítva Baruchot, szögezze le, hogy „csaknem egy év óta tárgyalunk olyan kérdéssről, amelyben az oroszok a leggyengébbek, mi pedig a legerősebbek vagyunk. Nem értünk el semmilyen eredményt. Ilyen körülmények között elképzelhetetlennek tűnik, hogy az oroszok őszintén tették javaslatukat az általános leszerelésre...” Baruch december 5-én előterjesztett jelentésében megismételte az eredeti amerikai javaslatot, hangsúlyozva a vétőjogról való lemondás követelményét. Csaknem valamennyi megfigyelő alkalmatlannak ítélte a jelentést további tárgyalások céljára. Az Atomenergia Bizottság 1946. december 31-én némi változtatással, tíz igenlő szavazattal jóváhagyta a Biztonsági Tanácsnak szánt jelentést; a szovjet és a lengyel delegátus tartózkodott a szavazástól.²¹

A záróaktus a Biztonsági Tanácsban zajlott le. Gromiko 1947. február 14-én és március 5-én élesen támadta az amerikai tervezetet. Többek között kijelentette, hogy az atomfegyverek tilalmát kimondó egyezmény megkötése nélkül nem lehet komolyan be-

szélni szigorú nemzetközi ellenőrzésről, amelyet a Szovjetunió támogat; rámutatott, hogy az atomenergiával kapcsolatos ellenőrzés korlátlan ellenőrzéssé való átalakítása beavatkozás lenne az érintett országok gazdasági életébe, érdekeiket az Egyesült Államok érdekeinek rendelnék alá, megsértenék szuverenitásukat; a vétőjogra vonatkozó amerikai javaslat ellentmond az ENSZ alapelveinek; a szerződésszegőkkel szemben szankciókat kell alkalmazni, erre a Biztonsági Tanács hivatott. Gromiko kiemelte, hogy az ellenőrző szerv bizonyos esetekben többségi szavazattal hozhatna döntéseket, de az ily módon született határozat erejével nem szabad beavatkozni egy ország gazdasági életébe, a szovjet nép nem számíthat a többség jóakarátú magatartására. Következtetése: az ellenőrző szervre ruházott korlátlan jogok javaslatát az Egyesült Államok kísérletének kell tekinteni, melynek célja az atomenergia terén biztosítandó világmonopólium megszerzése.²²

*

Az ENSZ fórumain lezajlott összecsapás legszembetűnőbb vonása a két fél intranszigienciája, a kompromisszumra való törekvés hiánya volt. Mind az amerikai, mind a szovjet fél a saját feltételeit akarta érvényre juttatni. Lényegüket tekintve nem tárgyalások folytak, hanem szócsaták. A homlokegyenest ellenkező megközelítések kölcsönös gyanakvásban, bizalmatlanságban gyökereztek.

Az amerikai előkészületek, törekvések, belső viták a rendelkezésre álló dokumentumok alapján világosabban állnak előttünk, mint a szovjet intenciók háttere. Washington azt tette, amitől Stimson óvta Trumant. Atomfölnyére támaszkodva próbálta feltételeit oktrojálni, s ezt nyomatékossította a Baruch-terv magva: a büntetés hangsúlyozása és a vétőjogról való lemondás követelése. Acheson és a szakértői testület tiltakozott Baruch javaslata ellen, de Truman Baruchnak adott igazat. Feltehetően nemcsak a politikusi habitusával egybevágó javaslat iránti rokonszenve miatt döntött így; biztosítani akarta a Kongresszusban hangadó törvényhozók egyetértését, akik a kemény intézkedések mellett voltak és fenntartásokat hangoztattak a „professzorok” nézeteivel szemben. (Elsősorban Oppenheimerről volt szó.) Ha Truman más habitusú, talán elgondolkodott volna a Moszkva számára „elfogadhatatlan” terv és a tudósok, sőt a katonák által is hangoztatott vélemények közti ellentmondásról. Ha ti. „nem túl távoli jövőben” (Groves tábornok, az atombombát előállító Manhattan-projektum parancsnoka szerint 5–7 éven belül) a Szovjetunió képes lesz atomfegyver gyártására, akkor a célt mielőbbi modus vivendi kialakításában kellett volna látnia, nem pedig az ENSZ-alapokmány egyik sarkalatos rendelkezése, a vétőjog figyelmen kívül hagyását javasolni, amelyhez nemcsak a szovjet kormány, hanem az amerikai szenátus is ragaszkodott. Byrnes szerint viszont az 1945-ös amerikai-brit-kanadai nyilatkozat „nagylelkű ajánlathoz hasonlítható... Megtarthattuk és fenyegetésként felhasználhattuk volna ezt a fegyvert, hogy más kormányoktól engedményeket kényszerítsünk ki. Ehelyett a három kormány sietve felajánlotta az (atom)energiának a titkát egy nemzetközi szervezetnek...”²³ Márpedig ha valaki ismerte, sőt irányította a fejleményeket, az Byrnes volt. Az 1945-ös nyilatkozat kiindulópontul szolgált az Acheson-Lilienthal-jelentés számára, továbbfejlesztését Byrnes ajánlotta az elnöknek. Az eredmény a Baruch-terv volt; a szankciók (a „fogak”) szövegbe iktatását Byrnes beszélte meg Trumannal. Az amerikai atombombagyártás folytatása az ellenőrzési rendszer működésének megindításáig, a szerződésszegők megbüntetésének a Biztonsági Tanács megkerülésével történő kilátásba helyezése, a Bikini-korallzátonyoknál végrehajtott robbantás aligha minősülhetett másnak, mint Moszkvára gyakorolt nyomásnak.

Az amerikaiak feltételezték, hogy a Szovjetunió atombomba előállításán fáradozik. Alátámasztotta a feltevést, hogy az Acheson-bizottság munkáinak befejezésével csaknem egyidejűleg nyilvánosságra hozta a kanadai kormány egy szovjet atomkémkedés leleplezéséről szóló jelentését. Az ügy Baruch álláspontját erősítette és azt a felfogást, hogy az atomfegyver gyártási folyamatait, műszaki eljárásait minél hosszabb ideig amerikai titokként kell kezelni. Felvetődik a kérdés, miért járult hozzá a szovjet kormány csaknem vita nélküli a nemzetközi ellenőrzést előírányzó hármas nyilatkozat ENSZ elé terjesztéséhez? A válasz abban kereshető, hogy a moszkvai külügyminiszteri konferencián meggyezés jött létre a Biztonsági Tanács szerepéről. Molotov szóvá tette a szakaszos ellenőrzést, illetve a javasolt első és második szakaszt (tudósok és tudományos információk cseréje; nyersanyagforrásokra vonatkozó ismeretek átadása). A szovjet érdekekkel ellentétes volt a két szakasz teendőit felsoroló szövegrész. Byrnes hozzájárult a szövegrész törléséhez, s ezzel az amerikai titkok átengedése miatt aggódó szenátorok követeléseinek is eleget tett.

A világháború másnapján, az atomfegyverkezési verseny küszöbén érthetőek voltak az ENSZ Atomenergia Bizottságában és Közgyűlésén előterjesztett szovjet javaslatok. Fel kell azonban figyelni az előterjesztések időzítésére. Gromiko 1946. június 19-én ismertette a szovjet kormány álláspontját és javaslatát az Atomenergia Bizottságban, Molotov 1946. október 19-én terjesztette elő a Közgyűlésen a fegyverzetcsökkentésre tett indítványt, hangsúlyozva az atomfegyver betiltásának elsődlegességét. Az általános fegyverzetcsökkentésre vonatkozó szovjet javaslat tehát akkor hangzott el, amikor már nyilvánvaló volt, hogy az Atomenergia Bizottságban kibékíthetetlen ellentétek feszülnek az amerikai és a szovjet álláspont között. Molotov az általános fegyverzetcsökkentés követelményének keretében sürgette az atomfegyver tilalmának kimondását, az utóbbit az előbbi elsőrendű feladatává nyilvánítva. Az időzítésből és a Molotov által hangsúlyozott fontossági sorrendből következik, hogy a szovjet kormány a Közgyűlés fórumát is fel akarta használni az Egyesült Államok atombombagyártásának megszüntetését és atombombái megsemmisítését indítványozó javaslata elfogadtatásának érdekében. Molotov megkísérelte meggyőzni a Közgyűlést, hogy a Biztonsági Tanácsban érvényesíthető vétőjog nem gátolná a BT határozata alapján létrehozott ellenőrző bizottságok tevékenységét.²⁴ Az engedménynek szánt megállapítás azonban nem változtatott az eredeti szovjet állásponton, mert Molotov ugyanakkor deklarálta a vétőjoghoz való ragaszkodást. Nem volt nehéz arra következtetni, hogy Molotov valójában csak látszatengedményt tett, hiszen a BT által esetleg jóváhagyott ellenőrzői tevékenység eredményét zsákutcába juttathatta volna a szovjet vétő. Ami mármost a fegyverzetcsökkentésre vonatkozó javaslatot illeti, csak feltevésekre hagyatkozhatunk. A bontakozó hidegháború viszonyainak, a világháború utáni évek szovjet külpolitikája tényeinek ismeretében megállapítható azonban, hogy Moszkva aligha vette fontolóra a szovjet hagyományos fegyverzet csökkentését. A Közgyűlésen tett molotovi indítványt tehát a közvetlen szovjet cél: az amerikai atomjavaslat kivédése érdekében tett lépésnek kell tekintenünk.

Nem jött létre a Nemzetközi Atomfejlesztési Hatóság. Az atomkérdés elválaszthatatlan a szovjet-amerikai szembenállás problematikájától. A formálódó hidegháború talaján keletkezett, megoldatlansága gerjesztőleg hatott a hidegháborúra.

Jegyzetek

- 1 *Eric F. Goldman*: The crucial decade – and after. New York, 1960. 18.
- 2 *Memoirs by Harry S. Truman*. Vol. 1. Year of Decisions. Garden City, New York, 1955. 423.
- 3 Uo. 524.
- 4 *Herbert Feis*: From trust to terror. The onset of the cold war, 1945–1950. New York, 1970. 95–96.
- 5 *Truman*: i. m. 524–527., 533–534.; *Feis*: i. m. 96–97.
- 6 *Truman*: i. m. 534–536. – Roosevelt és Churchill a québeci találkozón három amerikai és három angol tagból álló bizottság alakítását határozta el az információcsere megvalósítására. Az atomfegyver előállítását célzó kísérletekkel kapcsolatos információkat három kategóriába osztották. Az üzemek tervezésével, építésével és működtetésével, valamint az atomfegyver előállításával összefüggő információk cseréjét esetenkénti engedélyhez kötötték. Az angolok ismételten szóvá tették, hogy ezeket a brit szempontból legfontosabb információkat az amerikai tagok az Egyesült Államok számára kívánják fenntartani. A háború befejezésekor amerikai részről beszüntették az információszolgáltatást. Attlee washingtoni útjának egyik célja az információcsere felújításának kieszközlése volt.
- 7 *Truman*: i. m. 527–528.
- 8 Az amerikai–brit–kanadai nyilatkozatot l. uo. 542–544. (Kiemelések tőlem. L. I.) – Attlee nem ért el eredményt az amerikai–brit információcsere terén. Truman ígéretet tett az ügy rendezésére, de az atomkérdést szabályozó McMahon-törvény végrehajtása során lehetetlenné vált az együttműködés a két ország között. Vö. *Twilight of Empire. Memoirs of Prime Minister Clement Attlee*. New York, 1962. 95–119.
- 9 *James F. Byrnes*: Speaking frankly. London, Toronto, 1947. 266–268.; *Feis*: i. m. 102–105. – A szenátus különbizottsága Arthur Vandenberg szenátor ösztönzésére a Moszkvába utazó Byrnesnek adott elnöki direktíva módosítását követelte. A szenátorok attól tartottak, hogy az önálló gondolkodásáról ismert külügyminiszter az ellenőrzési rendszer működését megelőzően információcserét helyez kilátásba. A riadalom indokolatlan volt. *The private papers of Senator Vandenberg*. London, 1953. 227–236.; a moszkvai konferencia határozatát l. *Halmsy Dénes*: Nemzetközi szerződések 1945–1982. Bp. 1985. 58–59.
- 10 *Feis*: i. m. 106–108. (Kiemelés az eredetiben.)
- 11 Uo. 108–109.
- 12 *Dean Acheson*: Present at the creation. My years in the State Department. New York, 1969. 153–154.; *Feis*: i. m. 109.
- 13 *Acheson*: i. m. 154–155.; Baruch feljegyzését idézi *Feis*: i. m. 112.
- 14 Eisenhower tábornok levelét idézi: *Feis*: i. m. 113.
- 15 A Baruch-terv szövegét l. A documentary history of U. S. foreign relations. Vol. II. The mid-1890's to 1979. Univ. of New Hampshire, 1980. 102–104. (Kiemelés tőlem. L. I.)
- 16 Uo. (Kiemelések tőlem. L. I.)
- 17 *Memoirs by Harry S. Truman*. Vol. 2. Years of trial and hope. Garden City, New York, 1956. 11.
- 18 *V. M. Molotov*: A külpolitika kérdései. Bp., 1949. 370–373.
- 19 Uo. 315., 375.
- 20 *Feis*: i. m. 148–150., 160–166. – A Wallace-affér közvetlen előzménye egy szeptember 12-én tartott nagygyűlésen mondott beszéd volt. Wallace élesen támadta a Szovjetunió ellen irányuló külpolitikai irányvonalat. Kijelentette: „El kellene ismernünk, hogy ugyanúgy nem szólhatunk bele Kelet-Európa ügyeibe, mint ahogy Oroszország sem szólhat bele Latin-Amerika, Nyugat-Európa és az Egyesült Államok ügyeibe.” A Párizsban tárgyaló Byrnes lemondással fenyegetőzött, ha Truman nem intézkedik. Vö. *Alonso L. Hamby*: Beyond the New Deal. Harry S. Truman and American liberalism. New York, 1973. 128–134.
- 21 *Feis*: i. m. 152–153.
- 22 A documentary history of U. S. foreign relations. 104–106.
- 23 *Byrnes*: i. m. 265.
- 24 *Molotov*: i. m. 385–386.

AZ „ÖRÖK” OROSZ TALÁNYHOZ PJOTR KROPOTKIN 1919-ES LEVELE GEORG BRANDESHEZ

Pjotr Kropotkin herceg az orosz és a nemzetközi anarcho-kommunista irányzatnak mintegy másfél nemzedéken át volt legolvasottabb és legtekintélyesebb képviselője. Ismeretes, hogy 1914 után Kropotkin a német császári militarista veszélyt tekintette az európai haladás szempontjából a legfőbb rossznak, s így orosz vonatkozásban a honvédő álláspontból ítélte meg az eseményeket. Az 1917 évi februári/márciusi polgári demokratikus forradalmat lelkesen üdvözölte, és hazatért sok évtizedes emigrációjából. Miután szembehelezkedett a novemberi forradalommal, ismét elszigetelt helyzetbe került, megfigyelték, kitelepítették.

A levél címzettje Georg Brandes dán esztéta, publicista (valamint irodalomtörténész, alkalmassint történetíró), akit a századfordulón és később is jól ismertek Magyarországon. Brandes levelezőpartnerei ugyan elsősorban Franciaországból, Angliából kerültek ki, írásai pedig jórészt német tematikájúak voltak, de több „kirándulást” tett Oroszországba, munkát is jelentetett meg az orosz abszolutizmus világában szerzett tapasztalatairól. Kropotkinnal való kapcsolata hosszú évekre nyúlt vissza. Brandes maga nem volt anarchista vagy anarcho-kommunista, ám független, nonkonformista magatartása alapozta meg, hogy a két ember kapcsolata felhőtlenül meghitt maradt. Ekkor már mindketten messze túljártak a 70. életévükön, ez is áthatotta kapcsolatukat, s nyilvánvalóan életszemléletüket is.

Kropotkin levele sokféle intésével elgondolkoztató. Egyik fő tanulsága kétségtávol az, hogy Kropotkin többszörösen aláhúzza: Nyugaton mennyire nem értik meg az orosz valóságot. A levél másik tanulságát abban látom, hogy Kropotkin, a bolsevik hatalmi struktúrával, sőt rendszerrel egyik legkorábban szembekerülő „másként gondolkodó” nagyon világosan jelzi, hogy még nagyobb veszélyt lát egy fajta ellenforradalmi folyamat elszabadulásában.

*

P. Kropotkin–Georg Brandeshez.
1919. április 28. Dmitrovo (Moszkva mellett)

Kedves Barátom,

Új lehetőség kínálkozik arra, hogy írjak Önnek, s ezt igyekszem kihasználni, anélkül, hogy biztosan tudnám, hogy levelem elérkezik-e Önhöz.¹

Mindketten tiszta szívünkben köszönjük azt a baráti érdeklődést, amit Ön tanúsított öreg barátjával szemben, amikor felröppentek a hírek letartóztatásomról.² Ezek a hírek abszolút hamisak, miként azok is, amelyek egészségi állapotomra vonatkoznak.

M... doktor, aki Önhöz eljuttatja ezt a levelet, majd beszámol arról az izolált életvitelről, amelyet ebben a kis provinciális városkában folytatunk. Az én koromban³ fizikailag lehetetlenség részt venni a közügyekben egy forradalom idején; s azt, hogy ebben amatőrként vegyek részt, az nem az én stílusom. Az elmúlt télen, amit Moszkvában töltöttünk el, sok munkatársammal azon dolgoztam, hogy kidolgozzunk egy szövetségi köztársaság elemeit. Ám a csoportnak szét kellett szóródnia, s én visszafordultam ahhoz, hogy egy etikai munkát írjak,⁴ s ezt a munkát annak idején, mintegy tizenöt éve már meg is kezdtem Angliában.

Mindaz, amit most tehetek, az annyi, hogy egyfajta általános képet nyújtsak az oroszországi helyzetről, amiről az én véleményem szerint nem alkotnak igazán helyes képet Nyugaton. Egy analógia talán segít e vonatkozásban. Mi most a jelen pillanatban azt éljük át, amit Franciaország a jakobinus forradalom idején élt át 1792 szeptemberétől 1794 júliusáig, azzal a különbséggel, hogy jelenleg egy társadalmi forradalom (révolution sociale) is utat keres magának.

A jakobinus diktatúra módszerei elhibázottaknak bizonyultak.⁵ Képtelennek bizonyultak arra, hogy stabil szervezetet teremtsenek. Ám a jakobinusok mindemellett elérték, hogy 1793 júniusában felszámolták azokat a feudális jogokat, amelyeket 1789-ben megkezdtek felszámolni, nem tudtak végrehajtani. És hangosan meghirdették a politikai egyenlőség megadását minden polgárnak (citoyens). Kétféle alapvető változás, amely azután a 19. századi Európát jellemezte.

Egyfajta analógia mutatkozik most Oroszországban. A bolsevikok most a szociáldemokrata párt egy frakciójának diktatúrája révén arra törekszenek, hogy keresztülvigyék a föld, az ipar és a kereskedelem szocializálását. Ez a változás, amit most el akarnak érni, a szocializmus alapvető elvei szerint történik. Sajnálatos módon az a módszer, ahogyan ezt végre akarják hajtani – egyfajta erősen centralizált rendszerben –, az Babeuf kommunizmusára emlékeztet, az ő rendeleteire (décrets), amelyek megbénítják a nép alkotó tevékenységét. Ez a módszer a sikert teljességgel lehetetlenné teszi (absolument impossible). Mindez számunkra egyfajta vad és zavaró reakciót készít elő, amely arra készül, hogy megszervezze az ancien régime visszahozatalát, amely kihasználja az általános kimerülést, azt a kimerülést, amelyet először a háború, majd azt követően az éhség hozott létre, és amit most mi a központi Oroszországban élünk át, s amit kiegészít a termelés és az elosztás teljes dezorganizációja, ami elkerülhetetlen egy ilyen hatalmas méretű forradalom idején, amit határozatok révén valósítanak meg.

A Nyugaton arról beszélnek, hogy Oroszországban a szövetségesek katonai intervenciója révén visszaállítják a rendet (l'Ordre). Nos, kedves barátom, Ön tudja, hogy mennyire bűnösnek tekintetem az egész európai szociális progresszió szempontjából azt, hogy egyesek Oroszország ellenálló erejének szétforgácsolásán munkálkodtak, ami egy évvel meghosszabbította a háborút, ami meghozta nekünk egy szerződés leple alatt a német inváziót, s patakokban folyt a vér azért, hogy a hódító Németország sarka alá tiporja Európát. Ön jól ismeri mindezzel kapcsolatban az érzelmeimet...⁶

És mégis minden erőmből tiltakozom az orosz belviszonyokba történő mindenféle szövetséges katonai intervenció ellen. Ennek az intervenciónak az lenne a következménye, hogy felerősödne az orosz sovinizmus. Ez a nyakunkra hozna egy sovinizta monarchiát – már most látni lehet ennek a jeleit –, és jegyezze ezt meg jól, ez az egész orosz népben egyfajta ellenséges érzelmet gyökereztetne meg Nyugat-Európával szemben, egy olyanfajta magatartás kialakulására vezetne, aminek csak szomorú következményei lehetnének. Az amerikaiak ezt már jól megértették.⁷

Talán úgy vélik, hogy amikor Kolcsak admirálist avagy Denikin tábornokot támogatják, akkor a liberális és köztársasági pártot támogatják. Ám bármi is legyen e két katonai vezetőnek a személyes szándéka, a mögöttük állók nagy többségének egészen más a véleménye. Vagyis ami ránk várna: az a visszatérés a monarchiához, a reakció és a vér.

Azok a szövetségeseink, akik világosan látnak az eseményekben, visszautasíthatnának minden fegyveres intervenciót. Annál is inkább, mert ha valóban Oroszország segítségére akarnak sietni, akkor óriási lehetőségeket találnának a cselekvésre, csak egészen más irányban.

Az egész hatalmas közép-orsz területeken nincsen kenyérünk... és ugyanakkor megtagadják tőlünk azt, hogy Nyugaton vásároljunk kenyeret!...⁸ Miért? Az kell, hogy visszahozzuk a Romanovokat?⁹

Egész Oroszországban áruhiány van, és őrlött az árak emelkedése. Ukrajnában a helyzet még rosszabb: ott semmilyen áron nem lehet árucikkeket beszerezni.

Így egy új élet felépítéséhez s egy új, konstruktív élet kialakításához kellene, hogy a szövetségesek segítsenek minket; az új élethez, aminek mindennek ellenére mégiscsak látszanak már a körvonalai. Késlekedés nélkül siessenek gyermekeink megsegítésére! S ezért nekünk ne diplomátákat és tábornokokat küldjenek, hanem kenyeret, termelési eszközöket és szervezőket. Olyan szervezőket, akik oly fontos szolgálatokat tettek a szövetségeseknek az elmúlt szörnyű öt évben, hogy megakadályozzák a gazdaság szétesését és a barbár német támadást visszavethessék...¹⁰

Figyelmeztetnek, hogy ideje befejeznem ezt a máris túl hosszú levelet. Ezt megteszem és barátilag öllelek

Pierre Kropotkine

Jegyzetek

- 1 A levélből később kitűnik, Kropotkin azt nem posta úttján küldte.
- 2 E hírek mögött annyi igazság volt, hogy Kropotkint Pétervárról és környékéről eltávolították, s az 1917-től felerősödő orosz anarchista mozgalomból sokakat letartóztattak. E nagy és szövevényes témára itt nem térhetünk ki.
- 3 Kropotkin 1842-ben született.
- 4 Gondolom, sokaknak Lukács György hasonló „visszafordulása” jut eszébe.
- 5 Minderről bővebben ld. *Kropotkin* monográfiáját: A francia forradalom. Bp. 1921. Wien 1922. A munka születéséről ld. *V. M. Dalin* tanulmányát, illetve ennek rövidített magyar fordítását: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. 1988.
- 6 Kropotkin 1914–1917 közötti nézeteiről, írásairól magyarul bővebben ld: *Jemnitz János*: A nemzetközi munkásmozgalom az első világháború éveiben. 1914–1917. Bp. 1975; – Fordulat a világháború történetében és a nemzetközi munkásmozgalom. 1916–1917 március. Bp. 1983.
- 7 Erre a mondatra pontos értelmezést nem adhatunk. Érintheti magát az amerikai intervenciót és a wilsoni kormányzat magatartását, de nem feledkezhetünk meg arról, hogy az ismert amerikai írónak, Upton Sinclairnek 1918-ban jelent meg folytatásokban, majd 1919-ben könyvalakban a híres Jimmie Higgins c. könyve, amelyben az amerikai intervencióval látványosan szembefordult. S ugyanakkor az orosz helyzetről, az intervencióról vaskos kötetekben jelentkezett két olyan amerikai szocialista értelmiségi, akinek nevét Európában is jól ismerték: John Spargo és William English Walling. Noha 1917-ben honvédők lettek, a szocialista pártból kiváltak és Wilson mellé álltak, az intervenciót elítélték és Kropotkinhoz közel álló nézeteket vallottak. Walling független újságíróként maga is többször járt Oroszországban (Szabó Ervinnel is levelezett). (Ld.: *John Spargo*: Bolshevism. New York–London, 1919; *Russia as an American Problem*. New York 1920, – *V. E. Walling*: State Socialism. Pro and Co. New York, 1917.) Az amerikaiak Oroszországgal kapcsolatos reakcióival kapcsolatban persze nem szabad elfeledkezni *John Reed* orosz riportjairól, amelyek a Masses, majd a Liberator folyóiratban jelentek meg, amelyek a „Tíz nap”-pá szélesedtek. Ám mindez persze csak egyfajta „amerikai megértésről” tanúskodott.
- 8 A három pont és a felhívójel így az eredetiben.
- 9 A Romanov-reminiscenciák 80 évvel később furcsán rímelnék Kropotkin soraira.
- 10 A három pont ismét így az eredetiben.

Forrás: Correspondance de Georg Brandes, Copenhague, 1956. II. köt. 225–228. A levél angol fordításban is megjelent. In: P. A. Kropotkin: Selected Writings on Anarchism and Revolution. The Massachusetts Institute of Technology, 1970. 318–322.

Közzéteszi: Jemnitz János

SZEMLE

LIAH GREENFELD

NATIONALISM. FIVE ROADS TO MODERNITY

(Nacionalizmus. Öt út a modernitáshoz)

London, Harvard University Press, 1992. 581.

Liah Greenfeld, a Harvard egyetem társadalomtudományi docente több munkát publikált már a témakörből. Ebben a roppant terjedelmes művében öt nemzet (az angol, a francia, az orosz, a német és az amerikai) példáján mutatja be a nemzet kialakulásának útját, amely a jelenkorhoz vezet, hiszen korunkban is a nacionalizmus, ha úgy tetszik, neonacionalizmus az uralkodó rendezési elv.

A szerző is abból, a ma a társadalomtudományban uralkodó elvből indul ki, hogy a nemzet új képződmény, a hagyományos társadalomból történő kibontakozás korában alakul ki. Munkáját történetileg orientált szociológiai munkának tartja. Elméleti bevezetőjében vázolja, mi a nemzet kialakulásának menete, két alaptípust különít el, az egyikben az alapvető a civil társadalom, a másikban az etnikum és a tekintélyelv. A nacionalizmust voltaképpen a nemzeti öntudattal azonosítja, nem a szónak egyértelműen agresszív értelmében, mint ahogy nálunk szokás (volt).

Az első fejezet (Isten elsőszülötte: Anglia) a 16. századtól vizsgálja a fogalom megszületését, meggyökerezését. A nemzet a nemesség, pontosabban az ekkor alakuló új nemesség, állandóan kiegészülve az alulról jövő újabb rétegekkel. A nemzetet olykor a nép szinonimájának tartják. Az angol forradalom idejére a nemzet már kialakult abban az értelemben, hogy az elit tudatában van nemzeti hovatartozásának, a lakosság nagy része még nem, közömbös a kérdésben.

A második fejezet (Franciaország három identitása) messzebbre megy vissza, a középkorig. Az első identitás: vallási jellegű, a király iránti hűség adja tartalmát, de ez voltaképpen az Isten iránti hűség. A korai újkortól ez átváltozik részben a király, ugyanakkor részben a haza iránti hűséggé. A reflexió hordozója és vele a nemzeti identitás megteremtője a nemesség, amely frusztrált helyzetben van, nem találja helyét a társadalomban. A harmadik identitást a forradalom hozza meg, haza és nemzet azonosításával. Ez egyúttal a nemességet ki is rekeszti a nemzetből. A nemzet így a néppel lesz azonos, civil és autoritárius elvek keverednek. Végül is: minden országlakos az egy és oszthatatlan nemzet tagja. Míg az angol az egyénből indul ki, úgy jut el a nemzethez, a franciában a nemzet az elsődleges, az ad értelmet az egyénnek.

A harmadik fejezet (A szkíta Róma: Oroszország) természetesen Nagy Péterrel és II. Katalinnal kezd az elemzést, ebben az időszakban, joggal, valamiféle korai peresztrojkát lát. Itt is az önkényuralom által feleslegessé tett, frusztrált nemesség a kialakítója, amely a nemzetben találja meg a maga helyét. Jelentős összetevője a nemzetnek a Nyugattal szembeni ressentiment (ilyen a franciákban is volt az angolokkal szemben). A 19. századi nyugatosságot és a szlavofilát egyaránt a nacionalizmus jelenségének tartja, az előbbiből csak hiányzik a ressentiment.

A negyedik fejezet (Végtelen sóvárgás végső megoldása: Németország) az angolhoz hasonlóan ugyancsak a 16. századra és a reformációra utal mint kezdetekre, csakhogy ebből még nem született nacionalizmus, mert a német nemesség meg volt elégedve helyzetével. Itt nem ez, hanem az értelmiség (Bildungsbürgertum) volt a frusztrált osztály, amely a 18. század során nagy létszámúvá nőtt, de nem talált megélhetést. A nemzet létrejöttét egyébként a Napóleon elleni felszabadító háborúkra datálja (1806–14). Persze részletesen szól a felvilágosodásról és a pietizmusról mint előzményekről. A német nemzeti identitás etnikai és autoritárius, kapcsolódik a romantikához. A romantika kék virágjának pedig Greenfeld szerint két hajtása van, a marxizmus és a nemzetsocializmus. Marx csak annyit tett, hogy a nemzet helyébe az osztályt állította. Az antiszemitizmus gyökereit egyébként már Luthernél, meg a 18. században megtalálja a szerző.

Az ötödik fejezet (Az ideális nemzet felé törekvedve: a nemzetség kibontakozása Amerikában) nyilván a függetlenségi harcban találja meg az előzményeket, mert addig a telepések angoloknak tekintették magukat. Az amerikai identitásban a szabadság és az egyenlőség civil eszményei játszottak alapvető szerepet. Megint az

egyén, az individualizmus előbbre való a kollektívumnál, ez az angolra emlékeztet. Az egyenlőség társadalmában nem talál Greenfeld speciális osztályt, amely a nemzeti ideológiát kialakítja. Különbön is említi az amerikaiak antiintellektualizmusát, ez azonban szerinte mindössze az értelmiségi foglalkozásoktól való idegenkedés, nem a kultúra megvetése, hiszen az alfabetizáció korán megtörtént. Az Unió és az egyes államok közt a lojalitás megoszolhatott. Ezért, és a rabszolgaság miatt is, elvben lehetségesnek tartja, hogy a déli államok külön nemzetté alakulhattak volna, a polgárháború viszont ezt a kérdést az egységes állam és nemzet javára döntötte el. A bevándorlók eredeti etnikai identitásának a megtartását szinte veszélyesnek tartja.

A rövid befejezés összefoglalja a vizsgálódás eredményeit: a nacionalizmus az egyén válasza a korábbi rendi társadalomra, az egyik lehetséges válasz, de ez vált általánossá. A nemzeti identitás egyben méltóságot is jelent, de a hiúság is, a státusváltás igény is benne van. Demokrácia és kapitalizmus nem szükségszerűen összetartozók. Nem a gazdaság határozza meg a nemzetet, hanem a róla alkotott kép. A nemzetek nem egyenlőek. Végül is a nemzetiség a modernitás rendezőelve.

Nehéz volna hosszabban összefoglalni a mintegy 500 oldalas, apró betűvel nyomtatott könyv eredményeit, hiszen Greenfeld roppant sok dologról szól, nemegyszer kitérésekkel a fő mondanivalótól, rengeteg anyaggal, idézettel. A szerző valószínűleg oroszországi származású, ezért is tudja az orosz nyelvű szakirodalmat felhasználni, régebbit és újabbat egyaránt, ahogy a másik három nyelvterületnek is tökéletesen ura. Szinte azt lehetne mondani: kevesebb több lett volna, az olvasó elvész az anyagban, nehezen találja meg a fő vonalakat.

A könyv megítélését voltaképpen nyelvi problémák is nehezítik. Mondottuk már, hogy a nacionalizmust általában nemzeti identitástudat értelemben használja, de nem mindig, azután előkerül az ethnicity és a nationality fogalma is, de a szerző minden filozófiai és társadalomtudományi szabotossága ellenére sem határolja el pontosan. Az ethnicity-t a mutató etnikai nacionalizmusnak nevezi, a nationality fogalom hiányzik a mutatóból. De ha csak ennél a három fogalomnál maradunk, rögtön világossá kell tenni, hogy bármely más nyelven ezeknek egészen más konnotációik vannak. Az angolszász fogalmak érdemben lefordíthatatlanok.

A nyelv kérdése mint a nemzeti öntudat alkotóeleme alig kerül elő a könyvben, talán jól értelmezzük a szerző mondanivalóját, ha ezt az ő szóhasználatra szerinti etnikai nacionalizmushoz kapcsoljuk. Világos: az angolszász eseteket tekintve a nyelvnek nem lehet elsőrendű szerepe. Bár a szerző is utal rá, mint láttuk, hogy az amerikaiak eredetileg angoloknak tartották magukat. Nyilván ha Európán túlépünk, mondjuk Latin-Amerikába, megint csak nem látszik meg egyértelműen a nyelv szerepe. Európán belül azonban lényegesnek tűnik, ahogy a történeti tudat is, amelyről a szerző csak mellékesen szól néha. Bizonyára igaza van, amikor a nemzetet a modernitással, jelenkorunkkal hozza összefüggésbe. De éppen nyelv és történeti tudat nem a nemzet korának terméke, hanem korábbi. Előzményei messzire nyúlnak vissza, de ezt Greenfeld csak a francia esetben veszi figyelembe. Ami azt a megállapítást illeti, hogy a nemzet valamilyen osztály tudati fejlődésének eredménye, ez igaznak tűnik, de talán a nemesség (angol, francia és orosz példa) szerepén belül az innen származó értelmiséget kellene hangsúlyozni, hiszen végül is ez fogalmazza meg a nemzet ismérveit. Abban teljesen igaza van a szerzőnek, hogy a nemzet eredetileg szűk kört jelent, elitet, és csak később terjed lefelé a nemzeti öntudat az alsóbb társadalmi rétegekre.

Liah Greenfeldnek viszonylag könnyű dolga van öt példájával, hiszen mind a „state to nation” fejlődés eredménye, ha ez a német példa esetében nem is olyan egyértelmű. De mi van a „nation to state” paradigma esetében? Greenfeld persze leszögezi: az állam nélküli nemzet nem abnormalitás. Ezzel a nyugati közfelfogással szembefordul, s ebben csak igazat tudunk neki adni. Mert hiszen pl. a szlovákoknak csak 1918-ban, vagy még inkább 1939-ben, ill. 1993-ban lett saját államuk, és mégis, már a múlt század derekától számolhatunk szlovák nemzettel, egy szűk, jórészt papi értelmiség tevékenységének eredményeként. A nyelvnek és a történeti tudatnak itt lényeges szerepe volt, és erre akárhány példát lehetne még hozni Kelet-Európából.

A szerző óvakodik attól, hogy politikai eseménytörténetet adjon, ennek fő vonalaira, nagyon helyesen, csak félmondatokban utal. A tárgyalás súlypontja az, mit értettek nemzeten, kevésbé az, hogyan is jött létre a nemzet, főképp az elit identitástudatának a kialakulta után. Persze végül is társadalomtudományi értekezésről van szó, amely törvényszerűségeket kutat. De éppen ebből a szempontból bizonyos hiányérzetet is hagy a könyv, hiszen az öt minta különbségeit hangsúlyozza, nem a közös vonásokat. S ha éppen Kelet-Európa felől nézelődünk, mondhatnánk, hogy itt is minden nemzet más (egyesek ma ezért fegyveresen is harcolnak). De ezzel még nem jutottunk sokkal tovább.

Hugh Seton Watson, Anderson vagy Gellner munkái után Liah Greenfeld új szempontokat hozott, sok vonatkozásban elmélyítette ismereteinket az őt esetben. De nem állíthatjuk azt, hogy ezzel az egész kérdéskört valamilyen megnyugtató végeredményhez vezette volna.

Niederhauser Emil

ROMÂNIA CU ȘI FĂRĂ ANTONESCU.
DOCUMENTE, STUDII, RELATĂRII ȘI COMENTĂRII

(Románia Antonescuval és nélküle. Dokumentumok, tanulmányok,
előadások és magyarázatok.)

Iași, Editura Moldova, 1991. 388.

A kötet az egyik jelentős lépés Ion Antonescu marsal és államfő, a Conducator rehabilitálásának folyamatában. Az írások jellege, tematikája épp olyan eltérő, mint amilyen népes szerzőgárdája, akik között nyugati és román diplomaták, emigráns politikusok és politológusok, történészek, Mihály király, a koncepciók perек áldozatai és a közelmúlt hivatalos történészei egyaránt megtalálhatók; azonban közvetve vagy közvetlenül kapcsolódnak Ion Antonescuhoz, aki úgy jelenik meg, mint mélységesen román hazafi, a rend embere, kemény katona, politikai szemléletét illetően a régi világ híve, s ahogy az emigráns történész, Vlad Georgescu aláírja: „anglofil meggyőződésből, németbarát szükségből.”

Ion Antonescu katonacsaládba született, az uniformis tisztelét hozta magával, 10 éves korában írták be Craiován a katonai iskolába. Ezután magasabb szintű katonai iskolák következtek: Iașiban a lovastisztképző, végül a Legfelsőbb Katonai Akadémia befejezése után hivatásos tiszt lett.

1907-ben mint csoportparancsnok részt vett a parasztfelkelés elfojtásában. 1916-ban részt vett abban a hadműveletben, amely során az augusztus 17-i titkos szerződés értelmében az antant feltételeit teljesítve – hogy ti. két héten belül megtámadják a központi hatalmakat – elfoglalták Székelyföldet és betörték Erdélybe. Mackensen ellentámadása után Bukarest is a központi hatalmak kezére került. Ekkor a román kormány Moldvára vonul vissza, vele együtt Antonescu is, aki a hadsereg szervezésében vette ki részét. A bufteai béke után a kapitányi, majd őrnagy rangot elérő Antonescu részt vett az erdélyi hadműveleti tervek kidolgozásában. (Ezért többen úgy tekintenek rá – pl. George Magherescu –, mint akinek érdeme, hogy erdélyi Romániáé lett.) 1919-ben a Tiszánál zajló ütközet után Ferdinánd király Mihai Viteazul érdemrenddel tüntette ki.

1922–26 között Londonban, majd Párizsban katonai atasé. Hazatérve jelentős katonai karriert futott be a Legfelsőbb Katonai Akadémia katonai parancsnoki rangjától a marsali, azaz a tábornagyi rangig.

Mivel az 1937-es parlamenti választások alkalmával egyik párt sem érte el a kormányzáshoz szükséges 40 százalékot, a rövid életű Goga–Cuza-kormány az elért véget, hogy a politikai pártok támogatását bírva, elkerülendő egy jobboldali fordulatot – és némely szerző szerint, épp Antonescu tanácsára – II. Károly király személyi diktatúrát vezetett be 1938 februárjában.

1940. június 28-án Románia elfogadta a szovjet ultimátumot Besszarábia és Bukovina kiűrésére; augusztus 30-án a bécsi döntést, amely a király uralkodásának végét jelentette. Antonescu katonai diktatúrája kezdetén viszonylag jól együttműködött a Vaszárdával, amely kormányában szép számban képviseltette magát.

A kötetben Vlad Georgescu több tanulmánnyal van jelen: *Románia a második világháborúban, 1941–1944; Antonescu diktatúrájától a totális kommunista diktatúráig (1944–1947); Románia a diktatúrák, a diktatúrák és a háború idején*. Ez utóbbiban írja a királyi diktatúrával kapcsolatban: a pártok szervezeti struktúrája változatlan maradt; illetve a Nemzeti Újjászületési Frontot – egyébként magyar tagozata is volt – a maga 3,5 milliói tagságával az első tömegpártnak lehet tekinteni. Amit a királyi diktatúra jellegéről állít Georgescu, a következő: nem lehet a fasiszta vagy náci típusú rendszerek közé sorolni, mert hiányzott a nacionalizmus és az antiszemitizmus; csak német követelésre vett fel jobboldali irányt; a kikényszerített német–román gazdasági egyezmény ellenére a király tovább építette gazdasági kapcsolatait Angliával és Franciaországgal. A kötet – jobban mondva: ezen kötet – szerzői valamennyien Románia nagy történelmi tragédiájának tekintik, hogy a Nyugat nem biztosított az ország számára kellő garanciát ahhoz, hogy ne kelljen a háborúba belekeverednie.

* Gh. Buzatu professzor, a Iași-i A. D. Xenopol Történettudományi és Régészeti Intézet munkatársa, Románia legújabbkori történetének szakértője. Ismertebb munkái: A nagy októberi szocialista forradalom visszhangja Romániában. Összeállítás 1927–1944; Nicolae Iorga; Ember és a mű; Titkos háború; Moldova történelmi emlékei.

Azt is többen hangsúlyozzák, hogy Antonescu realpolitikusként fogta fel a német jelenlétet Romániában, akkor azonban, amikor a vasgárdisták átlépték azt a határt, amely veszélyes volt az országra – és természetesen saját hatalmát illetően, egészíthetjük ki a gondolatot –, volt annyi ereje, belátása, hogy a németek segítségét kérje ellenük 1941 januárjában, amikor is 700 vasgárdista volt kénytelen elhagyni az országot. Határozottsága folytán – mutatnak rá – még Hitlernél is érvényesíttetni tudta akarátát. Ismerve az 1944 februárjában történeteket, elmondható, hogy ennek is megvoltak a maga határai. Ekkor ugyanis hiába ajánlotta Antonescu többször is, hogy szívesen venne részt Románia Magyarország megszállásában, Németország azt egymagában akarta végrehajtani.

Alexandru Cretzianu, egykori diplomata, az 1917–1940 közötti szovjet–román kapcsolatok vázlatos bemutatásakor arra keresett választ: kik a felelősök azért, hogy 1945 után Románia a szovjet érdekszférába került. Szovjet–Oroszország – írja – több barátságtalan lépést tett Románia ellen, kezdve attól, hogy 1919. május elején letartóztatták Constantin Diamandy nagykövetet, és a szentpétervári Péter Pál erődbe zárták. A diplomáciai kapcsolatok helyreállítása ellenére 1939 őszén Moszkva előkészületeket tett egy Románia elleni háborúra; Harkov és Odessa térségben csapatokat vonultatott fel. Cretzianu Románia belépését a második világháborúba, egyrészt „lelki” okokkal magyarázza, másrészt „történeti”-nek nevezi azt a hivatástudatot, amellyel Románia az európai kultúra megsemmisítését akarta megakadályozni. Sőt, Cretzianu egyenesen „antibolszevista keresztes hadjáratot” emleget Románia részéről.

A szovjet–román kapcsolatokon kívül több írás foglalkozik az 1940. június 27-i szovjet ultimátummal, amely során Románia ki kellett ürítse Besszarábiát és Bukovinát, és a szovjet katonaság bevonulásához, a közigazgatás bevezetéséhez mindössze 10 órára volt szüksége.

Érdekes személyiségek vallanak a második bécsi döntésről. Mircea Mușat és Ion Ardeleanu a Ceaușescu-korszak *hivatalos* történészei voltak, s mint ilyenek a román–magyar viszony szakértői is. Az ő interpretálásukban az előzmények így hangzanak: Magyarország kihasználva Románia helyzetét területi igénnyel lépett fel, és nemcsak azt ajánlotta fel Németországnak, hogy támogatása esetében átengedi a német hadsereget Magyarországon, de úgy állította be, hogy ha megkapja Észak-Erdélyt és a Székelyföldet, akkor Romániával kész megvédeni a Kárpát-medencét a bolsevik veszéllyel szemben. Megismétlik azt az állításukat, hogy a Magyarországhoz került 43 000 km²-nyi területen élő, mintegy 2 600 000 fős népesség többsége román volt.

Gigurtu, akit eddig mint nácibarát politikust ismertünk a szakirodalomból, a kötetben fellelhető írásában – másokkal együtt – azzal mentegetőzik, hogy *izoláltsága* miatt Románia kényszerhelyzetben lett volna, ami a háborúba való belesodródását illeti. Emlékeztetett arra, hogy 1940. május 28-án Tătărescu magához kérte a német nagykövetet, és azért ajánlotta a román–német kapcsolatok szorosabbá fűzését, mert szomszédai veszélyeztetik Románia területi épségét.

Manoilescu, a Gigurtu-kormány külügyminisztere – rajta kívül Ciano, Pop Valer, Raul Bossy feljegyzéseit is olvashatjuk – visszaemlékezése szerint azzal a meggyőződéssel ült le 1940. augusztus végén Bécsben a Belvedere palotában a tárgyalóasztalhoz, hogy nem „csönkítják meg” Romániát. Manoilescu egyébként elájult, amikor megtudta, hogy Észak-Erdélyt Kolozsvárral és a Székelyföldet Magyarországnak ítélték.

Cretzianu, aki figyelemmel kísérte a párizsi békedelegáció munkáját, természetesen képtelenségnek tartotta a magyar félnek azt az állítását, hogy Románia kérte fel Németországot és Olaszországot a döntőbíráskodásra. Ehhez kapcsolódik a volt moszkvai nagykövet, Gafencu megjegyzése, hogy ti. Párizsban Romániának csalódásban volt része, mert nem kapta vissza ősi területeit.

Az egyes írások tendenciózus válogatásánál nem nehéz felismerni a mai Romániában bizonyos körök szándékát egy 30 milliós Nagy-Románia létrehozására, mely szerint tehát – állítják – Romániának Oroszországgal, Ukrajnával, Magyarországgal, Csehszlovákiával, Bulgáriával és Jugoszláviával szemben vannak még területi követelései.

Több olyan érdekes írás is megtalálható a kötetben, amelyet ez idáig nem olvashattunk romániai publikációban: például a Mihály királynak átnyújtott ultimátumról, és egyáltalán lemondása körülményeiről Nicolette Franch számol be; *A máramarosszigeti holocaust* című írás pedig azokról a közéleti személyiségekről emlékezik meg – Juliú Maniu, George Brătianu, Virail Solomon, Mihai Manoilescu, Nicolae Carandino, Mihai Popovici –, akik a romániai sztálinizmus áldozataivá lettek.

A Komintern, a hazai, amerikai, német levéltárak anyagából közölt források részint eddigi ismereteinket erősítik meg, illetve nem egyszer új aspektusra hívják fel a figyelmet. A Molotov–Ribbentrop paktum megkötése után a Komintern titkos utasítása a kelet-európai kommunista pártok számára az 1933-as taktikához való visszatérést rendelte el a szövetségi politika vonatkozásában.

Hitlernek Mussolinihez írott 1939. augusztus 28-i levelezéséből kitetszik, Hitler bízott abban, hogy Oroszországot és Romániát semlegesíteni tudja: „Elmondhatom, Duce, hogy – az egyezménynek köszönhetően – Oroszország jóindulatú magatartása bármilyen konfliktus esetében garantált, s hogy – különösképp – Románia részvétele egy ilyen konfliktusban kizárt.” II. Károly román király naplójában nyomon követhető milyen hatást

váltott ki az 1940. június 27-i szovjet ultimátum. A minisztertanács délelőtti ülésén tízen az ultimátum elfogadása mellett, tizenegyen ellene, négyen tárgyalásokat javasoltak, 1 személy tartózkodott. Délutánra a hősieség alábbhagyott, és mindössze 6-an maradtak – Iorga, Iamandi, Dragomirescu, Traian Pop, Ștefan Ciobanu, Ernest Urdăreanu –, akik az ultimátum elfogadása ellen szavaztak.

Még három dokumentum érdemel különös figyelmet. Buzatu közli annak a három ülésnek az anyagát – a külügyminisztérium levéltárából –, amelyben Moszkvában, 1944. szeptember 10–13. között a román békedelegáció tagjai szinte egységesen megkíséreltek szembeszállni a Molotov vezette szovjet delegációval és elfogadtatni, hogy Romániát mint az antifasiszta háborúban részt vevő aktív felet ismerjék el. Molotov válasza nagyon határozott és elutasító volt: „... a román békedelegáció által felterjesztettekben egy sor érv elfogadhatatlan. Magától érthetődik, hogy nem kell felidézni, hogy kezdődött a háború, hogyan hatoltak be a román csapatok Ukrajnába, a Krímbe, a Donyec-medencébe és Sztálingrádba. Nem tudjuk elfelejteni, hogy a román kormány Hitler és a német hadsereg mellett volt, és ezért viselni kell a felelősséget... Románia három éven át háborúban állt Oroszországgal...”

Az USA londoni követségének másodtitkára 1946. március 22-i keltezésű jelentésében arról számolt be, hogy a szovjetek le fogják mondani Mihály királyt, ha az vonakodik aláírni a novemberi választások kiírásával kapcsolatos dekrétumot.

A harmadik érdekes forrás: Ion Antonescu marsal 1946. május 31-i, Jilován – egy nappal a kivégzése előtt – írott politikai végrendeletének részlete: „Politikai végrendeletemben, ha még lenne időm megírni, a következőket mondanám el: drága román nép, büszke vagyok, hogy olyan nemzet tagja voltam, amely római és dák származású, amelynek történetét olyan alakok fényesítették be, mint Traian ragyogó figurája és a hatalmas Decebál áldozata! Két háborúban harcoltam dicsőségedért! Boldog vagyok, hogy hamarosan egykori mártírjaid sorába emelkedem. Mindannyian az igazságodért küzdöttek! Egykori munkatársaim megkísérelték, hogy elhatárolják magukat tőlem. Én nem határolom el magam az ő tévedéseiktől... Ez a háború, amely a hitleri Németország megsemmisítésével végződött, nem vet véget annak a nemzetközi konfliktusnak, amely 1914-ben vette kezdetét.

Látok egy harmadik világháborút is, amely az emberiség számára a társadalmi igazságot hozza el... Felmelt fejjel és félelem nélkül állok a bíraim előtt, mert ebben az országban senki sem szolgált annyira szeretettel, szenvedéllyel, érdeke nélkül a népet, mint én. Mindent neki adtam, energiám, pénzem, lelkemet, életemet, anélkül, hogy kértem volna valamit. Nem kérek tőle semmit ma sem... Legyőztek, mint ahogy sokakat, nagyon sokakat. A körülmények nem teszik lehetővé, hogy megtegyem mindazt a jót, amit szerettem volna még megtenni. A feljebbvaló másképp akarta... Készen vagyok arra, hogy meghaljak, mint ahogy kész voltam a szenvedésre is.”

–y–o

TONY JUDT

LE MARXISME ET LA GAUCHE FRANÇAISE, 1830–1981

(*A marxizmus és a francia baloldal 1830–1981*)

Paris, 1986. 353.

Tony Judt oxfordi professzor a francia történelem egyik szakértője, nagy korszakokat áttekintő gondozója, állandó referense. Korábbi (1976), a francia szocialista párt 1920-as évekbeli újjászületéséről, talpra állásáról szóló könyve már nagy feltűnést keltett, s megjelent francia nyelven is (*La reconstruction du parti socialiste 1921–1926*). Ez egyben azt is bizonyítja, hogy az oxfordi elit körökben is tovább él az érdeklődés a francia baloldal, ezen belül természetesen a szocialista munkásmozgalom, a szocialista párt iránt.

Az egy évtizeddel később megjelent, új anyagokkal kiegészített és sokkal nagyobb korszakot feldolgozó munka más nyomtávon halad: a tematikus és a „longue durée” folyamatokra nagyobb érzékenységgel reagáló megfigyelésekkel jeleskedik.

A kötet elé az ismert francia történétíró, François Furet írt előszót, aki kommunista berkekből indult el, és a bicentenáriumra – a klasszikussá vált angol politikai terminológia szerint – egyértelműen „right of the

center” álláspontig jutott el. Furet előszavában igazán nem meglepően azt a fejlődésvonalat emeli ki, amely „a forradalmi tradícióktól a marxizmus elszürküléséig” mutat. Furet e helyütt kiemeli Mitterand kormányalakítását, amelyről megjegyzi, hogy a 200 év alatt a szocialistáknak ez az egyetlen hosszabb életű kormánya volt. Ez hallgatólágoosan a két pozitív (bár nem hosszú) korszak, az 1936–38-as, illetve az 1945–47/48-as korszak csendes elfelejtését is jelenti.

Judt monográfiájának szerkezeti felépítése magáért beszél: az első rövidebb fejezet magát a francia baloldalt mutatja be, történetileg és széles politikai spektrumban elhelyezve, s napjainkban a nálunk divatos megközelítésekkel szemben nem „kvázi-baloldaltól” ír, hanem a lényeges jegyeit világítja meg. Különféle szemléletű francia baloldaliakat szólaltat meg, megemlékezve arról is, hogy mi különbözteti meg a francia baloldalt az angoltól.

A második, jóval nagyobb (közel százoldalas) fejezet a francia munkásmozgalom 19. századi történetével foglalkozik. A harmadik fejezet a szocialista párt 1920–1936 közötti időszakát dolgozza fel (mintegy ötven oldalon), majd következik egy ismét nagyobb, úgyszólván parttalan fejezet: a marxizmus 1945 és 1975 között (ennek a szerző mintegy hatvan oldalt szentelt), majd a jelenkortörténeti zárófejezet az utolsó. Ne feledjük, a kötet már 1986-ban megjelent, s Judt e zárófejezetnek olyan címet adott: „Az 1981-es választások történeti perspektívában.” Végül eme egyszerű, tényeket rögzítő ismertetésnél maradván kiemelendő, hogy Judt rendkívül jól használható 30 oldalas bibliográfiát mellékel munkájához és az olvasó tájékozódását ugyancsak elősegítő történeti kronológiai táblázatot is.

Külön meg kell emlékezni a kötet egyik erősségéről, a francia politikai térképekről, amelyek remekül mutatják megyénként a baloldalt, s a baloldalon belül is a párt szerinti politikai eltolódásokat a hosszú másfél évszázad során. A táblázatok igazán beszédesek.

Judt a politikai földrajzi megközelítéseknek méltán nagy jelentőséget tulajdonít, hiszen így kitűnik, hogy a baloldal bázisterületei: Párizs és a Szajna menti körzet, Nord megye ipari régiója, Limoges, illetve a déli centrumok: Marseille, Montpellier, Grenoble körzete. Délnyugaton, Keleten és a Bretagne-ban hagyományosan gyengébb volt a baloldal bázisa. Az idők során elmozdulások történtek az ország társadalmi átszerveződésére. Judt erősen aláhúzza, hogy a 20. század 20–30-as éveire az északi és középső centrum mellett megerősödik a déli régió, illetve a szerző bemutatja, hogyan alakul ki a toulouse-i, sőt bordeaux-i mag. Ezt a folyamatot bizonyítja, hogy a párizsi Vaillant választóközterben kibuktatott szocialista pártvezér, Léon Blum a pótválasztáson délről – agrár-szőlőműves körzetből – került vissza a parlamentbe. (Igaz, annak idején Jaurès is délről került be a parlamentbe.)

Judtnak azonban nemcsak a politikai-földrajzi megfigyelései érdekesek. Hasonló figyelemmel elemzte az olyan folyamatokat, mint a párton belül generációs és szociális változások, amelynek során a munkások aránya megfogyatkozik mind a pártvezetőségben, mind a parlamenti képviselők sorában. A szerző részletesen foglalkozik azzal, hogyan alakul a nők aránya a mozgalomban, milyen a tisztviselők és az értelmiségiek aránya, s azon belül is milyen eltolódások következnek be előbb a tanítók, később másfajta értelmiségiek javára, s ezek miként hatnak ismét vissza a párt politikájára. Mindezek a hosszú trendek természetesen az adott rövidebb időegységekben másként és másként jelentkeznek.

Jóllehet Judt e könyvében nagyobb érdeklődéssel fordul a 20., mint a 19. század felé, mégis rengeteg érdekes gondolatot és adalékot hoz fel a 19. századi francia munkásmozgalomra is. Olyan érdemi megfigyeléseket, amelyek mintha egyáltalán nem lennének közkeletűek. Judt ugyan megjegyzi, már közhely, hogy a 19. század elején mindenütt a textilipar volt a munkástömegeket foglalkoztató felfutó iparág, ám a nevezetes lyoni 1831–34-es robbanások háttéréhez megemlíti, hogy e helyütt 1810 és 1830 között 10 ezerrel 30 ezerre ugrott fel az alkalmazott szövk száma, majd a technológiai forradalom nyomán ugyanezeknek a szövknek 75%-a szinte egyik napról a másikra munkanélkülivé lett. Judt megjegyzi, hogy a 19. század első harmadában a textilipar volt a húzó iparág, ám ehhez mindjárt hozzáfűzi, hogy Franciaországban a textilipar aránytalanul hosszú ideig maradt a meghatározó iparág, amely még 1961-ben is a nők 19%-át, a férfiak 16%-át is foglalkoztatta.

A 20. századi változásokat tekintve Judt megvizsgálja az 1920–30-as években a szocialista parlamenti képviselők összetételét, megvilágítja a változások dinamikáját, alaposan elemzi a választói bázist. Külön szól a szocialista periódikákról, és a különféle szervezeteket bemutató részek mellett érdekes meglátásai vannak a kiemelkedő politikai és szakszervezeti vezetők, értelmiségiek, ezek alkotásairól is.

Végül néhány szó a zároakkordokról, az 1980-as évek nagy fordulójáról, az utolsó választások tapasztalatairól. Ezekre az elemzésekre a szerző igen nagy súlyt fektetett, s nem az előszóban Furet által kiemelt gondolatok látszanak a kötet végső következtetésének. Mindenesetre Judt a választások kapcsán kiemeli, hogy az SFIO választói bázisánál, csakúgy, mint a megválasztottak körében, megnövekedett a nők aránya, részben a kommunista választók bázisával szemben is. Másfelől ugyancsak a „longue durée” jelzése kapcsán Judt aláhúzza, hogy az 1981-es választáson következett be az FKP választói bázisánál is az az átfordulás, ami az SFIO-nál fél évszázaddal hamarabb következett be: ekkor történt meg, hogy az FKP képviselőjelöltjei körében a munkások aránya 27%-ra esett vissza, míg a tanítók, tanároké 29%-ra nőtt!

A kötet zárólapjain Judt a brit labouristák és neoliberálisok módjára teszi fel a kérdéseket a 80-as évek változásairól, a ma már inkább Mitterand-korszaknak ismert időszak kezdeteiről, illetve kilátásairól. Úgy tűnik, Judt – Furet kiemelésével szemben – e helyütt nem annyira „a marxizmus végére”, avagy „elszürkülésére” helyezte a hangsúlyt, hanem sokkal inkább arra a talányra, hogy miként lehet megőrizni a hatalmat, ugyanakkor elvi politikát is folytatni a meghirdetett programnak megfelelően, illetve a távlatokra is tekintettel lenni, de úgy, hogy közben ne kerüljön veszélybe a hosszabb időre megszerzett kormányrúd.

Judt könyvével kapcsolatban azt hiszem, röviden sikerült érzékeltetnem, hogy megfigyeléseit, adatait mind a szaktörténészek, mind az érdeklődők általában nagy haszonnal olvashatják, ha a francia munkásmozgalomról, szocializmusról, a francia valóságról teljesebb képet szeretnének kapni.

Jemnitz János

PIERRE JEANNERET

UN ITINÉRAIRE POLITIQUE. A TRAVERS LE SOCIALISME EN SUISSE ROMANDE. LA VIE DU DR. MAURICE JEANNERET-MINKINE (1886–1953)

*(Egy politikai életút a latin nyelvű Svájcban.
Dr. Maurice Jeanneret–Minkine élete (1886–1953))*

Lausanne, 1991. 637.

A kiegyensúlyozottan konzervatív (vagy ha úgy tetszik mérsékelt liberális) Svájcban nem is ritka kivétel, ha doktori disszertáció jelenik meg svájci szocialista vezető életéről. Ehhez még hozzátartozik, hogy az illető nem volt sem miniszterelnök, sem miniszter, sem rektor, sőt inkább többszörösen rendhagyó személyiség, egyenesen inkább renitens volt.

Maurice Jeanneret 1886-ban a svájci rebellis Jura-vidék történetileg ismert városában, Saint-Imier-ben született, egy tehetséges órágyártó apa fiaként. Az orvosi egyetemen folytatott tanulmányokat és orvosként indult neki az életnek. Mint sokakat, őt is az első világháború eseményei, annak politikai, szociális és gazdasági következményei, sőt konfrontációi vonzották a politika felé. 1917-ben egyik megalapítója a Fialat Független Radikális Pártnak, de csak az újabb politikai konfrontációk után, 1920-ban csatlakozik a szocialista párthoz. A párt balszárnyához kapcsolódik, s amikor más országokhoz hasonlóan (Franciaország, Németország) 1920-ban Svájcban is bekövetkezik a „szakadás” a szocialista pártban, Jeanneret azokhoz csatlakozik, akik nyitottak maradtak a kommunistákkal való együttműködésre, s mindig nagy figyelemmel kísérte nyomon az új Szovjet-Oroszország belső változásait, ebben orosz származású felesége is szerepet játszhatott. A dél-svájci Vaude kantonbeli szocialista orgánus, a Le Droit du Peuple hasábjain éles hangú viták zajlottak le a szovjet fejlődésről, a viták során Jeanneret a bolsevik lépéseket védte.

Az újabb nagy nemzetközi megrázkódtatást a gazdasági világválság hozta, amelynek idején Svájcban is sor került tüntetésekre és helyi általános sztrájkokra. Jeanneret-t is letartóztatták a zavargások során, 1932. november 9-én. Jeanneret 1930-as években egyik lelkes támogatója annak a Léon Nicole-nak, aki a szocialista párt genfi vezetőjeként és helyi kantonális kormánypolitikusként is a svájci népfront sajátos megjelenítője volt. A genfi variánsnak megvolt természetesen mind a nemzetközi visszhangja, mind a belső svájci rokonszenvező sajtótörténete is, amelyben Jeanneret-nek megint csak megvolt a maga helye.

Az újabb nagy nemzetközi fordulót München, de még inkább 1939, a Sztálin–Hitler paktum váltotta ki. Ez a (latin nyelvű) svájci szocialista mozgalomban is szakadásokat hozott. Nicole és Jeanneret kitartott a szovjet politika védelme mellett, s emiatt 1939-ben kizárták őket a PSS-ből (Svájci Szocialista Párt). Kizártak egész pártszervezeteket is, ezek aztán megalakították a maguk ellenzéki, független szocialista pártját: a Fédération socialiste suisse-t, amely 1939 és 1941 között félillegálisban, megvetetten tevékenykedett. Jeanneret ennek a pártnak egyik alapítója és vezetője volt.

Mindennek ellenére az 1939–1941-es korszak az FSS tagjai, s persze Jeanneret számára különösen nehéz, megpróbáltatásokkal teli időszak volt. Ugyanakkor az FSS-nek is számos helyi orgánuma volt.

1941 változtatott ezen a helyzeten, amikor nagy vonalakban kirajzolódott az antifasiszta koalíció, ám ez a történeti és svájci munkásmozgalmi vetületben távolról sem jelentett egyszerű és automatikus folyamatokat. Az 1939-ben a kizárt hajdani baloldali szocialisták közül sokak számára ugyanúgy felvetődött az anyapártba (PSS) visszatérés gondolata, mint ahogy néhány – a sztálinista politikával szembekeült – nagynevű kommunista (Jules Humbert-Droz) számára is ebben az időszakban nyíltak meg a PSS kapui. Ám az FSS több tagja s a hajdani nicole-isták közül számosan változatlanul távol maradtak a PSS-től. 1943 májusában Vaude kantonban megalakították az új pártot, a Parti ouvrier et populaire-t (POP), amely ismét rendelkezett orgánumokkal. (A párt legfontosabb orgánuma a Voix Quvriere volt.) Jeanneret ennek a pártnak az egyik alapító tagja és vezetője. A pártalakulással egyidejűleg a nicole-isták 1943 májusában meglepetésre – az akadályok és megtorlások ellenére – jelentős választási sikert értek el Gensben. A szervezkedés egész Svájcban tovább folyt, a kapcsolatok kibővültek a német ajkú baloldaliakkal, és így alakult meg 1944 októberében a zürichi kongresszuson a Svájci Munkáspárt, amelynek Jeanneret ismét alapító és vezető tagja és parlamenti képviselője lett.

Pierre Jeanneret nagyapja életrajzának feldolgozásánál külön nagy fejezeteket szentelt olyan részkérdések feldolgozásának, mint a keresztényszocialista hatás, avagy az 1914–1915-ben fiatal orvosként a balkáni frontokon és főként Szerbiában szerzett élmények. Nem kevésbé izgalmas az a nagy terjedelmű fejezet, amely azt dolgozza fel, hogy miként következett be Jeanneret életében az átfordulás a liberális/radikális párttól a szocialistákhoz. A külpolitikát és a nemzetközi munkásmozgalmat érintő nagy viták mellett (amelyeket a szerző kínos precizitással dolgoz fel) nem kevésbé izgalmas, hogy egy szocialista orvos, a nem annyira iparosodott Vaude kantonban a mozgalom megerősítése érdekében miként kezd az 1920-as években nagyobb figyelmet fordítani az agrárkérdésnek, és milyen alternatívákat kínál.

Az 1930-as években – a már említett nagy korszakos kérdések mellett – a helyi municipális politika ugyanúgy nagy szerepet játszott Jeanneret életében, mint a szövetkezeti mozgalom, mind ebben a korszakban, mind 1945 után. Jeanneret 1945-től haláláig, 1953-ig parlamenti képviselő volt, s emellett a Munka Párt egyik vezetője maradt.

A kötetet kitűnő apparátus egészíti ki. A mellékletek mellett jól használható a 20 oldalas annotált névmutató és az 55 oldalas bibliográfia.

A munkát mindezek alapján valóban minden érdeklődő haszonnal olvashatja.

Jemnitz János

ROBERT SKIDELSKY

JOHN MAYNARD KEYNES. VOL. 2. THE ECONOMIST AS SAVIOUR. 1920–1937

London, 1992.

Robert Skidelsky az angol fasiszta vezér, O. Mosler életrajzával szerzett magának nevet. Kiváló képességeit évek óta John Maynard Keynes élete és munkássága feldolgozásának szenteli, amellyel, hogy egyetemi előadóként képezi a leendő történészeket és tanárokat. Ez a kötet, mint címéből is kitetszik, Keynes tudományos munkásságának igen fontos időszakát dolgozza fel.

Az első világháború, mint megannyi kortársát, Keynest is fordulatra készítette. 1919-ben, 36 éves korában bizonyos megvetéssel lemondott államkincstári állásáról, visszatért Cambridge-be és megírta nagy vitát keltő könyvét: *A béke gazdasági következményei (The Economic Consequences of the Peace)*. E munka időszzerűsége ma nagyobb, mint valaha. Éles vitákat váltott ki, ami nem csoda, hiszen az egész versailles-i békerendszert kérdőjelezte meg.

A könyv kifejezi szerzője útkeresését: a liberális, megingathatatlan edwardiánus korszaknak végén Keynesnek fel kellett tennie magának a kérdést, mit tegyen életével: meggazdagodjék, spekuláljon, földesúr, műgyűjtő legyen – vagy gazdasági szakértő. Keynes megoldotta saját életét: mindez volt. Nemcsak saját magának szerzett vagyont, hanem barátai egy részének is. A neves cambridge-i King's College-nek lett gazdasági vezetője, könyveket és képeket gyűjtött. Tiltónban mint földbirtokos élt és megnősült. Szerelmi házasságot kötött Lydia Lopokovával, a neves orosz balerinával, és felhagyott homoszexualitásával. (Ezt ugyan sokan úgy értékelték, hogy csak homoszexualitását takarta vele.) De mindennél fontosabb volt számára, valamint kora és az utókor számára – mint utóbb bebizonyosodott – gazdaságtörténeti és közéleti ténykedése 1919 és 1925 között.

Skidelsky meggyőzően, tényekkel bizonyítja, hogy Keynes hatóköre ezekben az években sokkal nagyobb volt, mint azt eddig elismerték. Befolyását igyekezett felhasználni: a deflációs pénzügyi politika ellen érvelt – ez előzte meg Angliának az aranyalaphoz való 1925-ös visszatérését Churchill pénzügyminisztersége idején. Bár Keynes érvei igen súlyosak voltak, éppen oly kevésbé hatottak, mint korábbi ellenvetései a versailles-i békerendszer reparációs cikkelyeivel szemben.

Keynes mint liberális politikus is szeretett volna ezekben az években befolyásra szert tenni. „The Nation” c. lapnál volt tere és lehetősége a beidegződött, konvencionális gazdaságpolitika elleni erős támadásokra.

A húszas évek végén és 1930-ban, mint a befolyásos Machillan Bizottság tagja, szerepet játszott az angliai pénzügyi és ipari válság okainak kutatásában. A liberális politikának nem volt talaja ekkor Angliában, legalábbis Keynes így érezte, és visszatért gazdaságtörténeti munkásságához. 1936-ban tette közzé fő művét, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, amelyben erős érvekkel támasztotta alá ellenvéleményét az általános foglalkoztatottságról, az egyensúlyban levő államháztartásról, és azt hangoztatta, amíg az egyének és a kormány megtakarításra gondolnak, s nem fogyasztásra és befektetésre, nincs sok remény a gazdasági fellendülésre. Keynes ezzel a meggyőződéssel korát – tehát végeredményben a viktoriánus bölcsességeket – ellenpontosította. Nem véletlen, hogy a viktoriánus erényeket hangoztató Thatcher asszony soha nem kedvelte vagy idézte Keynest, s a keynesizmusnak ellensége volt.

Keynes bírálta a kapitalizmust, de bizonyos mértékig védelmébe vette a fasizmussal és kommunizmussal szemben. Az elméletnek mindenkor igen nagy szerepet juttatott életében és munkásságában, történelemformáló erőnek tartotta azt. Rendkívül okos lévén, az okosságot is oly alapvetőnek érezte, hogy az képes a világot megváltani. Meggyőződésével, okosságával és viselkedésével így sok középszerű, de befolyásos embert tett el-lenségévé. Ez nem von le tudósi, közéleti és emberi értékeiből, sokan az utolsó igazán nagy liberális gondolkodónak tartják.

Skidelsky nagy érdeme, hogy hősét helyére teszi, mondhatni, egy liberalizmusellenes világban. Művének érdeme az is, hogy – ő maga lévén kiváló gazdaság- és társadalomtörténész – igen meggyőzően ábrázolja a húszas-harmincas évek angol társadalmát és gazdasági helyzetét, s benne Keynes helyét.

A téma megtalálta igazi gazdáját, és az értő közönség várja a sokat ígérő harmadik kötetet.

H. Haraszti Éva

E számunk szerzői

Filep Tamás Gusztáv, szerkesztő, Budapest

H. Haraszti Éva, a történettudomány doktora, London

Hrnko, Anton, Szlovák Történettudományi Intézet, Pozsony

Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézet

Láng Imre, a történettudomány doktora, ny. egyetemi docens

Lipták, L'ubomír, Szlovák Történettudományi Intézet, Pozsony

Mureșan, Camil, akadémikus, Román Tudományos Akadémia

Niederhauser Emil, az MTA rendes tagja, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézet

Pálffy István, az irodalomtudomány doktora, egyetemi tanár, Miskolci Állami Egyetem

N. Szabó József, Bessenyei György Tanárképző Főiskola tanára, Nyíregyháza

Szarka László, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézet

-y-o, a történettudomány kandidátusa, Budapest

60,- Ft